Արեւելեան Տարեցոյց

ԵՈՒՆԼԷԼՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ

գրական եւ քաղաքական

1908

ԵՐՐՈՐԴ

ԽՄԲԱԳԻՐ-ՏՊՕՐԷՆ
Մ. Մատուրեան Որդի
ԻԶՄԻՐ

M. & M. HASGALIAN Cie S.

Բովանդակություն

ԽՄԲ.	Երկու Խօսք	28[illegible]
ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ	Կ. Պոլսոյ Աշխարհաբարի Դասվիրաները	291
ԳԼՏ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ	Ընկերային Ուսումնասիրություն	299
ՏՈՔ. Մ. ՎԱՀԷ	Բիբլիական Բարձանց Վրայ	32[illegible]
Ա. ՑԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	Իրիկնամուտի Քնար	333
Վ. ԹԱԹՈՒԼ	Երկու Քերթուած	335
Հ. ՆԱՀԱԲԵԱՆ	Միկառը	338
Ռ. ՍԵՒԱԿ	Գղեակպտոյտ	33[illegible]
Ս. ԱՄԱՏԵԱՆ	Լեգենդական	340
Ս. ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ	Սայլո	353
ՄՈՒՇԵՂ ԵՊՍ.	Վէ աղարձ	361
ԹԼԿԱՏԻՆՑԻՆ	Գաւաթ Մը Միայն	36[illegible]
ԽԱՉԻՆԱՐ	Վեց Ամիս Աղեքսանդրիոյ Մէջ	37[illegible]
Մ. ՆՈՒՇՍԲԵԱՆ	Տօքթ. Թ. Վարդանեան	390
Զ. ԷՍԱՑԵԱՆ	Փոքրիկ Օր Մը	404
ՋԻՖԹԷ-ՍԱՐԱՖ	Երազ Թէ Իրականություն	410
Գ. ՋԱՌՈՒՀԻ	Ինկածները	417
Գ. ԽՈՐԱՍԱՆՃԵԱՆ	Ահ, Սա Տարը	419
ՀԱՑԿԱՆՈՑՇ ՄԱՌՔ	Քայլ Մը	422
Կ. ՆԱԻԱՍԱՐԴ	Վարդան Գրականությունը	425

Առաջին և երկրորդ Նումանանները ունենալ փափաքողք պէտք է ուճապատրեն, որովհետև սակաւաթիւ օրինակներ մնացած են և կ՚ծախուին երկուքը միասին 12 գրուշի, իսկ առանձին մէն մին 7 գրուշի։

Բանձնատարություն կանխիկ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հակառակ մեր նախապէս ըրած խոստումին՝ կարելի չեղաւ մեր եռամսեաներու ներկայ Գ. պրակը հրապարակ հանել. ժամանակին: Ուստի չպիտի ըլլայ երկու խօսքով բացատրել մեր ընթերցողներուն այս ակամայ յապաղման պատճառները: Ներկայ թիւին տպագրութիւնը սկսած էր աւելի երբ վրայ հասաւ Յուլիս 11ի մեծ պատահարը եւ վեր ի վայր շրջեց տպարանական գործերու նախկին դանդաղ կայուն եւ սիստեմաթիք ընթացքը. երկրին վարչական յեղաշրջումը անսովոր, տենդոտ գործունեութիւն մը բերաւ մամլոյ աշխատութեանց մէջ եւ արագ արագ իրարու յաջորդող նորագոյն դէպքերը թէ մայրաքաղաքին թէ գաւառներու մէջ նոր ոգեւորութիւնը ստրած ընդհանուր ուրախութիւնը արտակարգ ոգեւորութիւնը եւ մեծանալիք ցոյցերը, ազատութեան յանկարծական եւ յորդահոս զոյգեր ամբողջ խաւարամիտներու, յեղաշրջականներու, ըրեսներու եւ մասնաւորապէս տխրահոյակ հայակերներու վոհմակին շլմորումը եւ դիմակազերծումը՝ առաջ նիւթ մատակարարեցին մամուլին եւ հարկադրեցին մեզ մասնաւոր յաւելուածներով օր օրին հաղորդել զանոնք հետաքրքիր հաստատակութեան:

Մէկ կողմէ այս յաւելուածներու հրատարակումը եւ միւս կողմէ նոր օրաթերթի մը հրատարակումը տպագրատանս մէջ՝ գրեթէ գրաւեցին գործաւորներու ամբողջ ժամանակը, այնպէս որ հարկ եղաւ առժամապէս ընդհատել ներկայ Գ. պրակին յատկացեալ յօդուածները շարելու եւ տպագրելու գործը, հազիւ հանելով շաբաթաթերթիս կանոնաւոր հրատարակման, մինչեւ որ նորահաստատ Սահմանադրական վարչութեան ազդած խանդավառութիւնը մեղմացաւ, ազատութեան ներշնչած արբշռանքին սթափեցաւ ժողովուրդն եւ իրերը վերստացան իրենց բնականոն վիճակը, որմէ յետոյ միայն կարելի եղաւ վերընսկսիլ ընդհատուած աշխատութեանց:

Ահա՛ այս Գ. պրակի յապաղման պատճառները որոնք սակայն

պէտք է ըսել այլապէս օգտակար եղան եւ կերպով մը փոխարինեցին տեղի ունեցած յապաղումը, որովհետեւ Յուլիս 11ին առաջ եւ յետոյ մեզ հասած յօդուածներուն պարունակութիւնը անհնարին տարբերութեամբ մը կը ներկայանար մեզ, առաջինները բռնակալութեան գրգիռներու տակ խմբագրուած, զգոյշ, անջիղ եւ թեւաս ու վիճերոս արտայայտութեամբ կամ այն անհոգի վիճակին վերածուած մեր իսկ կողմէ՝ այլ եւս զրկէ վարժութիւն դարձած անողոք կտտումներով եւ դաւոյի յապաւումներով. այսպէս կերպիւ իւիք մեղմացնելով ոչ նուազ բռնակալ եւ անիմաստ գրաքննութեան մը սանձարձակ աւերիչ ոտնձգութիւնը գրական գեղիին վրայ, մինչ Յուլիս 11ին յետոյ հասած յօդուածները կ'ներկայանային ազատաշունչ անկաշկանդ եւ ան. վերապահ բովանդակութեամբ եւ ազատ գրականութեան մը բովանդակ շնչարձակութեամբ, առանց խայտառակ եւ հրեշային գրաքննութեան մը սեւագիծ մրոտումներուն վախը ունենալու:

Այսպէս ուրեմն տեղի ունեցած յապաղումը առաջ բերող պատճառները ժամանակ եւ առիթ ընծայեցին մեզ ներկայ եռամսեայ պրակը ճոխացնելու:

Մեր Դ. եռամսեայ պրակը կ'յուսամք հրապարակ հանել առաջի կայ Մարտի վերջը՝ սովորականին աւելի ճոխ եւ պէտքիսուն բովանդակութեամբ ուր պիտի երեւին նաեւ այն յօդուածները որոնք նիւթերու առատութեան պատճառաւ կարելի չեղաւ զետեղել ներկայ պրակին մէջ:

Այս կերպով մեր յարգելի բաժանորդները լիովին ստացած պիտի ըլլան իրենց իրաւունքը եռամսեայ չորս պրակներու բաժանորդագնոյն փոխարէն:

Իսկ մօտաւոր առիթով մը պիտի ծանուցանենք նոր շրջանին մէջ մեր եռամսեաներու հրատարակութեան մասին ձեռք առնուելիք նոր կարգադրութիւնները եւ թերեւս ծրագրի փոփոխութիւնները, որոնց մասին առ այժմ չենք կրնար բան մ'ըսել:

Մ. Մ. Ո.

ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՌԱՀՎԻՐԱՆԵՐԸ

Ցայսմիկ է որ ունեցած ենք բազմաթիւ ամիսպիր հեղինակներ ԺԲ. դարէն մինչև ԺԸ. դարու վերջերը, սակայն անոնց գրչին տակ ամիսօրէնը միևնոյն գրոշմը չունի, այլ կրած է զանազան գաւառաբարբառներու ազդեցութիւնը. Մխիթար Հերացիի ոճը չի նմանիր Ամիրտովլաթի ոճին, ոչ ալ Ներսէս Շնորհալիի առանձնաւոր հանելուկներու լեզուն Ալթամարցիի կամ Թլկուրանցիի քերթուածներու լեզուին. Մխիթար Աբբայ և Յակոբ Նալեան անդամ, որոնք միևնոյն դարուն մէջ ապրեցան, իրարմէ տարբեր աշխարհաբար մը գրած են։

Երկար ուսումնասիրութեանց պէտք կայ լեզուի տեսակէտով դասակարգելու համար ամիսօրէն գրող հեղինակները, և ի վեր հանելու համար այն լեզուական տարբերութիւնները որոնք կը յատկանշեն իրենց գրուածքը։ Ամէնքն ալ անշուշտ ապրած են իրենց միջավայրէն և իրենց խօսած գաւառաբարբառէն, սակայն տարակայս չկայ որ գործածած ամիսօրէններն իրենց ժամանակին մէջ ժողովուրդին խօսած լեզուն չէ բոլորովին. անոնք կը գործածեն գրաբարէն տարբեր չարադասութիւն մը ժողովուրդին հասկանալի բացատրութեամբ, յաճախ օտար բառեր և տուութիւններ՝ ազդուելով այն միջավայրէն ուր կ'ապրին, միայն թէ առատօրէն կը կիրարկեն նաև հին լեզուին բառերն ու ձևերը, տեղ տեղ գրաբարը կը խառնեն աշխարհաբարին և կ'զգուշանան բոլորովին ամիսացնելէ իրենց ոճը։

Մանաւորապէս արևմտեան աշխարհաբարին վրայ խօսելով, կը տեսնենք թէ ԺԹ. դարէն առաջ ամիսիկ ընթերցողին հասկնալի ըլլալու դիտումով հրատարակուեցան կարգ մը գիրքեր, ուր Կ. Պոլսեցի կամ Կ. Պոլիս ապրած գրողներու գրչին տակ Կ. Պոլսոյ մէջ խօսուած լեզուին առաջին հետքերը կ'երևան, սակայն առանք կը պարունակեն յաճախ ուրիշ գաւառաբարբառներու հետքեր ալ և չեն կրցած խուսափիլ գրաբարի ազդեցութենէն։ Կարելի չէ ըսել թէ այդ գիրքերը Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարով գրուած են, որովհետև անոնց հեղինակ-

ներբ տակաւին թարթափումի մէջ են. դեռ չեն ճշդած շաւիղը որուն պիտի հետեւին։ Թէև իրենց նպատակն է պարզ գրել որպէսզի ամէն ոք հասկնայ զիրենք, բայց ժողովուրդին խօսած լեզուն չեն համարձակիր տակաւին պատկերացնել իր բուն ձեւին մէջ։

Ինձ ծանօթ Կ. Պոլսեցի առաջին ռամկագիր գրագէտն է Յովհաննէս Հոլով վարդապետը, որու Հոգեւորական Պարզաբանութիւն Սաղմոսացն Դաւթի գործը, հրատարակուած 1687ին, աչքիս առջեւ ունիմ։ Հոլով Թուրքիոյ մայրաքաղաքը ծնած է և Եւրոպա կրթուած։ Իր բազմաթիւ գրուածքներուն մէջ նշանաւոր է իր գրաբարի Քերականութիւնը որով ուզեց Լատին լեզուի ազդեցութեան ենթարկել մեր հին լեզուն։ Բայց իր կարեւորագոյն գործն է Պարզաբանութիւն Սաղմոսացը։ Աղուլեցի խօճա Նահապետ հարուստ վաճառականը տեսնելով որ Վենետիկի մէջ իտալերէն մեկնուած էր լատիներէն Սաղմոսը, կը փափաքի որ «աշխարհական լեզուով» գրաբար Սաղմոսն ալ մեկնուի, որպէսզի «ամենեքեան միահաղոյն դիւրապէս հասկանալով վայելեսցեն զայն»։ Այս բանը բազմիցս կը խնդրէ Կ. Պոլսեցի հայերէն, և չի կրնար գտնել «զպարզախօս ոմն հեղինակ»։ Վերջապէս Յովհաննէս Հոլով կ'ստանձնէ առաջարկուած աշխատութիւնը կատարել։ Սակայն վարդապետը խղճի խայթ մը ունի. հարկ կը տեսնէ յառաջաբանին մէջ ըսել թէ ընդհանուրէն հասկանալի ըլլալու համար է որ «աշխարհօրէն» գրած է և կ'աւելցնէ. «Ուստի մի՛ ոք արհամարհիցէ զմեզ իբրև զանհմուտս լեզուին Հայոց»։

Յովհաննէս Հոլովի լեզուին մէջ արեւմտեան աշխարհաբարին յատուկ տարբեր կան, ինչպէս բայեր՝ կու ցնծայ, չեր մտածեր, չի պիտի թափվի, յանդգներ են, դիմորոշ յօդեր՝ ինչպէս իմ շացիս, պատիժդդ, ուրն.։ Ասոնց քով կ'երեւան գրաբար ձեւեր ալ՝ գլխաւորաբար հոլովմանց մէջ, և յօդի գործածութիւն և երբէք ըի, և ընդհանրապէս գրաբար սառգականներ՝ ինչպէս fo, նորա, նոցա, ի նմանէ։ Շատ սեղ արեւելեան աշխարհաբարի ձեւերն ալ կ'երեւան իր գրչին տակ, ինչպէս յոքնակի սեռականի մէջ երի, ուռով ներգոյական, գերանուններէն ինձանից, քեզանէ բացառականները ևն.։ Բայց ինչ որ մտնաւորապէս ուշադրաւ է սա է թէ Հոլով չախորժիր օտար բացատրութիւններէ. հաղիւ քանի մը տեղ զերէ շաղկապը կը գործածէ և իր գլխաւոր ջանքն է անհարազատ բառերէ և ոճերէ զգուշանալ, պարզութիւնը բացատրութեան եղանակին մէջ փնտռելով աւելի՝ քան ռամկական ձեւերու մէջ։

Ահա ինչպէս կը պարզաբանէ Յովհաննէս Հոլով Սաղմոսի սա տողը.

Ժողովեաց որպէս ի տիկ զջուրս ծովու եւ դնէ խորս զգանձ իւր։

«Այսինքն՝ կ'ըսէ՝ այսչափ անտանելի ծովի ջուրերն այնպէս շրջապատեր է և փակեր է սարերով, որ կը թուի թէ մէկ տակի մի մէջ ժողոված լինի զիւրեանք, և իւր ստեղծած գանձն, իբր թէ սա-

կին թէ արծաթին, և թէ պատուական ակունքն գրեր է և քաղեր է՝ նորա խոր տեղերուն։»

Յովհաննէս Հոլով վարդապետէն եաքը ուրիշ երկու մեծ դէմքեր ունեցած ենք, եթէ ոչ Կ. Պոլսեցի զէթ Կ. Պոլիս ապրած, որոնք գիրքեր գրած են ժողովուրդին համար և հրատարակած են։ Առաջինն է Մխիթար Աբբայ որուն Բրիստոնէականը, 17.7ին տպուած, կը պատկերացնէ բուսական մաքուր աշխարհաբար մը, և երկրորդը Յակոբ Նալեան Պատրիարք, որուն Բրիստոնէականը և Դանիարան Ծանուցմանցը ժէ. դարու նշանաւոր գործերէն են։

«Այն արհեստաւորներն, կը գրէ Մխիթար իր Բրիստոնէականին մէջ, որ իրենց արուած արծաթէն սկիէն կամ կոտուէն կամ մանաժէն և կամ կլապատնէն կու աւելցնեն, ի վար կու դնեն, և տիրոջը կ'ասեն թէ ահա՝ որչափ որ տուիր՝ ամէնն գնաց այս չինած բանիս վերայ, սանդ ալ յայտնապէս գող են, և ամենայն գող զիւր գողցած բանն պիտի յետ տայ տիրոջն, եթէ ունի, որ տպս թէ կարենայ իւր գողութեան մեղքէն արձակուիլ ի քահանայէն։»

Մխիթարեան միաբանութեան հիմնադրին այս տողերը կը պատկերացնեն այն աշխարհաբարը զոր ինք գործածած է, և ուր համակերպած չէ աշխարհաբարի ի՛ր իսկ գրած քերականութեան սկզբունքներուն։ Օրինակի համար՝ իր քերականութեան մէջ կ'ընդունի ը ի գոյութիւնը իբր յօդ և ինք մերթ ն կը դնէ։ Սա, ավի, ավոնի, տա, տվի, տվոնի, նա, նվի, նվոնի, մեռնի, ձեռնի գաւառական ձեւերը հ'աւանդէ դերանուններուն մէջ, և ինք չի գործածեր և այլն։

Հոս չեմ ուզեր երկարօրէն ծանրանալ Մխիթարի աշխարհաբար քերականութեան վրայ, որուն մասին արդէն խօսած են Հ. Զարպհանելեան, Հ. Թորոսեան և Հ. Սարգսեան. ինչ որ կ'ուզեմ ի վեր հանել սա պարագան է թէ Մխիթար աւելի իր ընտրեալներն աշխարհաբարը ուսումնասիրած է քան Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարը այն քերականութեան մէջ որուն ձեռագիրը տակաւին անտիպ կը մնայ, չենք գիտեր ինչո՞ւ, Ս. Դաղարու վանքն։ Արդարեւ Մխիթարեան Հայրեր քաղուածներ հրատարակած են անկէ, սակայն բաղձալի է որ բուն ձեռագիրը յատուկ հատորով լոյս տեսնէ այնպէս ինչպէս Մխիթար գրած է զայն, որովհետեւ աշխարհաբարի այս անդրանիկ քերականութիւնը բանասիրական տեսակէտով աւագ կարեւորութիւն ունի։

Դալով Յակոբ Նալեանի, պէտք է ընդունինք թէ իւր գործածած աշխարհաբարը բոլորովին կը տարբերի Հոլովի և Մխիթարի աշխարհաբարներէն։ 1737ին իր տպագրեալ տուած Բրիստոնէականը, որ արեւմտեան աշխարհաբարի շատ մը ձեւերը իր մէջ կը ցոլացնէ, կը պարունակէ նաև բազմաթիւ թուրքերէն բառեր և Գրաբար տուութիւններ։ Նալեան, խօսելով ծուլութեան վրայ կը գրէ.

«Ծուլութիւն և Թեռնկեղութիւն այն է, որ մարդ թէպէտ կարող է

գործել զատաքննութիւն և քաջանալ, լաքին ցանէն և երկիւղէն վախ կու քաշէ կամաւ և չի մոռանար, ասելով թէ դժվար է։ Ինչպէս ասեմ թէ կրակ չի վառեր՝ թէ եռանդուն կու լինի. հաց չուտեր թէ ակռաներս կու մաշի։ Այլ և կու յուսահատի ի դժվարութենէ տատաքննութեան ոչ յուսալով յԱստուած. որ կէօյէքի կամի և ոչ կամի, տեսնող է և կոյր, կենդանի է և մեռեալ։ Եւ զայսպիսի ծոյլ մարդս գաղջ կու կոչէ Յովհաննէս ի տեսլեանն։ Զէրէ ինչպէս գաղջ և իլիճէ ջուրն փսխել կուտայ մարդն, այսպէս և ծոյլ մարդոց արարքն փըսխել կուտան զԲրիստոս, որ Բրիստոս անիծելով զծոյլ մարդն փսխէ և ի դուրս ձգէ զնա յաշխարհէ, յեկեղեցւոյ և յարքայութենէ։»

Նալեանի լեզուին վրայ որոշ զաղափար մը կուտան այս քանի մը տողերը։ Թէնպէղութիւն, շարիկ, եանղուն, կէօյէքի, զէրէ, իլիճէ ցոյց կուտան թէ օտար բառերը կը գործածէ ամէն անգամ որ հասկնալի ըլլալու պէտք տեսնէ։ Հարցականները կը գործածէ զ ով, թէեւ ընդունած է նաեւ առանց զ ի անորոշ հայցական քանի որ կը գրէ կրակ չի վառեր, հաց չուտեր. սահմանակցի համար կու մասնիկը միայն կը գործածէ, և բայերու մէջ արեւմտեան աշխարհաբարի բոլոր ձեւերն, թէեւ ասել, լինիլը կը նախընտրէ ըսել ըլլալէն։ Թէեւ ժողովուրդին անծանօթ բառեր կը սպրդին իր գրուածքին մէջ, ինչպէս գոնանալ, կանաւ, արարք, բայց շարադասութեան ընդհանուր ձեւը աշխարհաբարինն է։

Նոյն ոճը կը գտնենք Գանձարան Ծանուցմանցի մէջ ալ, որ ԺԸ. դարու հայոց տեսակ մը հանրագիտարանն է, 1758ին հրատարակուած։

Բոլոր այս գործերը, ինչպէս նաեւ երկրորդական գրողներէ գրուած ուրիշ գիրքեր, արեւմտեան աշխարհաբարին տարբերը կը պարունակեն արդէն, սակայն բուն խօսուած լեզուն չեն ստանձներ, այլ խառնուրդը հինին և նորին, իւրաքանչիւր հեղինակի ճաշակին համեմատ։

ԺԸ. դարու վերջին կէսէն ի՛տքն է որ ի յայտ կուգան Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարին աւելի հաւատարիմ գրոչմը կրող գրուածքներ։ Ատոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ Պաղտասար դպրի գրաբարի հաւատաց Քերականութիւնն, զոր նշանաւոր հայկաբանը աշխարհաբար գրած է որպէսզի «գրոց բան հասկընալու սէր ունեցող փոքրիկ տիրացուները օգտուին». հեղինակը աշխարհաբարի յատուկ ուղղագրութիւն մը ունի. ու ի տեղ վ կը գործածէ ամէն անգամ որ այդ երկբարբառը բաղաձայնի ուժ ունենայ, ինչպէս կը սեպվի, շարվածքն, շինվի, և այլն։ Ներգործութեամբ կը նշանակէ ը ձայնը ամէն անգամ որ աշխարհաբարի յատուկ խոնարհման մը հանդիպի, ինչպէս հասկըդվի, կը սորվեցընեմ, բարդըվեցաւ, և այլն։ Սահմանակցի մէջ կը գործածէ մերթ կը և մերթ կու, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ այդ միջոցին տակաւին երկու ձեւերն ալ հաւասարապէս ընդուն-

ուած էին ժողովուրդին մէջ։ Ժողովուրդին հոլովումները կ'ընդունի ընդհանրապէս և կը դրէ անուանին, շարադրութիւնով։ Սակայն քանի մը կէտերու մէջ այս Բերականութեան լեզուն կը տարբերի Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարէն, հայցականը կ'արտայայտէ միշտ զ նախդիրով, ուր կը գործածէ փոխանակ մը, ինի փոխանակ ըղպայի, և այն։ Ահա նմոյշ մը Պաղատասար գրքի աշխարհաբարէն.

«Վանկ ըսելը՝ մէկ ձայն մը ըսել է, ամմա այնպէս ձայն որ գրով կապվի, ինչպէս ար։ Զէրէ գրով չի կապված ձայնն վանկ չավիր, ինչպէս հայվաններուն զուշերուն ձայնը. քարի փայտի՝ հովի ջրի ձայնն. կամ թէ մեր հաղալն հեվալն ուքուքալն ծիծաղելն և այլ ասոնց պէս։»

Այս Բերականութենեն եաքը ժամանակին խօսուած բարբառին վրայ յատակ գաղափար մը կուտան մեզ Մխիթար Աբբայի աշակերտներուն գրաբարէ աշխարհաբարի և աշխարհաբարէ գրաբարի կրկին բառգիրքները, որոնց պատրաստութեան մէջ կարևորագոյն գերը ունեցած է Հ. Մկրտիչ Վ. Անանեան։

Այս բառգիրքները, որոնք հրատարակուեցան Մխիթարի մահէն քանի տարի եաքը, 1769ին, երևան բերին արևմտեան աշխարհաբարին գանձերը։ Հեղինակները զանազան գաւառաբարբառներէն նախընտրութիւն տուած էին Անատոլուի՝ մասնաւորաբար Կ. Պոլսոյ Հայոց լեզուին։ Ինչ որ գլխաւորաբար կը դժուարացնէր իրենց գործը, սա էր թէ այդ լեզուն պատկերացնող գիրքեր կը պակսէին իրենց առջև և իրենք ստիպուած էին ժողովուրդին կենդանի բարբառէն քաղել բառերն ու ոճերը։ Այսպէս, Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարը իբր դրաւոր լեզու գործածուելէ առաջ, կանոնաց իր բառգիրքը, ինչ որ անսովոր երևոյթ մըն է լեզուներու պատմութեան մէջ, քանի որ ընդհանրապէս լեզուի մը քերականութիւնն ու բառգիրքը կը կազմուին լեզուին դրաւոր մշակումէն եաքը։

Այդ բառգիրքներուն մէջ, կարգ մը բառեր, որոնք այսօր գրաբարի ուղղագրութեամբ նուիրագործուած են արդի լեզուին մէջ, իրենց ժողովրդական ձևով կը ներկայանան. այսպէս կաղանտ (կաղանդ), պղինճ (պղինձ), ջնեղ (ջնջել), կրծել (կրծել), խնտալ (խնդալ), փաս (փայտ), ամէն (ամէն), իրեք (երեք), գալ (գայլ), մանար (մանր), եղ (իւղ), ղան (լայն) և այն.։ Վերացական անուններուն մէջ շատ անգամ անուերևոյթը կը դրուի յօդով. այսպէս կը դրուի գալը՝ փոխանակ գալուստի, ղեղը փոխանակ ղեղութեան, կը նշանակուին եղեղ, կղեղ, սորվիլ ձևերը, զորս եաքը դրողներէ ոմանք փորձեցին եղեղ, կղեղ, սորվիլի վերածել՝ առանց յաջողելու։ Գեղեցիկ բառեր ալ կան այդ բառգիրքերուն մէջ, զոր հիմայ գրագէտներն մէկ կողմ թողած են՝ գրաբարի մէջ ընդունուած բառերը գործածելով, օրինակի համար թեռկիր (նամակ) որ տեղի տուած է թեռնակիրին, դժար որ տեղի տուած է դժուարին, առուզրուց որ տեղի տուած է ուսախօսին, և.։

Հ. Անանեան, Պաղտասար դպիրին պէս, քանի մը կէտերու մէջ կը հեռանայ Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարէն. կը գրէ ուղիղ փոխանակ ուղեցողի, բայց մի փոխանակ բոյս մըի, ևն.։ Բայց առհասարակ մեզի ծանօթ ժողովրդական բառերն ու ոճերն են զորս կը պատկերացնէ իր Բառգիրքն և որոնցմէ կարևոր մաս մը մասն է մեր արդի լեզուին մէջ ալ։

Հ. Մկրտիչ Անանեանէ անմիջապէս ետքը պէտք է յիշենք Կ. Պոլիս ապրող հայ մանկավարժ մը, Սարգիս դպիր Յովհաննէսեան, որ ԺԸ. դարու վերջերը գրած է Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարով Քրիստոնեական մը։

Սարգիս դպիր, որուն գոյութիւնը գրեթէ անծանօթ մնացած էր մինչև 1901 և որուն վրայ առաջին անգամ Կ. Պոլսոյ Հայ Պատրիարքարանի Պատմութեան մէջ խօսուեցաւ, ծնած է 1750ին տասնները և մեռած 1810էն ետքը՝ Կ. Պոլիս։ Մանկավարժ Պալաթու մէջ, ուր կը գտնուէր «Սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ Հայկապետին մանկատունը», հմուտ թուրքերէնի և յունարէնի, Սարգիս դպիր թողած է նաև գրաբար երկասիրութիւններ։ Իր աշխարհաբար Քրիստոնեականը, որ իմ քովս կը մնայ, տակաւին գրչագիր, իր ձեռքով իսկ գրուած 1773ին, հետաքրքրական գործ մըն է իբր Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարին հնագոյն վաւերագիրներէն մէկը։ Ինքն իսկ կը գրէ գրքին ճակատի գրաբար վերտառութեան մէջ. «Շարադրեալ գաւառական ասութեամբ վասն սերտելոյ մանկանց ի բերան»։

Այս Քրիստոնեականին ուսումնասիրութենէն երևան կուգայ սա կէտը թէ Սարգիս դպիր Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարը չմոռցած է գրել, թէև տեղ տեղ կը կրէ տակաւին նախնեաց ռամկօրէնի ազդեցութիւնը։ Կը գործածէ Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարին դերանունները և բայերը։ Պաղտասար դպրի պէս կը գրէ բաժնը (եցայ, միաւորված, և անկէ աւելի ժողովուրդին կը մօտենայ ը յօդը գործածելով փոխանակ նի, ինչպէս մարդկային բնութիւնովը մեռաւ, Քրիստոսի մարմինը ևն.։ Կրնն այլևս վերջնական դարձած է, ու Սարգիս դպիր կու չի գործածեր ինաւ սահմանականի մէջ։ Հոլովումները ընդհանրապէս ժողովուրդին ընդունածներն են՝ ինչպէս խուսոովանաւիի, հոգիի։ Սակայն Սարգիս դպիր քանի մը կէտերու մէջ կը շեղի Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարէն. մի կը գործածէ փոխանակ մըի, մի է փոխանակ մրն էի, կ'ընդունի հայցականի զն ինչպէս նաև քանի մը զրաբար ոճեր ևն., Ահա նմոյշ մը իր ոճէն։

«Աղօթքը ինչ է, ու քանի։— Ա՛ն է, որ անով մեր սիրտը կը դառնայ առ Աստուած, և անկէ կը բերէ մեզ շնորհք և ուրիշ բարիք, ու իրեք կերպ է, այսինքն հաստատակ, առանձնական և մտածական։

«Հաստատակ աղօթքը ո՞րն է։—Եկեղեցի երթալը ամէն օր՝ ու լսել պատարագ և այլ ժամերգութիւնները, ու պատիւ տալ տէրունական օրերը տօներուն, ու յիշատակը սրբոց կատարել, ու քարոզ լսել։

«Առանձնական աղօթքը ինչ է։— Ան է որ առաւօտները արթընցնուս պէս, և իրիկունը պառկելու ատենը, ատէթ ըրած մեզի աղօթքնիս ընենք, ու նայինք թէ Աստուծոյ կամաց դէմ մեղք գործեր ենք նէ, զղջանք ու ափսոսանք մեր անձը, ու աղաչենք զԱստուած։

«Մտածական աղօթքը ի՞նչ է։— Ան է, որ մեր մրտօքը՝ պիտի մեր աչքին առջև ժողեցնենք Աստուծոյ բարերարութիւնը որ մեզ տայմայ կ՚ընէ, ու մեր չարութիւնը որ Աստուծոյ դէմ կը գործենք, ու ապաչենք պիտի հոր գութ ունեցող Աստուծոյն, որ չի՛ պատժեր մեզ, եա՛յ՝ կը համբերէ խղճալուն մեզ, մարդասէր ըլլալուն համար։»

Երբ Կ. Պոլսոյ մէջ արևմտեան աշխարհաբարը այսպէս խնամքով կը գրէր պարզ մանկավարժ մը, անչուշտ Մխիթարեանները, որոնք այնքան խղճամիտ կերպով աշխատած էին աշխարհաբարի բառգիրքը պատրաստելու համար, անգործ չպիտի մնային։ Իրենցմէ երկու վարդապետներ, Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեան և Հ. Ղուկաս Ինճիճեան սկսած էին գրել Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարով դասագիրքեր, առաջինը Թուաբանութիւն մը 1788ին տպուած, և երկրորդը Աշխարհագրութիւն մը, 1790ին։

Այս երկու գիրքերէն ետքը՝ մինչև ԺԹ. դարու սկիզբը Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարով ուրիշ ոչ մէկ գործ չէ տպուած, եթէ չենք սխալիր։ 1800ին է որ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան կը սկսի հրատարակել իր Տարեգրութիւնները, ուր Կ. Պոլսոյ մէջ խօսուած լեզուն կատարեալ հաւատարմութեամբ կը պատկերացնէ։ Այդ գործին վրայ և Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի աշխարհաբարի պատմութեան մէջ կատարած ամենակարևոր գերին վրայ պիտի խօսիմ ուրիշ առթիւ։ Հոս կ՚ուզեմ միայն գաղափար մը տալ Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեանի Աշխարհաբար Հանուոs Թուաբանութեան մասին, որ Վենետիկի վանքէն հրատարակուած աշխարհաբար առաջին գործն է եթէ չհաշուենք Հ. Անանեանի բառգիրքը, և այս տեսակէտով ունի իր կարևորութիւնը։

Հ. Սիւրմէլեան կը գրէ յառաջաբանին մէջ. «Շատ մարդիկ կը բաղձային որ աշխարհաբառ լեզուաւ մէկ համառօտ Թուաբանութիւն մը ըլլայ որ աւելի իսկայ հասկընան թէ՛ սորվողները և թէ՛ սորվեցնողները, և մենք ալ տեսնելով թէ հարկաւոր է առ թուաբանական ուսումը, պատշաճ տեսանք մէկ համառօտ Թուաբանութիւն մը չինել աշխարհաբառ լեզուաւ։ Եւ թէպէտ դժուար էր աշխարհաբառ լեզուաւ այսպիսի նիւթոց վրայ խօսիլ, մանաւանդ որ մեր ազգին մէջ ալ շատ տարբեր, ու զանազան աշխարհաբառ կերպ կայ խօսելոյ, և գրեթէ ամէն քաղաք կամ ամէն գաւառ մէկ զմէկէ տարբեր կը խօսին, բայց մենք միջակ կերպով ջանացինք գրել, որ բաղումք խօսկայ կարենան հասկընալ։»

Հ. Սիւրմէլեան իր Թուաբանութեան մէջ շատ պարզ ոճ մը կը գործածէ, և այլ ևս բուն Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարը կը պատկերանայ

գրաւորապէս։ Գոյականի հոլովումները, դերանունները, բայերը, նախադրութիւնները բոլորովին աշխարհաբարինն են։ Գրաբարը ա՛լ բնաւ դեր մը չի կատարեր հոն, իսկուած լեզուին մէջ ծանօթ չեղող բառեր չեն գործածուիր։ Հ. Սիւրմէլեանի այս թուաբանութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ ԺԸ դարուվերջերը խօսուած լեզուին հարազատ պատկերն է։ Ա՛լ գծուած է վերջապէս ուղին որուն հետեւեցան ԺԹ դարու առաջին տարիներուն մէջ ապրող աշխարհաբարի մշակները։ Ա՛լ այնուհետեւ անոնք պիտի գրեն այնպէս ինչպէս ռամիկը կը խօսի, առանց խառնելու լեզուին գրաբար սոճեր և բացատրութիւններ։ Տգէտ նկատուելու երկիւղը չպիտի տանջէ զիրենք, Յովհաննէս Հոլովի պէս, այլ իրենց գլխաւոր նպատակին պիտի ձգտին առանց կուշկանդումի, առանց նախապաշարման։ Ժողովուրդի լեզուն պիտի գրեն՝ ժողովուրդի բառերով, և այսպէս հիմը պիտի դնեն այն աշխարհաբարին որ, մէկ դարու մշակումէ ետքը, հետզհետէ մաքրուելով, կոկուելով, խնամուելով, կանոնաւորուելով եղաւ արդի գեղեցիկ լեզուն, որ կրնայ արտայայտել ամէն գաղափարի երանգ, որով կրնան թարգմանուիլ ամենաբարձր իմաստասիրական գրուածքներ, ինչպէս գիտական գործեր, և որ իրրև գրական ու բանաստեղծական լեզու ալ երևան բերած է այնքան ճոխութիւն, այնքան հրապոյր, և ա՛յնքան ներդաշնակութիւն։

* ԴԱՎԻԹԱՍ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Եւրոպական ազգերու մէջ, այսօր, ընկերական և մարդաբանական ուսումնասիրութեանց մէկ գլխաւոր ճիւղը կը կազմէ եղեռնագործութիւնը։ Փիլիսոփայական և օրէնսդրական տեսակէտով ալ, յայտնի է որ եղեռնագործութիւնն սկիզբէն ի վեր, Արիստոտէլէն և Կիկերոնէն սկսած, զբաղեցուցած է իմաստասէրներն ու օրէնսդիրները։

Նորագոյն հեղինակներէն ոմանք, եղեռնագործութեան պատմական ուսումնասիրութիւնն ըրած են, երեւան հանելով Ցունական և Հռոմէական հին շրջաններուն մէջ գործուած ընդհանուր ոճիրները և զանոնք արտադրող պատճառները։ Միւնոյն քննութիւնը կատարուած է Միջին դարերու և նոր ժամանակներու համար։

Ամենէն աւելի ուսումնասիրութեան նիւթ եղած է ԺԹ. դարը, և անոր վերջին կէսէն ի վեր է որ վիճակագրոյցներ կը պատրաստուին, զանազան երկիրներու եղեռնագործներուն թիւը և եղեռնագործութեանց տեսակները մանրամասն ցուցնող։

Այս ուսումնասիրութիւններն երկու տարբեր ուղղութեամբ եղած են. ընկերական-հոգեբանական և գիտական-մարդաբանական։ Արդի ընկերաբան իմաստասէրներ կատարելապէս համաձայն չեն այս երկու հիմերուն վրայ։ Ոմանք ընկերական և հոգեբանական չարժառիթներէ դուրս ուրիշ պատճառ չեն ուզեր ճանչնալ. ուրիշներ, մարդկային գանկի, դէմքի, ձեռքերու, ոչքերուն, մազերուն կազմախօսութեան և քանի մը տեսակ ջղային հիւանդութեանց մեծ կարեւորութիւն տալով, կը պնդեն թէ, անուղղելի ոճրագործներ կան, որոնք ստիպէն եղեռնագործ կը ծնին։ Այսպէս մէջտեղ դրուած է ոճրագործ-ծնածի (criminel-né) գիտական տեսութիւնը, զոր չեն վարանիր բազմաթիւ չօշափելի փորձերով հաստատելու, զայն ջատագովողները։

Այս գիտական տեսութիւնը իր մասնաւոր կողմերով արդէն դիտուած էր հին և նոր փիլիսոփաներէն, սակայն ոչ ամբ կրցած էր կամ ուզած էր, հոգեբանական չարժառիթներէ անկախ գոյութիւն մը տալ անոր։ Այս տեսութիւնը արմատական կերպով ուսումնասիրած և կրնայ ըսուիլ ստեղծած է, Իտալացի յիմարաբոյժ և եղեռնագէտ ընկերաբան Լոմպրոզո, որ այսօր, ոճրագործութիւնն ուսումնասիրելու տեսակէտով մասնաւոր դպրոցի մը պետն է և հետևողներ ունի, գլխաւորապէս Իտալիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ մէջ։

Լոմպրոզո ի բնէ-ոճրագործի մը վրայ նշմարուող մարդաբանական նշանները կ'անուանէ. stigmates anthropologique et psychique avec tendances criminelles։ Այս ուսումնասիրութեան մեղի վերաբերեալ մասն աւարտելէ ետք, պիտի ջանամ գաղափար մը տալ այս մարդաբանական և հոգեբանական նշաններուն վրայ։

Շատերուն ծանօթ է գերմանացի Կալ անունով դիտունին գանկաբանութիւնը (Cranologie), որ ԺԹ. դարու առաջին քառորդին մեծ կարևորութիւն ստացաւ պահ մը և որ յետոյ՝ լուրջ դիտուններու կողմէ մերժուեցաւ։

Գանկաբանութեան բաղդակից ուրիշ գիտութիւն մը կայ, ենածութիւն (hypnotisme), որ նոյնպէս ԺԹ. դարուն առաջին քառորդին մէջ սկսաւ, հետզհետէ ճոխացաւ, յետոյ Ֆրանսայի գիտական ակադեմիին կողմէ մերժուելով, մոռացութեան դատապարտուեցաւ։ Մինչդեռ, ոմանք քանի տարիէ ի վեր, իբենդիզմը՝ բնախօսօրէն և հոգեբանօրէն պատճառաբանելով լուրջ դիտական տեսութիւն մը կը համարուի և այսօր կիրառական (thérapeutique) բժշկութեան մէջ կը գործածուի։ Նոյնպէս հարիւր տարի առաջ, Կալի կուտած գանկային նշանները և վիպասանութիւնները գործածած դիմադրութիւնը՝ այսօր լրջօրէն նկատի կառնուին և իրենց անտրոշ մեկնութիւններէն մերկացուելով, մարդաբանական առոյգ նշաններուն կարգին մէջ կը դասեցուին։

Ինչպէս ի բնէ ոճրագործի տեսութիւնը կայ, նոյնպէս ի բնէ հանճարեղի վարկածը կայ։ Եւ Լոմպրոզո, որ իր homme criminelին մէջ առաջին գաղափարը կ'ապացուցանէ, նոյնպէս իր homme de génieին մէջ, երկրորդը կը պաշտպանէ. հանճարը —մարդի բնական, բայց սրատաքոյ կարգի մէկ կարողութիւնը— համարելով արդիւնք ուղեղի կերպ մը այլասերման (dégénérescence)։

Լոմպրոզո նախ չընդունիր թէ՝ առաջ և իր ամբողջ կազմախօսութեամբ բնական (normal) վիճակի մէջ գտնուող անձ մը՝ հակում ունենայ որևէ կերպ եղեռնագործութեան։ Բայց որովհետև ամէն եղեռնագործ չի կրեր իր վրայ ոճրագործներու յատուկ մարդաբանական նշանները, և որովհետև բաղմաթիւ եղեռնագործութիւններ ասոկ ընկերական և պատահական պատճառներէն առաջ կուգան,

Լոմպրոզօ քանի մը գլխաւոր դասակարգի կը բաժնէ զանոնք, ինչպէս.

Կիրքով	եղեռնագործ	(criminel	par passion)
Պատահական	»	(»	» occasion)
Արհեստով	»	(»	habituel)
Մտագար	»	(»	aliéné)

Անոնք որ, ըստ Լոմպրոզօյի, ոճրագործ կը ծնին, վերջին երկու խումբին կը պատկանին, ինչպէս կը ցուցնեն վիճակագրոյցներն ու ստուգուած մարգաբանական նշանները։ Ասոնք անուղղելի են։ Միւսները պատահաբար, կիրքով կամ թելադրութեամբ կը գործեն իրենց ոճիրները։ Այս վերջինները շատ անգամ ազնիւ նպատակի մը համար որ ծայրայեղ այլասիրութենէ կրնայ յառաջ գալ։

Արհեստով կամ սովորամոլ և մտագար եղեռնագործներն անպատճառ այլասեռածներ են։ Այլասեռման բնական նշանները կը տեսնուին գլխաւորապէս՝ ուղեղի, գանկի, աչքի, դէմքի վրայ և մէկ քանի ջղայն և ներքին հիւանդութեանց մէջ։

Սակայն պէտք է դիտնալ թէ՝ ամէն այլասեռում եղեռնագործութեան չի տանիր։ Այլասեռումը բարքերը կը փոփոխէ, ընդհանրապէս դէպի չար երբեմն ալ դէպի բարին։ Ազանգաւորներ կան, որոնց մէջ չարիքն իր ամէն ձեւերուն տակ արգիլուած է և արգելքը կը պահուի, սակայն պարզ ստախօսութենէ. ինչպէս Անգլիոյ և Ամերիկայի Քուէքերներ, Ռուսիոյ Դոխոպուրներն ու Թոլստոյականները, կարգ մը պուտատյականներ եւն.։ Այս ազանգաւորներուն այլասեռումն յառաջ եկած է հոգեբանական պատճառներէ. անոնք կը հետեւին որուած ուղղութեան մը՝ որ սերունդէ սերունդ սովորութիւն կը դառնայ և առհաւատեան կը փոխուի։ Անհատականութիւնը դրեթէ ջնջուած է ասոնց մէջ, բնական կորովի պակասութիւնը չլրացած է իրենց ոյժերը և այս հոգեկան վիճակին չարունակութեամբ՝ ֆիզիքական այլասեռում տեղի ունեցած է իրենց մարմնոյ կազմախօսութեան մէջ։

Միւնոյն հոգեբանական օրէնքով կը բացատրուի այն իրողութիւնը, որով, երբ կիսավայրենի ցեղ մը քրիստոնեայ ըլլալով, կը փոխէ իր ապրելու կերպերն ու ընկերական վայրագ սովորութիւնները, երկու երեք սերունդ յետոյ, կը ներկայացնէ ամենէն հանդարտ ու բարի նկարագրի տէր ժողովուրդը։

Բ

Ժողովուրդի մը պատմական կեանքը, կարելի է իր քաղաքակրթութեան կամ բարքերու փոփոխութեան տեսակէտով, շրջաններու բաժնել։ Այսպէս, Պէրիկլէսի դարէն ետք, Յոյները վատթարացան կ'ըսենք. կամ հանրապետութեան կործանումէն յետոյ, Հռոմի

քաղաքացիներն հետզհետէ կորանցուցին նախկին առաքինութիւնները և երևակայելի ամէն կերպով մոլութեանց ու ոճիրներու մէջ ինկան։ Այս ճշմարիտ պատմական դիտողութիւններն եղած են նաև հին պարսից, փիւնիկեցւոց ևն. ազգերու նկատմամբ։

Գիտական բացատրութեամբ, որևէ ազգ, օտար բարքեր և քաղաքակրթութիւն իւրացնելով, նախ կը խորթանայ (bâtardisme)։ Լիկուրկոս Սպարթացւոց ինքնատիպ յատկութիւնները պահպանելու և զանոնք խորթացումէ զերծ պահելու համար էր՝ որ իր ծանօթ խիստ օրէնքները դրաւ և վաճառականութիւնն ու յարաբերութիւնները ջնջեց։ Այսպէս կլլուցած մնալով Սպարտացիներ, խիստ երկար ատեն պահեցին իրենց առանձնայատուկ նկարագիրը, որ կը կայանար վայրենի կեանքի մը մէջ, տգեղուած պատերազմելու և մարդասպանութեան անյագ ծարաւով մը։

Միևնոյն հոգեբանական և ընկերական օրէնքներով է որ Պուատայական և Քրիստոնէական շարք մը ազանդաւորներ, երկար ժամանակ պահպանած են իրենց առաքինութիւնները, վասնզի իրենց կրած ընդդիմութիւնը և իւրացուցած սովորութիւնները պատճառ եղած են իրենց կղզիացման։

Խորթացումէ աւելի վտանգաւոր է այլասեռումը (dégénérescence), որ սերունդներու ֆիզիքական կազմութեան մէջ անկանոն և հիւանդագին վիճակներ կ'արտադրէ։ Ասիկա գլխաւորապէս յառաջ կուգայ արեան ապականութեամբ և խառնուրդով։ Այսպէս, ցեղ մը կամ սերունդ մը, որ տարբեր ցեղի կամ սերունդի հետ արենակցութիւն չի հաստատեր. միևնոյն արիւնը ժառանգաբար կը տարածուի և սերունդը կ'այլասեռի։ Տարուբերի ապացուցած տեսութիւնն է այս։ Նոյնպէս, վատթարացած կամ վայրագ սերունդ մը, արենակցելով համեմատաբար ազնիւ սերունդի մը հետ, ասոր կը փոխանցէ իր ֆիզիքական մասնայատկութիւններէն շատերը։ Գործարանական մնայուն հիւանդութեան տէր անձ մը, մարդ կամ կին, կրնայ այլասեռած զաւկի մը ծնունդ տալ։ Այսպէս կը հաստատուի որ, այլասեռման օրէնքները միևնոյնն են, թէ՛ անհատի մը և թէ ժողովուրդի մը համար։

Մեր հինաւուրց կեանքին մէջ, քաղաքակրթութեան առանձնայատուկ և որոշ շրջաններ չունինք։ Պատմական երկասիրութիւններն ալ, զանազան և կրօնական դէպքերու յիշատակարաններն են լոկ։ Հնախօսական զրոյցներն այնքան պակաս են որ՝ անոնցմով կարելի չէ ստոյգ դատողութիւն մ'ընել, մեր նախահայրերու բարոյական յատկութեանց վրայ, անշուշտ ընդհանուր եզեռնագրծութեան տեսակէտով։ Միայն թէ քրիստոնէութեան հաստատումէն ետք, պատմական եղելութիւնները բաւական պայծառ լոյս մը կը սփռեն հայ ժողովուրդի նկարագրին վրայ։

ԵՐԿ դարը նշանաւոր շրջան մըն է, ընկերային ընաշրջութեան

(évolution) տեսակէտով։ Այդ միջոցին քրիստոնէութիւնն հաստատուած և արմատացած ըլլալով, ժողովուրդն ընդդիմեց հայեցողական նոր կեանք մը, խորշելով գրեթէ ամէն կերպ եղեռնագործութենէ։ Հոգեբանական երևոյթ մըն է սոսկա, որ ինչպէս անհատի մը, նոյնպէս ժողովրդի մը մէջ կրնայ երևան գալ և զոր Լոմպրոզօ կ'անուանէ սկզբնածին վիճակ (état naissant), որ կը նշանակէ թէ՝ լաւ սկզբունքներուն վրայ հիմնուած կրօնք մը, իր սկզբնածին վիճակին մէջ հզօր ներդործութիւն կ'ունի և կը նուաճէ մարդկային բոլոր կիրքերը։

Կրօնական այս խորունկ ազդեցութիւնը, դարերու ընթացքին մէջ հոգիս ստիճանաբար տկարացաւ, վասնզի ժողովուրդը ատոր մէջ միայն կրնար փնտռել միխիթարութիւն մը։ Եկեղեցին տեսակ մը ապաւէն եղաւ իրեն, ուր ինքզինք պատսպարուած կը զգար։ Այս կերպով հետզհետէ կորսնցուց բոլոր այն ձիրքերը՝ որ յատուկ էին լեռներու և լեռնագագաթներու վրայ բնակող ժողովուրդներու։ Եկեղեցին չփոխեց ինքնութեան հետ և դարձաւ գերազանցապէս կրօնական ժողովուրդ մը։

Անշուշտ այ, կրօնքը չմնաց իր նախնական պարզ վիճակին մէջ։ Կամաց կամաց կանխակալ կարծիքներ տեղաւորուեցան իրեն կրօնական համոզում և ծէս, այնպէս որ թէ՛ ժողովուրդին և թէ՛ իր եկեղեցական պաշտօնեաներու իրական, չօշափելի կրօնքը նախապաշարումներու և հնարուած կամ օտարամուտ վարդապետութիւններու շղթայէ մը կը բաղկանար։ Այս կերպով կրօնքը ժողովրդին տուած էր հոգեկան վիճակ մը, որ տեհաւութեան (atavisme) օրէնքով, սերունդէ սերունդ փոխանցուեցաւ մինչև մեր օրերը։

Հայ ժողովրդին այս կերպ կրօնական ազդեցութեամբ խմորուած և գրոշմուած հոգեկան վիճակը՝ պէտք է հիմ բռնուի իր նկարագրին կամ բնաւորութեան։ Այս պարագան ազէկ ըմբռնելէ ետք է որ՝ պիտի կրնանք անոր բարոյական առանձնայատկութեանց, ինչպէս նաև իրեն սեպհական եղեռնագործութեանց վրայ, պայծառ գաղափար մը կազմել։

Քրիստոնէութիւնը մեծապէս զօրացուց ընտանիքի գաղափարը, որուն, ինչպէս կ'երևի, հայ ժողովուրդն արդէն մեծ ընդունակութիւն ունէր։ Սակայն ընտանեկան կեանքին կապերը զօրացնելէ զատ, նուիրագործեց զանոնք, մերձաւոր ազգականներու խնամութիւնն արգիլելով։ Տարակոյս չկայ որ, ազգապղծութեան, շնացողութեան և այս կարգի ստորին կիրքերու դէմ հզօր պատուար մ'եղաւ, Դրդ դարու վերջեր հաստատուած խնամութեան օրէնքը։ Այս օրէնքը ո՛չ միայն վերակազմեց հին ընտանեկան կեանքը, որ հովիւ և երկրագործ ժողովրդի մը յատուկ նահապետական կեանքն էր, այլ մանաւանդ քրիստոնէութեան բարոյականով զօրացած, հետզհետէ հոգեկան յատկութեան մը վերածուեցաւ և տոհմային սովորու-

թեանց կարգն անցաւ։

Այս օրէնքն, ինչպէս յայտնի է, ո՛չ միայն նոյն ժամանակի կարգ մ'ազնուականներու վաստակացած բարքերը բարեփոխեց, այլ մանաւանդ մեղմացուց՝ միևնոյն ժողովրդի զանազան ցեղերու իրարու դէմ ունեցած վայրագ ատելութիւնն ու անոր հետևանք եղող կռիւները։ Վասն զի այս կերպով ջնջուեցաւ ցեղերու կղզիացումը և կրօնական հաւասարութեան ոգին յաղթանակ տարաւ, բարբարոս սովորութեանց վրայ։

Եթէ այս հետևութիւնները չընդունինք. ինչպէս կրնանք մեկնել այն բարոյական երևոյթները՝ որ մինչև այսօր կը սիրապիտեն բազմանդամ ընտանիքներու մէջ, ուր մինչև չորրորդ սերունդ իրարու քով կ'ապրին, ընտանեկան կատարեալ և անսասան համակրութեամբ։ Ասկէ զատ, բնաւ իրարու հետ ազգականութիւն չունեցող ընտանիքներ, կան ժամանակներ, կամ սղութեան միջոցներուն տեսնուած է որ, երկար ատեն իրարու հետ կ'ապրին միևնոյն յարկին ներքև. միևնոյն գերդաստանի անդամներուն յատուկ միամիտ համակրութեամբ։ Մանաւանդ այս պարագաներուն մէջ, դիտուած է որ բարոյականի նոխանձամիտդրութիւնը զարմանալի կերպով կ'ածի և իր բարձրագոյն աստիճանին կը հասնի։ Այս պարագան կարելի է առհաւութեան վերագրել, վասն զի ժողովրդի մէջ կ'արթննան իր հոգեկան հնաւանդ մասնայատկութիւնները։ Այս տեսակ բարոյական երևոյթներու, իրաւ է որ դժուարաւ կը հանդիպինք այսօր. պատճառները՝ ուրիշ ատեն ալ ուսումնասիրուած են իմ կողմէ, նաև ուրիշներու կողմէ։ Այս պատճառներն են խորթացում և այլասերում։

Այս ընդհանուր տեսութենէն յետոյ, որ կարծեմ հարկաւոր էր, ուսումնասիրուելիք նիւթը լաւ ըմբռնել տալու համար, անցնինք եղեռնագործութեանց տեսակին, զանոնք արտադրող պատճառներուն և ցուցնենք որքան կարելի է, դարմաններ, այդ չարիքներուն առջևն առնելու, կամ զանոնք կանխատեսելու համար։

Գ.

Եղեռնագործութիւն (criminalité) ըսելով, պէտք է հասկնալ անհատի մը այն բոլոր արարքները, որ վնասակար են ուրիշ անհատի մը, կամ ժողովրդի մը և կամ ընդհանուր մարդկութեան։ Եղեռնաւոր արարքներուն պատճառած վնասն երկու կերպ է. նիւթական և բարոյական։ Նիւթական կ'ըսուի. նախ՝ երբ եղեռնագործը վնաս կը հասցնէ անհատի մը կամ իրեն անձին ֆիզիքական կազմութեան, հարուածներով, թունաւորիչ նիւթերով և զանազան մոլութիւններով։ Ասոնք ամէնքն ալ բնական ածումը կ'արգիլեն կամ կը խանգարեն։ Այսպէս, մարդասպանութիւններ մեծ ու փոքր տեսակներով, ծեծ

և կոխ, վիրաւորում, թունաւորում, ալքոլամոլութիւն, մորֆինամոլութիւն, դիշութիւն եւն։ Երկրորդ՝ երբ զանազան նենգաւոր միջոցներով, վարպետութեամբ, սիրալ հիմերու վրայ դրուած օրէնքներու և ընկերային սովորութեանց չնորհիւ, անհատ մը կը յաջողի ուրիշներու արդար վաստակին յափշտակել և ապրիլ անոնց վրնասով։ Այսպէս, ստախօսութիւն, խարդախութիւն, կեղծ վաւերաթղթերու և արժեթղթերու չինութիւն, վաշխառութիւն, սեղանաւորական հնարքներ, խաղամոլութիւն, ընկերական դասակարգեր, ժառանգական հարստութիւն, հոգատարութիւն, առեւտրական շահագործումներ եւն։

Բարոյական վնաս կ'բռնի, երբ մարդոց ըմբռնումին համաձայն, կամ զանազան ժողովուրդներու սովորութեան համեմատ, անհատ մը ուրիշ անհատի մը պատուոյ զգացումը կը վիրաւորէ, նիւթական կամ սոսկ բարոյական միջոցներով. այսպէս են, շնացողութիւն, բռնաբարում, զրպարտութիւն, անուանարկութիւն, այն սիկն մոլութիւնները, որ իրենց կենդանի օրինակով կրնան ուրիշները գլխէ հանել, բարոյականը խանգարելու ընութիւն ունեցող գրականութիւն, սրբազան համարուած իրերու դէմ նախատինք եւն։

Սա սոյգ է որ եղեռնագործութեան տեսակներն երկրէ երկիր և ազգէ ազգ կը զանազանին։ Բուրքանչիւր ազգ, իր նկարագրին, ընկերական սովորութեանց, կրօնական գաղափարներուն և բարձրյատկանի ըմբռնման համաձայն կը գտնէ անհատի մ'ընթացքը, և զայն եղեռնական կանուանէ կամ ոչ։ Այսպէս է որ, վայրենի ցեղերու մէջ, մարդասպանութիւնն ու գողութիւնը խիստ բնական բան մը կը համարուին, քանի որ աւազակութիւնը արհեստ մըն է, ապրելու միջոց մը և վրէժխնդրութիւնը՝ ընկերական կամ ցեղային սովորութիւն մը։

Քաղաքակրթեալ երկիրներու մէջ պատկութիւնը ապրուստի միջոց մը նկատուած է և ներդամիտ աչքով կը նայուի և օրէնքով հարկաւոր է, անկրօնութիւնը՝ լոկ զարգացման ատաձան մը կամ մտածելու կերպ մը։ Անգլիոյ մէջ, օրինակի համար, ուրիշի մը կինը գլխէ հանողը, իր պատիւ, ընկերական դիրքը և նոյն իսկ հանրային պաշտօնը վրայ կուտայ. Իրլանդայի երեսփոխան Բարնէլի դէպքն հերիք է այս պարագան հաստատելու, և կամ պատարանները կրմէ գրամական խիստ ծանր հատուցումներու կ'ենթարկուի։ Ֆրանսայի մէջ հանրային գրամները իւրացնող պաշտօնեայ մը, պարագան հաստատուելէ և կամ զօրաւոր կասկած մը հրապարակ ելլելէ ետք, անկարելի է որ երկրորդ անգամ պաշտօն գտնէ, վերջնականապէս վարկաբեկ կ'ըլլայ։

Մարդկային-սովորութեանց և ըմբռնումներու այս հակասութիւններէն ու տարբերութիւններէն գատելով է որ, ծայրայեղ ընկերաբաններէն ոմանք կը պնդեն թէ՝ ոճիր բուսած բանը չկայ, թէ

տաքինութիւն և եղեռնագործութիւն, իրենց զանազան տեսակներով պարզ անուանակոչութիւնը (nomenclature) կը կազմեն մարդկային յատկութեանց։ Ուրիշ ծայրայեղներ, իրողութիւնները բարոյական կամ մտաւորական տեսակէտէն քննելով, կը պահանջեն բացարձակ բարոյական, բացարձակ հաւատարմութիւն, և այս պահանջումներուն հակառակող մարդկային որ և է վիճակ կամ օրէնք սոսկալի կը համարին։ Այս է պատճառը որ դատական թէ նորագոյն իմաստասիրութեան մէջ, ինչպէս փիլիսոփայական շատ մը խնդիրներու, նոյնպէս եղեռնագործութեան համար, կարելի չէ որոշ սահման մը տալ և անոր տեսակները ճշդող վերջնական անուանակոչութիւն մ'ընդունիլ։

Սակայն ամէն պարագայի մէջ, մեր արդի ըմբռնումին և տրամաբանութեան խիստ համաձայն կ'ըլլայ, եղեռն անուանել ամէն տեսակ արարք, որմէ անհատը կամ ժողովուրդը կը վնասուի բարոյապէս կամ նիւթապէս։

Խօսքը մանաւորելով մեր ժողովուրդին վրայ, նկատելու է որ, եղեռնագործութեան շատ մը տեսակներ հազուադէպ են անոր մէջ, ուրիշ տեսակներ ալ յաճախադէպ։ Հազուադէպ եղած են ընդհանրապէս ուժի և բռնութեան պատկանող ոճիրներ, մարդասպանութիւն, բռնաբարութիւն, ապգապղծութիւն, շնացողութիւն, թունաւորում, ալքոլամոլութիւն, աւազակութիւն և պարզ գողութիւն կամ առարկաներու յափշտակութիւն, սեղմնաւորական չահագործող հնարքներ՝ որ ընդհանուր բառով նենգամիտ յափշտակութիւն (escrocrie) կը կոչուին, անբարոյական գրականութիւն և անբարոյականութիւն ծառայող զանազան միջոցներ։ Իսկ յաճախադէպ եղած են ստոխօութիւն, խարէութիւն՝ անհատներու անխիղճ չահագործում՝ խաչագողութիւն՝ այսինքն կրօնական բարեսիրական պատրուակի տակ՝ ժողովուրդէն դրամ չորթել, դիշերութիւն, ծեծ ու կոխ՝ քսութիւն ևն։ Սակայն քառորդ դարէ ի վեր որ բարքերը՝ առոիճանաբար սկսած են խորթանալ, եղեռնագործութեանց թիւն ու տեսակն ալ, բան այնմ, առելնալու վրայ են։ Այսպէս հին ժամանակներու պարզ գինովութիւնը, այսօր հեռագնաց ալքոլամոլութեան փոխուելու վրայ է, մանաւանդ արհեստաւոր դասակարգերու մէջ, և ալքոլի գործածութիւնը ծնունդ տուած է բազմաթիւ կռիւներու և վիրաւորումներու, ինչպէս նաև անբարոյական դէպքերու յաճախութեան։ Բանի մը տեսակ նորագոյն արհեստներ կան, ինչպէս եւրոպական դերձակութիւն կամ մաքինաճիութիւն, եւրոպական կօշկակարութիւն կամ քնաւրաճիութիւն, անհատական կամ ազգային արհեստանոցներ և չափահաս աշակերտներ պարունակող դպրոցներ ևն, որոնք բազմաթիւ անհատներ կը բովանդակեն, տարիքով և ընտանութեամբ շատ տարբեր։ Այս կարգի խանուած վայրեր, ծնունդ տուած են անբարոյական և ապականեալ բարքե-

բու., որ միշտ ալքոլի գործածութեամբ նոր մղում կ'ստանան և նոր բանտարկեալները գլխէ հանելու պատճառ կը դառնան։

Պանդխտութիւնը և վերջին տարիներու տնտեսական ոլորտներու չքաւոր ընտանիքները բազմացուցին։ Բազմութիւն մանկամարդ կիներ, չկրնալով դիմանալ, մէկ կողմէ թշուառութեան, միւս կողմէ ապականեալ տարրերուն, իրենց չար, կողմը լարած հրապուրիչ սրոգայիներուն, անձնատուր եղան զաղտնի կամ կէս զաղտնի անբարոյականութեան։ Այսպէս է որ գաւառներու մէջ ալ երեւան եկաւ կիսաշխարհիկ կնոջ տիպարը։ Ամուսնական անհաւասարութիւնը՝ որ գրեթէ ամբողջովին նոր ժամանակներու արդիւնք մըն է, երկարաձգեց պանդխտութեան և ամուսիններու ալքոլամոլութեան ծնունդն է։ Բայց պէտք է անհրաժեշտօրէն տեսնց վրայ աւելցնել նորաձեւութեան և պճնասիրութեան անդիմադրելի տենչը, որ կնոջ քով հագուստեղէնական հոլոր ներդործութիւն մ'ունի՝ անոր նկարագիրն այլայլելու տեսիլան։

Որքան քաղաքակրթութիւնն իր արտաքին երեւոյթով կը ծաւալի, նոյնքան եղեռնագործութեան սնծանօթ տեսակները ծնունդ կ'տանին մեր ժողովրդին զանազան խաւերուն մէջ։ Ընտանիքի հայր մը, եթէ դատելու իմաստուն կարողութեամբ մ'օժտուած է, կրնայ իր զաւակներու վրայ նշմարել, տեղական բարքերու փոփոխութեանց հետեւանքները. նոյնպէս՝ զարթցի դաստիարակ կամ ուսուցիչ մը, որ յատկապէս հոգածու է աշակերտներու բարոյական կեանքին։ Այս կերպ ուշադիր զննութեան եաքն է որ, մէկը պիտի կրնայ կանխարդել միջոցներ ձեռք առնել, զաւակ մը կամ սերունդ մը վատթարացումէ փրկելու կամ գոնէ բարւոքելու համար։

Դ.

Եղեռնագործութեան արտաքին պատճառները կրնանք երկուքի բաժնել. բնախօսական-հոգեբանական և ընկերական-տնտեսական։ Առանցմէ իւրաքանչիւրը բազմութիւն տարբերութիւններ ունի։ Այս հատուածս ուսումնասիրութեան մէջ, անկարելի է զանոնք մէկիկ մէկիկ յառաջ բերել։ Միայն թէ՝ բաւական ճշգրիտ գաղափար մը տալու համար, մէկ քանիներն յիշենք։

Բնախօսական-հոգեբանական պատճառներ։ — Կլիմա, լեռնային և դաշտային գիրք, տեսակներ, սնունդ և ըմպելիք, չգործածուած կարգ մը հիւանդութիւններ, գործարանական ախտաւոր վիճակ, կազմախօսական թերութիւններ կամ անկատարութիւններ (մարդարանական նշաններ), առնութիւն, անզգայութիւն։

Ընկերական-տնտեսական պատճառներ։ — Ընտանիքներու խառնութիւն, ալքոհոլութիւն, հարստութիւն, անգործութիւն, տնտեսական

պարբերական տագնապ, գործաւորական կեանք, ազգային պաշտօնական մարմիններու վատթարացում, ուխտադնացութիւն, բարեկենդանի և տօնական մեծ համախմբումներ, պարահանդէսներ, արդի քաղաքակրթութեան յատուկ բազմապահանջ կենցաղավարութիւն, ընկերային բարձր ու ցած դասակարգեր, միակողմանի զարգացում, կարգ մը մասնագիտութիւններ, ամուրիութիւն, ընտանեկան կեանքի պակաս, անհատականութեան ուժեղ զարգացում և ն.։

Համառօտ ակնարկ մը նետենք այս պատճառներուն և իրենցմէ արտադրուած եղեռնական արդիւնքներուն վրայ։

Կլիմա։— Տաք կլիման մեծապէս կը նպաստէ զանազան կիրքեր գրգռելու։ Ծննդական գործարանները ջերմ կլիմայի տակ, վաղօրոք կատարելութեան կը հասնին և մշտ գրգռման ենթակայ են։ Այս է պատճառը որ՝ անբարոյական կեանք մ'առելի ընտանի է տաք կլիմայի բնակիչներուն։ Երբ տաք կլիման չափաւոր է, ինչպէս է, Տիարպէքիրի, Հալէպի, Գայսերիի և այդ շրջանակին մէջ գտնուող գաւառներունը, վերոյիշեալ յատկութիւններէն զատ, բնակիչներուն կուսայ մտաւոր և ֆիզիքական աշխուժութիւն մը, որ երևան կուգայ, թէ՛ իրենց խօսելու ապա՛գ եղանակին, թէ՛ մտածելու և գործելու նախապատրաստ և տաղանդաւոր կերպերուն մէջ։ Սակայն այս մշտապատրաստ աշխուժութեան փոխարէն, յարատև կորովէ զրկուած են. տաք կլիմայի յատուկ մեղկութիւնը, առաւել կամ նուազ կը տիրապետէ իրենց վրայ, երբ գժուարանցանելի խոչընդոտներու հանդիպին, կեանքի պայքարին մէջ։ Անկումը (décadence) չուտ կը հասնի ջերմ կլիմայի բնակիչներուն համար, անկում բարքերու և ֆիզիքական կազմութեան. գիտուններն ասոնց մէջ կրնան գտնել այլասեռման հաղարաւոր և յայտնի օրինակներ։ Խիստ տաք կլիմա մը, ինչպէս հասարակածի երկիրներունը, մեղկ, համակերպող ու հանդարտ նկարագիր մը կուսայ բնակիչներուն, որոնց միաքն աւելի ելեւակայութեամբ կը սնանի քան գործնական մտածումներով։ Ցուրտ կլիմայի ներքեւ, ընդհակառակն, կը պատրաստուի չարքաշ և խստաբարոյ ժողովուրդ մը։ Միաքը դանդաղ կը մտածէ, որուն ապացոյցն է, խօսելու եղանակին դանդաղութիւնը. բարքերը դըժուարաւ կը փոխխուին դէպի լաւը կամ դէպի յոսին, նուազ խանդավառ են, բայց տոկուն, յամառ, յարատևող ոգի ունին։ Ծննդական գործարաններու կանխահասութիւն չկայ, ֆիզիքական անբարոյականութեան դէպքերը խիստ պակաս են, ի բաց առեալ՝ եթէ քաղաքակրթութիւնն իբրև ընկերային սովորութիւն, ներմուծած է կիսաշխարհի կիներուն կեանքը կամ անբարոյականութիւնը դիւրացնող ուրիշ քաղաքակրթեալ միջոցներ...։ Ցուրտ կլիմայի տակ անհատին նկարագիրն ուշ կը կազմուի, բայց առհասարակ հաստատուն կերպով, այս պատճառաւ իրենց տեղային կամ ազգային յուի կամ

ընտիր սովորութիւններն ու բարքերը պահպանելու մասին այնքան յամառ ոգի կը ցուցնեն դարերու ընթացքին մէջ։ Աւելի երկար ժամանակ կրնան դիմադրել այլասեռման վտանգներուն, բնաջրջման (évolution) ընկերային կանոններուն ներգործութիւնը խիստ դանդաղօրէն կը կրեն, բայց իրենց յամր յառաջդիմութիւնը, հաստատուն է և արդիւնքներով գերազանց։ Հիւսիսային Իտալիա, Գերմանիոյ ցամաքային և լեռնոտ երկիրները, Զուիցերիա, Սէրբիայի Միաց. Նահանգները մեր ըսածին կենդանի և ապացուցուած օրինակներն են։ Ասիական Թուրքիոյ հիւսիսային Արևելեան գաւառներու բնակիչները՝ ցուրտ կլիմայի ժողովուրդներուն յատուկ ձիրքերն ու թերութիւններն ունին, թէեւ ատկաւին, ինչպէս մեզի ծանօթ է, կ'ապրին ընկերային նախնական վիճակի մը մէջ։

Ծովեզերք և ցամաք նոյնպէս մեծ և տարբեր ներգործութիւն ունին անհատի նկարագրին կազմութեան վրայ։ Ծովեզերքի բնակիչը մարմնով և մտքով խիստ աշխոյժ է, խանդավառ, աւելի միտմիտ, աւելի վստահ, պայծառ միտք մ'ունի, բայց փոփոխական, թեթեւ և դիւրատար զգացումներ, աշխատութենէ չի խորշիր և դիւրակեաց կեանք մը կը փնտռէ, ընդունակ է մեծ առաքինութեանց, նոսա մեծ ոճիրներու։ Ցամաքի բնակիչը յամրընթաց է լեզուով ու մտքով, խորագէտ, կասկածոտ, յամառ, միտքը ուշ կ'արթննայ, թէ՛ մոլութեան, թէ՛ առաքինութեան մէջ յարատեւող է, կը համակերպի, նոր գաղափարներու դժուարաւ կ'ընտելանայ, աւելի հայեցողականի հակամէտ է, քան գրականի, բայց անգամ մը որ մեծ գաղափար մ'ընդգրկեց, անընկճելի յամառութիւն կը ցուցնէ և ամէն կերպ հերոսութեան ընդունակ է, իր կեանքն այն գաղափարին յարմարցնելու համար։

Ցամաքի առաջ բնակիչներ ծովեզերք փոխադրուելով, կ'արտադրեն ընդհանրապէս քանի մը յաջորդական սերունդներ, որ ֆիզիքական ու մտաւոր կարելի եղած բազմատեսակ կատարելութիւններ կը միացնեն իրենց վրայ, ընդհակառակն, ծովեզերեայ բնակիչներ, դէպի ցամաքին խորերն երթալով, իրենց յաջորդական սերունդներուն մէջ կը կորանցնեն ձեռներէցութեան ոգին և ընկերային միջակ և ստորին աստիճաններու վրայ կը մնան։

Լեռնային դիրք եւ անտառներ կը նպաստեն բնակիչներու քաջասրտութեան և համարձակութեան, հետեւաբար սպանութեան դէպքեր աւելի յաճախ են՝ վրէժխնդրութեան ոգւով գործուած։ Բարոյական կեանքն աւելի նախնական է, այսինքն մարդու, վանդի ֆիզիքական ուժի գեր սղանցութիւնը և ինքնապաշտպանութեան բնազդը կը պակսեցնեն ծննդական գործարաններու գրգռութիւնը։ Մանաւանդ ոգելից ըմպելիներու պակասը կամ չգոյութիւնը, սընունդներու պարզութիւնը, պատճառներ են որ առաջ և կորովի սերունդներ յառաջ գան։

Մնունդ եւ ըմպելի։— Արդէն խիստ ծանօթ ճշմարտութիւն մըն է թէ՝ մտակեր ժողովուրդներ աւելի կատաղաբարոյ են, ապտնութեան ոճիրներու հակամէտ, դիւրադրդիռ, ասպետական (իմայի՛ր ոճրագործական) երեւակայութեան տէր։ Ընդհակառակն, բրինձով և պտուղներով սնանող ժողովուրդներ ունին անդորր երեւակայութիւն և խաղաղասէր նկարագիր, ինչպէս կը հաստատէ Հնդկաստանի և Չինաստանի ժողովրդոց պատմութիւնը, որ դարերէ ի վեր պատերազմը դոյութիւն չունի, ի բաց առեալ լեռնային բնակիչներուն աւազակային արարքները։

Բարեխառն երկիրներու մէջ, ինչպէս Եւրոպա և Ամերիկա, զօրաւոր սնունդներ և դրգռիչ ըմպելիներ, մարդոց վրայով կարծարծեն և կեանքի պայքարին համար միշտ վառ կը պահեն անոնց երեւակայութիւնը։ Համակերպութիւնը որ բրնձակեր և տաք երկիրներու բնակիչներուն արմատական առաքինութիւնն է, բնաւ գոյութիւն չունի բարեխառն կլիմայի տակ ապրողներուն մէջ, այս պատճառաւ ընկերային դասակարգի դիւրը, հարստութեան և չքաւորութեան բախումներն օրը օրին շեշտուելու վրայ են, մասաւոր զարգացման և անհատականութեան զօրանալուն համար։

Սնունդներու մէջ, խարդախուած և աւրուած ուտելիքներ, ալիւրեղէններ, շաքարեղէններ, ըմպելիներու մէջ՝ ալքոլի բոլոր արուեստական այլայլումները, ջղային քայքայման, հեռեւաբար այլասերման անվիճելի օժանդակներ են։ Բոլոր ասոնք, աւաւել կամ նուազ չափով թունաւոր տարրեր կը պարունակեն։ (Հետաքրքիրները կրնան տեսնել՝ մնդաւութեան վրայ գրուած մասնագիտական հեղինակութիւններէն)։ Այս թունաւոր տարրեր կազմախօսական խանգարումներ յառաջ կը բերեն, արեան, ջղային բջիջներու և ուրիշ հիւսուածներու մէջ, որով գործարաններու բնախօսական պաշտօններն ալ կը խանգարուին և բնական ընթացքէ կը շեղին. հոգեկան և մտաւոր յատկութիւններն ալ, ըստ այնմ կ՚այլափոխուին, և մարդ անհատն, իբրև նորօրինակ արարած մը երեւան կուգայ մարդկային ընկերութեան մէջ, որ շուարած է, անոր վրայ ահռելով այնպիսի ձիրքեր՝ որ օտար են իր նախնական և հիմնական բնաւորութեան։ Մաքս Նորտաու, ընկերաբան փիլիսոփայ, մեծապէս օգտուած է Լոմպրոզոյի դիտական և արմատական աշխատութիւններէն, այս կարգի նորօրինակ թիրերու վրայ, իր ուսումնասիրութիւններն հրատարակելու համար։ (Տե՛ս. Le crime, cause; et remèdes. C. Lombroso. 899.)

Ե

Կարդ մը ջղային հիւանդութիւններ, ինչպէս լուսնոտութիւն (épilepsie), ջղաձգութիւն (hystérie), մտադարութիւն (aliénation mentale) եւն. եղեռնագործութիւն արտադրող բնախօսական վիճակներ են։ Այս ախտերն անպատճառ ակներեւ նշաններով չէ որ երեւան կուգան անհատին վրայ, ամենք չատ անգամ հեռատածուկ (latent) վիճակ մ'ունին, և հոգեբանական արդիւնքներով միայն յայտնի կ'ըլլան։ Բժիշկ մը իր ախտաղնոութեան սովորական միջոցներով չի կրնար զանոնք ճանչնալ. յիմարաբուժական փորձառութիւն և վերջին մեթոտով կատարելագործուած գործիքներ հարկաւոր են։ Այս կարգի ջղային ախտերու ենթակայ եղեռնագործներ, կարծես բնազդաբար կը մղուին։ Կամքը չի կրնար գիմադրել այն ուժգին փոփոքին, որ յանկարծ կ'արթննայ իրենց մէջ, ոձիր մը (գազութիւն, շնութիւն, բռնաբարում, սպանութիւն, եւն. եւն.) գործելու ամենջով բորբոքած։ Բաղմաթիւ արհեստով ոճրագործներ խոստովանած են այս պարագան։ Լոմպրոզո քնազդանդում (impusivité) կ'ոնուանէ այս վիճակը և կը կարծէ թէ՝ ի բնէ ոճրագործներու յատուկ է։

Գիտուններէն ոմանք ախտաւոր վիճակի մը բնախօսական արդիւնք կը համարին այս եղեռնաւոր ինքնաթելադրութիւնը. ուրիշներ՝ բնախօսական պարարտանիւթ բոլորովին անկախ՝ հոգեկան մասնաւոր խմորման մ'արդասիք կը ճանչնան զայն։ Առաջինները նիւթապաշտ (materialiste) բնազանցութեան համաձայն կը մեկնեն իրողութիւնները, երկրորդներն հոգեպաշտ (spiritualiste) բնազանցութեան։

Սակայն չկարծուի թէ՝ վերոյիշեալ ջղային ախտերուն յայտնի կամ հեռատածուկ կերպով ենթակայ եղող ամէն անհատ, անպատճառ եղեռնագործ է։ Շատերուն մէջ այդ ախտեր յաւաջ կը բերեն խիստ հեզահոգի բնաւորութիւն, ժամանակաւոր կամ պարբերական հայեցողական յափշտակութիւն (extase), ներշնչեալ ոգեւորութիւն, վերջապէս՝ հանճար (génie)։

Մարդկային հոգեկան այս վիճակներն ալ, եղեռնաւոր յատկութեանց պէս, բնականոն (normal) վիճակէ չեղում կը նշանակեն, սակայն հոմար կ'ըսուի թէ՝ երբ ջլախտաւոր մը անպատճառ ոճրագործ չէ, անոր մէջ, եղեռնական բնազդային մղումը փոխարինուած է, որիշ արտաքոյ կարգի յատկութիւնով, ինչպէս սրբակեաց հայեցողական կեանք կամ հանճար։

Հանճարեղ գրագէտներէն ոմանք, ի բնէ եղեռնագործի գաղափարն ընդունած և իրենց վէպերուն մէջ ներկայացուցած թիւրերուն յարմարցուցած են զայն։ Այսպէս, Շէքսպիր իր Macbethի և Learի, Wiers՝ իր décapitéին, Տոսթոյէվսքի՝ իր Մեռեալներուն տունը և Յանցանքի ու պատիժ գործերուն, Էմիլ Զոլա՝ իր Bête humaineին, Իպսէն՝

իր Hedda Galberի, ա՛Անունոնձիո՝ իր Innocenteին մէջ։ Ժողովուրդի համար գրուած պարզ և հետաքրքրական վէպերն ալ, այս արհեստով եղեռնագործ թիքերը կը ներկայացնեն, թէև նուազ ծանրանալով անոնց գիտական բացատրութեանց վրայ։

Մաքս Նորտաու իր Dégénérescenceի մէջ (երկու հատոր 1894). «Նիւթական եղեռնագործութիւնը սաղանդով կամ հանճարով փոխարինուած է», հոգեբանական յանդուգն տեսութեան համեմատ, կը քննադատէ փիլիսոփաներ, դրագէտներ և արուեստագէտներ, իրենց հեղինակած արատաւոր գործերէն ու յայտնած գաղափարներէն դատելով ու եզրակացնելով թէ՝ անոնք եղեռնագործական թիքեր են։ Միւնոյն եզանակով, Ferri իր Եղեռնագործները արուեստին մէջ և Le Fort իր Տիպար եղեռնագործը արուեստին մէջ գրքերով, կը ջանան հաստատել թէ՝ նկարչական և ողբերգական (dramatique) մեծ և նորօրինակ անուրութեամբ օժտուած վարպետները սնարագործական թիքեր են։ Sighele իր Եղեռնագործ ամբոխը, Ferrero իր Օրենքին խորհրդապաշտութիւնը (Le symbolisme du droit) հեղինակութեանց մէջ, չեն վարանիր մարդասանական զիտութեանց համեմատ մեկնել պատմական անձերու և ժամանակակից գիւանագէտներու արատաւոր ուղղութիւնը, այսինքն այն տեղօրէն անպատասխանատու և պաղարիւն ընթացքը՝ որով անոնք միլիոնաւոր ժողովրդոց ճակատագիրը կը վարեն։

Ժան Բիշբէնի նման նորագոյն վիպագիրներ, շատ անգամ փոքր վիպակներով, այն տեսակ մարդկային տիպարներ կը ներկայացնեն, որ մարդ դժուարաւ կը հաւատայ անոնց իրական գոյութեան և մոտացածին կը համարի զանոնք։ Շատերուն ծանօթ է այս վիպագրին «Ոճրագործութեան գլուխ գործոցը» անուանով վիպակը, որ Բիւզանդիոնի մէջ ալ թարգմանուեցաւ։ Ա. Մանուէլ ալ այդ հեղինակէն վիպակներ հրատարակեց։ Ժան Բիշբէն չէ վարանած եղեռնագործ-գրագէտը ձուլել ի բնէ-եղեռնագործին հետ, ուր՝ մասին անմիւթական արատաւորութիւնը, այսինքն գաղափարը, քսանեղի կերպով իրողութեան հետ փոխանակուած է։ Լոմպրոզօ գիտական եղեռնագործութիւն (criminalité scientifique) անուան տակ, քանի մը պարագաներ կը յիշէ .ուր նշանաւոր գիտուններ, իրենց հնարած բնախօսական մէկ տեսութիւնը փորձառապէս հաստատելու համար, չեն վարանած բոլորովին առողջ կիներ ու ազամարդիկ հիւանդանոցներու մէջ, իրենց փորձերուն զոհել...։

Նոյնիսկ Կէօթէի պէս բանաստեղծ մը և գիտուն մը, իր մէկ բարեկամէն իբր տանդ ընդունած բլաղինէ թեւ մը ուրացաւ և ետ չի տուաւ, որպէսզի կրնայ պահել և անով գիտական փորձեր կատարել։ Սովորա՛ման կեանքի մէջ ալ այս կարգի դէպքեր այնքան յաճախադէպ են որ պարկեշտութիւն բառը պէտք է առնել իր յարաբերական և տաւական նեղ նշանակութեամբ միայն։

Այն նրբարուեստ եղեռնագործութիւնը զոր այսօրուան վիպագիրները կը պատկերացնեն, հին և յոգնած քաղաքակրթութեան մը յառաջ բերած այլա՛ եռման արդիւնք են։ Ինչ որ վիպագիր մը իբրև հոգեկան վիճակի պատկերացում կը ներկայացնէ իր ընտրած սիպարներուն վրայ, նոյնը կը հաստատէ դիտունը, իր հեղինակած զուտ գիտական գրքին մէջ, ուր իրողութիւններ միայն յիշուած են և բնախօսական ու հոգեբանական օրէնքներ հանուած են անոնց-մէ։ Իբր հեռեւութիւն Էմիլ Զոլայի Parisը կարդացած միջոցիս, խիստ չափազանցութիւն, նոյնիսկ անկարելի թուեցաւ ինծի՝ Բարիզեան ընկերութեան մէջ պաբիժուա գաստակարգէն նորատաս երիտասարդներէն ոմանց այն հոգեկան վիճակը, որով իբրև spiritualiste, այն ատաիճան կ՝արհամարհեն նիւթը, որ կը խորշին ֆիզիկական առուսանութենէ կամ մերձաւորութենէ ալ, բայց ասոր փոխարէն, հոգեկան ուժով (Force psychique) կը յաջողին անսխիթական մերձեցումներ ստանալ և առանց շօշափման վայելել այդ հաճոյքը, երբոր իրենց կամքն ուզէ։...

Անկէ առաջ էր որ կարդացի հոգեկան բնախօսութեան վրայ ամենէն նորագոյն երկասիրութիւնները ուր կը հաստատեն թէ՝ արդի Բարիզի մէջ 100,000է աւելի spiritualisteներ կան, որ չարաւնակ médiumniՙներ փորձերուն կ՝ենթարկեն ինքզինքնին և ինքնաթելադրութեամբ médium կը դառնան։ Այս խօսքերը մինակ անոնք կրնան հասկնալ որ հեռեւած են և կը հեռեւին spiritualismeի նորագոյն և մեծամասնալ յառաջդիմութեան, մանաւանդ Ամերիկայի, Անգլիոյ և Ֆրանսայի մէջ։ Զարմանալի է որ այս գիտուններն անդրադարձած չեն թուիր ընկերական այն մեծ չարիքին վրայ, զոր հոգեպաշտութեան այս փորձագիտական կիրարկութիւններն յառաջ կը բերեն, խեղաթիւրելով անհատին մէջ, իր հոգեկան բնական կոչումը։ Իրաւ է, ոմանք, ինքնաթելադրութեան փորձերէ կ՝զգուշացնեն ընթերցողները, սակայն սակաւին թուանշաններով չեն ցուցներ չարիքին գոյութիւնը։

Գերմանացի արմատական և անողոք ընկերաբան Նիչէ, բոլորովին վատթարացած, փճացած կը համարի եւրոպական արդի սերունդը, իսկապէս հեռացած նախնական մարդու բնախօսական և հոգեկան կազմակերպութենէն։ Մարդոց վատթարացման համար իր յայտնած զգուանքը չափ չունի. այս պատճառաւ շատեր սխալ հասկնալով իր իրապաշտ նկարագրութիւններն ու առաջարկած անողոք արմատական դարմանները, զինքն հռչակած են իբր անորակելի մարդասէց մը։ Այս փիլիսոփան է որ կ՝առաջարկէ հիմնովին փոխել մարդկային ընկերութեան կեանքի և ապրուստի ներկայ պայմանները — սնունդ, զգեստ, բնակարան, արուեստ. զբաղում ելն. ելն.— ժարմնով և հոգւով քաջողջ սերունդներ ստեղծելու համար։

Ինչպէս կը տեսնուի, արդի ընկերաքանները — վիպագիր, գիտուն, փիլիսոփայ — եղեռնագործութեանց պատճառի և արդիւնքի գլխաւոր կէտերուն վրայ համաձայն են իրարու։

Զ

Խիստ հետաքրքրական է դաղափար մ'ունենալ այն մարդաբանական ու կենսաբանական նշաններու վրայ, որոնք կը յատկանշեն զանազան տատիճանի եղեռնագործները։ Այս նշաններէն ոմանք սպանութեան, ոմանք գողութեան, անբարոյականութեան և այլն. հակամիտութիւն ցուցնել կը թուին. սակայն այդ մանրամասնութեանց մասնել անկարելի է այս համառօտ ուսումնասիրութեան մէջ։ Ցիշենք այդ նշաններէն քանի մը գլխաւորներ միայն։

Գանկի ոսկրային ծաւալին փոքրկութիւնը, մանաւանդ ճակատոսկրին, իսկ դէմքին չափազանցեալ ծաւալը։—Գանկի ոսկրներուն հիւսուածային կազմութեան մէջ տեսնուած տարբերութիւնը. հիւսուածային բջիջներուն այս տարբերութիւնը խիստ մեծ է, եղեռնագործ թիփերու և բնականոն վիճակ ունեցողներու միջև։— Գանկի ոսկրներուն արտաքին և ներքին անկանոն ցցուածներ, խորութիւններ և անսովոր նրբութիւն։— Ուղեղի անկանոնութիւններ և հիւսուածային արատաւոր տարբերութիւն. ինչպէս՝ կիսագունդներէն մէկուն խիստ մեծ և միւսին խիստ փոքր ըլլալը. ուղեղի մակերեւոյթի գալարներուն մէջ տեսնուած անսովոր տատատութիւնը կամ պակասութիւնը, ներքին ճեղքերը և ընդհատումներ։ Դէմքի ընդհանուր արտայայտութեան մէջ, եթէ կիներն տեսնական արտայայտութիւն և ձայն ունին և փոխադարձաբար — Աչքերու տեսութեան հորիզոնին արատակարգ անկանոնութիւնը, ծիտանին անսովոր և վատթարացած դոյները, ցանցակերպին աննշան տարաբարակութիւնը և աչքին ներսը գտնուած արեան երակներուն չափազանցեալ արտանդիծը — Ծնօտներու խիստ խոշորութիւն և զօրաւորութիւն, այտոսկրերու անկանոն ցցուածք, տատմներու բնականոն կաղապարէ հեռաւորութիւն, ականջներու անկանոն ձեւեր

Ձեռքի ափին մէջ գտնուած ակօսներու հետազօտութեամբ, նոյնպէս կը զանազանուին եղեռնագործ թիրերը բնականոն թիրերէն Տարբերութիւնները տեսնելու համար, որպէս է լուսանկարուած պատկերներուն դիմել

Ներքին գործարաններու կազմախօսութեան մէջ, դիտելի է կարգ մը գործիներու արատակարգ աճում, ուրիշներու մեծ յետամնացութիւն, կանոնաւոր զարգացման տեսակէտով։ Զրային և մորթային դրութեանց մէջ, նշանաւոր վիճակ մը կը ներկայացնէ ընդհանուր անդգայութիւն և անտարբերութիւն՝ նիւթական և բարոյական ցա-

ւերու, որ կը թուի թէ՝ ամենէն կարևոր և հիմնական նշանն է, ոճրագործ թիրերը ճանչնալու համար։

Մորթային ախտերէն pellagre-ը, նաև արկտուութիւնը (մորթի վերայ գորշագոյն բիծեր և կէտեր) նշաններ են։

Կազմախօսական և բնախօսական բոլոր այս նշանները կ'ստուգուին մասնաւոր հետազօտութեամբ, գործիքներով և բաղդատական հաշիւներով։

Սակայն պէտք չէ նախապաշարուիլ և կարծել թէ՝ այս մարդաբանական նշանները բացարձակապէս անսխալ են։ Ինչպէս կ'երևի զանազան երկիրներու մէջ բռնուած վիճակագրոյցներէն, այս նշաններէն ոմանք % 40, ոմանք 50, 60, 70, 80 ճշմարիտ են, արիւն թափող ոճրագործներու, ամէն ատիճանի գողերու, ապիճներու, մատգարներու, կատաղաբարոյ անձերու և վայրենիներու համար։ Ըստ Լոմպրոզոյի, այս նշանները բնաչրջութեան (évolution) և վերապրող առհասութեան արդիւնք են, սոյդ ապացոյց այլասեռման։

Բնախօսական տեսակէտով աւելի կարևոր են ժառանգաբար ստացուած ախտեր ու թերութիւններ. այսպէս, ալքոլամոլ ծնողաց զաւակներ, որ առհասարակ ջղային ծանր անկարգութեանց ենթակայ կ'ըլլան —ջլախտաւորներու և ապիճներու սերունդներ են։

Կենսաբանական նշաններուն մէջ կարելի է յիշել տարիքը և կատծելու սովորութիւնը, որոնք հոգեկան նախատրամադրութիւններ կը բովանդակեն։ Այսպէս, մարդոց հակումը դէպի հղեռնագործութիւն նախ երեսուն կուգայ 12-14 տարեկան հասակին մէջ (անհնազանդութիւն, ստախօսութիւն, գողութիւն, մանր լրբութիւններ). 18-24 տարեկանին (կռիւ, վիրաւորում, անբարոյական կեանք). 25-35 տարեկանին (ընկերակցաբար գողութիւն, մարդասպանութիւն). չափահաս տարիքի մէջ (ամէն կերպ խարդախութիւն, կեղծիք, գրամական նենգամիտ շահագործում). ծերութեան մէջ (վերարթնցող անբարոյականութեան, անխղճութիւն՝ ամէն կերպ չարիքներ գործել տալու կամ աղէտալի խորհրդատուութիւն)։

Կատծութիւնը (tatouage) կը թուի թէ իր մասնաւոր կարևորութիւնն ունի։ Բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններէն ու վիճակագրութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ որ՝ կատծելու սովորութիւն ունեցողներու մէջ 40%-ը հղեռնագործ են։ Գերմանացի Լեմման գիտունը կատծի մասին բոլորովին հակառակ կարծիք յայտնեց, այսինքն՝ կատծելու սովորութենէն պէտք չէ հետևցնել որևէ հղեռնաւոր նախատրամադրութիւն։ Սակայն երբ հետազօտութեան մատ, հասատակց որ՝ հղեռնագործներէն 40%-ը կատծելու սովորութիւն ունին։ Հետաքրքրական է դիտնալ որ, բռնաբարող հղեռնագործներն իրենց մարմնոյ զանազան ծածուկ մասերուն վրայ, այր մարդու և ծննդական գործարաններ կը չնեն. ուրիշներ՝ մեռելի գլուխ, դաշոյն և այլազան բառեր։

Իմ մանուաոր հեատազօտութեամբ ատուգած եմ որ, մեր մէջ ալ, մանչեր ու աղջիկներ, իրենց ձեռքի և նախ սաազկի երեսներուն վրայ կատարելու սովորութիւն ունին. ասոնք ընդհանրապէս խաչեր, ատաղեր և կէտեր են։ Սովորութիւնը դպրոցներու մէջ կը սկսի և նմանողութեամբ (par imitation) կը տարածուի։ Պատանիներ ու երիտասարդներ կան, որ Երուսաղէմի մանուսիներու նմանողութեամբ խաչով պատկերներ կը կատարեն նախաբազկի վրայ. ինչպէս գմբէթներ, վանքեր, զանազան խաչերգանշաններ. ասոնց առ հասարակ Պրուսայի, Մալաթիոյ և Տիարպէքիրի հաճի անունը կուտան, վասընդի այն կողմերը շատ տարածուած սովորութիւն է։ Ասոնց մէջ, արդարեւ ճարպիկ թիւեր չեն պակիր։ Ժողովուրդն առ հասարակ թեթեւ և անհասատատ նկարագրի նշան կը համարի այս կեղծ հաճիներուն կատարելու սովորութիւնը, և ինծի կը թուի թէ՝ ժողովրդի այս դատողութիւնը անտիրն չէ։ Տիարպէքիրի և հարաւակողմի գաւառներու մէջ, ճակատին վրայ, խաչաձև կամ ատաղաձև, չորս, վեց կէտեր կատարելու սովորութիւն ունին աղջիկները, ինչ որ կը տեսնուի չափահաս կիներու վրայ։ Ասիկա արարական սովորութիւն մըն է, որ նախ անցած է Քիլիսանի և Ասորի ժողովրդոց, յետոյ մեզի, ուր համեմատաբար նուազ է միւսներէն։ Այս կապոյտ կէտերը, ինչպէս նաև աչքերուն քաշուած կապուտակ ծարիրի դեղը, գեղեցկացնող արդուզարդ համարուած են կիներու համար։ Ժողովուրդն ազէկ աչքով չի նայիր այս կարգի զարդարանքներու. որովհետև թէ՝ կրօնական նախապաշարում (կարդացէ՛ք Ժողովողին մէջ, դարանակալ սպասող կնոջ նկարագրութիւնը) ունի, և թէ՝ սովորական կեանքի ապացոյցներ։ Ասով մէկտեղ, ազէկ գիտցուած է որ, գաւառներու մէջ, խիստ շատեր միամտաբար կատարեր կը չինեն. նոյնպէս, աչքերու հինցած և կրկնուող բորբոքումները մեղմացնելու համար, կը դեղեն զանոնք, առանց որեւէ հոգեկան եղեռնաւոր տրամադրութեան։ Սակայն ամէն պարագայի մէջ, մարմնոյ մասերուն վրայ դրոշմուած կատարներն՝ եղեռնաւոր դաղափարի մը կարելի է վերադրել։

Ե

Մեր մէջ կարգ մը եղեռնագործութիւններ միշտ հազուագիւտ եղած են, ինչպէս սպանութիւն, բռնաբարում, շնացողութիւն, յափշտակութեամբ կամ ընկերակցաբար գողութիւն, աւազակութիւն եւն.։ Հայ ժողովուրդն երբէ՛ք չէ կրցած ըլլալ առաջին կարգի եղեռնագործ։ Ասոր գլխաւոր պատճառն անշուշտ իր առնմային նկարագիրն է, որ ինչպէս կ'երևի, բոլոր հոգեկան յատկութիւնոց մէջ չափաւոր տարիճանի մը միայն կը բարձրանայ։ Այս չափաւորութիւնը կամ միջակութիւնն յառաջ եկած է իր ընկերային և ընտանեկան առանձնայատուկ կազմակերպութիւնէն։ Սկիզբներ խօսեցանք այս մա-

սին. սաչափը կրկնենք որ մեր ընկերային և բնականական կազմակերպութիւնը քրիստոնէական-եկեղեցական հանգամանքը մ'ունէր, խիստ պահպանողական, կանխարգել (preventif) միջոցներով ապրուած, այնպէս որ կարգ մը եղեռնագործութեանց միջավայր չէր կրնար ըլլալ։ Բայց այս առաւելութեանց փոխարէն, ուրիշ կարգի եղեռնական արարքներ ալ կան, որ մեզի յատուկ են։ Ասոնք են գլխաւորապէս ստախօսութիւն, խաբէութիւն, ձեռքի սակէ գողութիւն, խարդախութիւն, կեղծաւորութիւն, վաշխառութիւն, խաչագողութիւն և այլն.։

Հիմնապէս, բոլոր ասոնք միակ, էական յատկութեան մը զանազան երագներն են, այն է խորամանկութեան։ Հայ ժողովուրդը քաղաքակրթութիւն տեսած հին ընկերութեան մը մնացորդն է, որ ժամանակի հակազդեցութեամբ յետադիմած և վերատացած է նախնական կիսավայրենի ձիրքեր։ Քրիստոնէութիւնը և եկեղեցին ընկճած են անոր մէջ ինքնապաշտպանութեան ոգին, համակերպութեան մէջ ապաստանարան փնտռած է։ Բայց համակերպութիւնն եթէ ինքնապաշտպանութեան աւղղակի միջոցները կը ջնջէ, փոխարէն կուտայ անուղղակի միջոցներ, որ խորամանկութիւն ընդհանուր բառին ներքև կրնան տեղաւորուիլ։

Խորամանկութեամբ ապրիլ և իր նիւթական վիճակը կարելի եղածին չափ անձուկ ցուցնելը, դարերու ընթացքին մէջ հայ ունևորներու գործն եղած է։ Այն ժամանակի պարագաները, կ'արդարացնէին այս ընթացքը։ Այս դարաւոր խորամանկութիւնը բնականաբար իրեն ընկերացած պիտի ունենայ խաբէութիւնն ու խարդախութիւնը։ Նոր ժամանակներու մէջ, առևտրական գործերուն ճոխանալովը՝ այս հինաւուրց ձիրքերն աճեցան, զարգացան։ Հայ ժողովրդի ապահովութիւնն ու դրամապաշտութիւնը, իրենց հետ ապրող միւս օտար ժողովուրդներուն ծանօթ են արդէն։ Եթէ ոմանք զմեզ կը մեղադրեն թէ այդ տեսակէտով հրեաներու կը նմանինք, ես չեմ ժխտեր։ Հրեաներու մէջ ալ եղեռնագործութիւններն հազուագիւտ են, մերինին պէս։

Եթէ պատմականօրէն սերտ ազգակցութիւն մը ապացուցուած չէ մեր ու հրեաներու միջև, սակայն երկու ժողովուրդներու վարած կեանքն այնքան համանման եղրեր ունի, որ դժուար չէ ընդունիլ թէ՝ ինքնապաշտպանութեան միևնոյն միջոցներն ընտրած ըլլան երկուքն ալ, և այս կերպով բաւական նոյնակերպ տարբերութիւններ ու թերութիւններ ստացած ըլլան ժամանակի ընթացքին հետ։

Սա իրաւ է որ, քաղաքակրթութեան նկատմամբ, հայերը նուազ պահպանողական են քան հրեաները։ Բայց քաղաքակրթութիւնն եթէ ընկերացած չըլլայ արտաքին դաստիարակութեան մը հետ, չի փոխեր բնաւորութեան հիմը, և արտաքին փայլունութեան ներքև, միշտ նոյն ագեղ հոգին է որ անհան յառաջ կը մղէ։

Կէս-ուսասական շրջանի մէջ, երբ սակաւին գիւղերը թիմարի, զուամեթի և խասի մասսակարարական գրութեան կը պատկանէին, հայ արհեստաւորներն իրենց աշխատութեան վարձը կ'ստանային նոյն գիւղերու երկրագործական եկամուտներէն (ցորէն, ոչխար, բուրդ, իւղ և ն.), իսկ վաճառականներ, որոնց թիւը խիստ ցանցառ էր, լոկ ապառիկի և միւրապեհայի գրութեան մէջ կրնային խարդախութիւն ընել։ Երբ կէս դարէ ի վեր, արդի վաճառականական զարթնումն սկսաւ, տեւարական և արհեստական զանազան նենգութիւններն ալ աճեցան, բազմապատկուեցան։ Խիստ դժուար է գտնել արհեստական ճիւղ մը, որուն պատկանողներն իրենց յատուկ գողութիւնը, խարդախութիւնը ի գործ չդնեն, նոյնպէս մեծ ու փոքր տեւտրականներ, որոնք թէ՛ իրարու և թէ՛ յաճախորդին հետ, և թէ՛ իրենց բանուորներն ու պաշտօնեաները վարձատրելու մասին, զանազան խարեբայ հնարքներ ու գողութեան բարեփոխուած ձեւեր չգործածեն։ Մեր օրաթերթերն ու շաբաթաթերթերը, միշտ այս մասին մանրամասնութիւններով լեցուն եղած են։

Առնցմէ դուրս, եթէ, ֆիզիքականի վերաբերեալ ուրիշ անբարոյական արարքներ կամ եղեռնագործութիւններ, բարեբարգարար, խիստ պակաս եղած են մեր մէջ, ատոր պատճառն, ինչպէս կրկնեցինք, ընտանեկան կազմակերպութեան ոգին է։ Այդ կազմակերպութեան շնորհիւ, այր կամ կին անհատը, միշտ ինքնաբերական հակադութեան մը նիւթն է, ամուրիութիւն գրեթէ չկայ, թեւլայրիչ պարտականներ պակաս են։ Բոլոր ատոնք կանխարգել միջոցներ են, եղեռնաւոր արարքներուն տեղի չտալու համար։

Այս հոգեկան առանձնայատկութեանց պէտք է կատարելապէս տեղեակ ըլլալ։ Մասնաւորապէս հրապարակագիրները, կրօնականները և ուսուցիչները պէտք է լաւ ճանչնան իրենց ժողովուրդը։ Եթէ ընդհանուր հոգեբանական գիտութիւնները սովրիլ, անհրաժեշտ պայման է՝ կարող գրագէտ, յաջող առաջնորդ և հմուտ ու օգտակար ուսուցիչ պատրաստելու համար, նոյնքան, թերևս աւելի, անհրաժեշտ է ճանչնալ այն ժողովուրդին առանձնայատկութիւնները, որուն համար կը թափեն իրենց մտաւոր ջանքերուն քրտինքը։ Եթէ այսպէս խորհուի, ազատախոհներն ալ պիտի ընդունին թէ միշտ հարկաւոր է լուսամիտ պահ զանազականութիւն մը, իբրև կանխարգել միջոց և զոր արդի յառաջացեալ գիտական իմաստասիրութիւնը կ'ընդունի իբրև լաւագոյն դարմանը՝ ընկերային զանազան ցաւերու։

Ը

Կրօնքն իր սկզբնական վիճակին մէջ (état naissant), անժխտելի է, որ մեծ ներգործութիւն կ'ունենայ անհատներու և ժողովուրդներու բնաւորութեան վրայ։ Ցուցուցինք արդէն, թէ ինչպէս, երբ քրիս-

տանէութիւնն սրմատացաւ Հայոց մէջ հինգերորդ դարուն, անոնք հետզհետէ թօթափեցին իրենց կիսավայրենի բարքն ու սովորութիւնները։ Պատասխանատուութիւնն իր ծաւալման առաջին դարերուն մէջ, գրեթէ բացարձակապէս ոճիրներուն աւած, սրբած է, և մինչեւ այսօր իսկ, եղեռնագործութեան խիստ նուազ հակամիտութիւն կը տեսնուի Հնդկաչինի, Զինաստանի և Ճապոնի Պատասխանատուներու մէջ։ Բիւզանդական եկեղեցին մինչև չորրորդ դար, ամենէն մեղմ ու բարի հաստատութիւններն ու քաղաքացիները պատրաստեց, հռոմէական, յունական և ասորական երկիրներու մէջ։ Բողոքականութիւնը՝ քրիստոնէական առաքելութեանց մրցումն եղաւ ակիզբներ, Եւրոպայի հիւսիսային ազգերուն մէջ։ Այսօր այդ հինցած կրօնքները դադրած են իրենց հզօր ներգործութենէն։ Եկեղեցւոյ պաշտօնական հրապարակագիրներէն ու աստուածաբաններէն դուրս, գրեթէ բոլոր ընկերական խմբագրատեղիներ համաձայն են սա կէտին վրայ թէ՝ Բիւզանդեայ հին եկեղեցիներ ճակատագրական անգործութեան մը մատնուած են, թէ՝ մարդկութեան կատարեալ բնաւորութիւնը մեղմացնելու և անանց եղեռնական արարքները պակսեցնելու համար, իրենց ընդգրկած ընկերային—բարոյական դերը՝ ջնջուած է գրեթէ։ Այսպէս, իրենց ներգործութեան շրջանն աւարտած են Լատին կամ Կաթոլիկ եկեղեցին, Յոյն կամ Օրթոտոքս եկեղեցին, Հայ եկեղեցին և ուրիշ քրիստոնէական հին յարանուութիւններ։ Այս անկարգ խումբին մէջ կրնանք դասել, Պրոտեստանութիւնը, Պատասխանատուութիւնը և Մովսիսականութիւնը։

Բողոքականութիւնը, մինչև աստիճան մը, բացառութիւն կրնայ կազմել սակայն։ Եւրոպայի բողոքական երկիրներու մէջ, եղեռնագործութիւնն համեմատաբար պակաս է կաթոլիկ և օրթոտոքս երկիրներէն։ Ասոր պատճառը մինակ այն չէ որ բողոքականութիւնը քրիստոնէական նորագոյն եկեղեցի մըն է, այլ մանաւանդ սա պարագան՝ որ ազատ եկեղեցի մըն է։ Կաթոլիկ և Օրթոտոքս եկեղեցիներ կաշկանդուած են անձեռնմխելի, անաքննելի վարդապետութիւններով, որ կը ջլատեն ամէն նոր կրօնք, արգելք կ՚ըլլան ընդերային–հոգեկան բարեշրջումներու։ Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները դրուած են կրաւորական դիրքի մը մէջ։ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան գլխաւոր և էական նպատակն է վարդապետութիւնները պահպանել և կարգապահութիւն ապահովցնել. այս է պատճառը որ իրենց բարոյական և բարեգործական ջանքերուն մէջ, ժողովրդի սովորական կեանքին լաւագոյն ուղղութիւն մը տալու չեն յաջողիր ամենևին։

Մենայն կայութեան մէջ կը գտնուի հայ եկեղեցին։ Թէև մեր նորահաս եկեղեցականներն ատհասարակ — երևոյթէն խաբուելով — սա սխալ կարծիքն ունին թէ՝ հայ եկեղեցին ժողովրդական ըլլալով, ամէն նոխակալ զերծ է։ Եկեղեցւոյ ամուսնացեալ պաշտօնեաներուն ընտրութիւնը ժողովրդին ձեռքն է, այս իրաւ է։ Եթէ ժողո-

վուրդը մեծ մասամբ զարգացման կարևորագոյն ասոյիճանի մը հասած ըլլայ, կրնայ իր ծոցէն կոչում ունեցողներ միայն զատել և ընտրել։ Բայց նախ որ այդ օր հեռու է տակաւին, երկրորդ որ՝ եկեղեցւոյ նուիրապետութիւն ըսուածը, մեր մէջ ալ, ամբոխի կղերին ձեռքն է, երրորդ՝ այս կղերը, եկեղեցւոյ վարդապետութեանց և սովորութեանց մասին, ոչ նուազ պահպանողական և բծախնդիր է յոյն և կաթոլիկ կղերէն։ Հոս տեղը չէ որ մէկիկ մէկիկ ցուցնենք հայ եկեղեցւոյ լուսամիտ թոյլտուութիւններն ու յեսադէմ սովորութիւնները, բայց իբրև այդ եկեղեցւոյ զաւակ, իմ ուշագիր ուսումնասիրութիւններս սա համոզման յանգեցուցած են զիս թէ՝ հայ եկեղեցին իր ժողովրդին մէջ, քրիստոնեական սկզբունքներու ծաւալման նպաստելէ դադրած է այդ եւս, եւ դարերէ ի վեր։ Քրիստոնէական-եկեղեցական այն բոլոր յատկութիւններ զոր ունի հայ ժողովուրդը, պարզապէս սովորութեամբ և ունակութեամբ ըստացուած են։ Գիտակցաբար և ինքնաբերաբար քրիստոնէական ոգին գործադրութիւնը թէ՝ մեր եկեղեցականներուն քով կը պակսի, թէ՝ ժողովրդին։ Ասոր համար, համարձակօրէն կրսեմ թէ՝ հայ եկեղեցին և իր նուիրապետութիւնը կրաւորական դեր մը մինակ ըստանձնած են նոյն ժողովրդի ընկերային բնաշրջման (évolution) մէջ։ Եւ չմոռնամ յայտարարելու թէ՝ ասրիներէ ի վեր և այս պահուս, հայ եկեղեցին յետադիմական միջանկեալ շրջան մը կը բոլորէ, քանի որ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան պետերն ամէն ջանք կը թափեն կրօնական և էջ աշխարհական իշխանութիւնը կեդրոնացնելու իրենց ափին մէջ։ Այս կերպով կղերին ու ժողովրդին մէջ, փոխանակ մերձեցումի, լայն խրամատ մը կը բացուի հետզհետէ։ Ասիկա խիստ չահեկան ընկերային երևոյթ մըն է, զոր կ՚արժէ առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ ընել և անոր վասնդաւոր հետեւութիւնները ցուցնել։

Բողոքական եկեղեցին իր ամբողջութեամբը նկատելով, վարդապետական և կարգապահական նախակաշկանդումներէ զերծ է, ասոր համար կրնայ ինքզինքն ուղղակի քրիստոնէական նպատակի նուիրել։ Իրաւ է անոր մէջ ալ. կառավարական եկեղեցիներ կան, որոնք մեծապէս նուազեցուցած են բողոքականութեան ամբոխավարական ոգին, ինչպէս Անգլիոյ, Բրուսիոյ Լուտերական, Սկավանիոյ Երիցական եկեղեցիներ, սակայն դարձեալ իրենց բարոյական ու բարեգործական ընկերակցութիւնները պահած են այնպիսի ազատութիւն մը, որ վարդապետութիւն ու նպատակ իրարու հետ չեն չփոթիր։ Բողոքականութիւնը քրիստոնէական անկաշկանդ եկեղեցի մ՚ըլլալով, կրնայ ամէն ժամանակ ծնունդ տալ նորանոր յարանուութեանց, կամ կ՚ուզէք աղանդաւորներու ըսէք, որոնք միցմամբ վաղ կը պահեն քրիստոնէութեան ոգին, որ է մարդկութեան բարոյականի բարձրացման աշխատիլ և թշուառութիւնն սփոփել։ Այս է

պատճառը որ բողոքականութիւնը տակաւին չէ ծերացած և մեծ մասամբ կը պահէ իր նախկին կորովը։

Բողոքական երկիրներու, մանաւանդ Միաց. Նահանգաց և Զուիցերիոյ մէջ, եկեղեցին մերկանալով իր նուիրապետական պատմուճանը, քաղաքացիութեան իրաւունք ստացած և ներգործած է աշխարհական իշխանութեան օրէնսդիր մարմին վրայ։ Այսպէս կը տեսնենք որ Զուիցերիոյ, Անգլիոյ, մանաւանդ Միաց. Նահանգներու, Գերմանիայի և ուրիշ Անգլիական ինքնավար հանրապետութեանց մէջ, կառավարական օրէնքները մեծապէս ազդուած են քրիստոնէական մեղմացուցիչ ոգիէն և մարդասիրական ու բժշկական նորագոյն պահանջներէն։ Բաղաքական-եկեղեցին չի վարանիր գիտական փորձերուն ճշդուած արդիւնքն ընդդիմել։ Ասոր համար է որ, վերը յիշուած երկիրներուն մէջ, ոճրագործներու նկատմամբ ձեռք առնուած կանխարգել միջոցները, միանգամայն գիտական և կրօնական հանդամանքով օժտուած են։

Նախ՝ եղեռնագործներու վիճակը բարւոքելու, կամ աղքատները, անտէրունչները նոյն վիճակին մէջ իյնալէ զգուշացնելու և արգիլելու համար, հարատեւ ընկերակցութիւններ կան, զանազան յարմարութեանց կողմէ կազմակերպեալ։ Ասոնք կրօնական եռանդով կամ ներշնչմամբ կը գործեն, ինչպէս է Լոնտոնի հռչակաւոր Փիլոթեան քաղաքը։ Երկրորդ՝ մարդասէր անձերու կողմէ հիմնուած պաշտպանողական ընկերակցութիւններ և հասարակութիւններ, ինչպէս Տոքթ. Պարնարտոյի Ragged schoolsները և անոնց նմաններ։ Երրորդ՝ կառավարութեան կողմէ և պետութեանց ծախքով հիմնուած երկրագործական գաղութներ, զանազան ապաստանարաններ, հասարակ եղեռնագործներու, վերյանցապարտներու, վատնդաւոր մտադրներու և նոյն իսկ անուղղայ կամ ի մնէ ոճրագործներու համար։ Հոն աշխատութիւնն կը սիրաբեռէ, հանդարտ ու բարոյական կեանք մը կը թելադրուի, թէ՛ գիտական, թէ՛ կրօնական միջոցներով։ Տեսակ մը երկարատև թելադրութիւն (suggestion) է այս, որ 60—70 առ % լաւագոյն արդիւնքի կը յանգի, ինչպէս կը հաստատեն վիճակագրները։

Ֆրանսա թէև Նոր Գալէտոնիոյ մէջ աւելի կատարելագործեալ ապաստանարաններ հիմնեց եղեռնագործներու համար, սակայն բնաւ չյաջողեցաւ մեղմացնելու անոնց կատաղի և արիւնածարաւ նկարագիրը։ Ասոր պատճառ կը ցուցնէ Լոմպրոզո սա պարագան որ՝ ի մնէ ոճրագործները՝ բացարձակապէս անուղղայ են։ Սակայն միւնոյն եղեռնագործներու յաջորդական սերունդները, տեսնուած է որ լաւ բարեմասնութիւններով օժտուած ժողովրդի մը ծնունդ կուտան, եթէ սկսուած գործը, անխափան և մեթոդով շարունակուի։

Ժընէվի պէս փոքրիկ քաղաքի մէջ, 400ի չափ եղեռնարգել (pour prévenir le crime) ընկերակցութիւններ կան, իսկ Լոնտոնի մէջ

1500էն ուելի են անոնք և իրենց հաստատութիւնները։ Եւ իրաւ, այս երկու քաղաքները եզական են աշխարհի մէջ, սա անտակէտով որ, անոնց մէջ եղեռնական արարքները — բնակիչներու թիւին բազդատելով — նուազելու վրայ են միշտ, մինչդեռ ուրիշ տեղեր եթէ չաւելնան ալ, գէթ չեն պակսիր։

Թ

Կաթոլիկ եկեղեցւոյ բարեգործութիւնը պաշտօնական հոնդամանք ունի և զուրկ է որ և է նպաստաւոր ազդեցութենէ։ Օրինակ, Թուրինոյի մէջ, ինչպէս կ'ըսէ Լոմպրոզո, մօտաւորապէս 800 հոգի եկեղեցիէն կ'ստանան օրը մէկ, մէկուկէս ֆրանք, երբ անդործ մընան և այն նպատակաւ որ եղեռնական արարքներու մէջ չիյնան։ Այս դրամի փոխարէն եպիսկոպոսը կամ երէցը կը պահանջէ որ ամէն նպաստընկալ օրը երեք անգամ՝ եկեղեցի ներկայանայ, պատարագ տեսնէ և աղօթէ։ Հետեւանքը սա եղած է որ, այդ նպաստընկալ անձերուն մեծագոյն մասն ստորնացած, ծուլացած, պահանջկոտ դարձած է և իրենց սրտին մէջ կրօնի ճշմարիտ զգացման յաջորդած է ծայրագոյն անզգայութիւն մը՝ կրօնական իրերու և քրիստոնէական բարեպաշտութեան հանդէպ։

Մեր մէջ ալ, քրիստոնէական բարեգործութիւնն երթալով կորսընցուց իր հաստատակուրդի ոգին և եկեղեցւոյ պաշտօնական հանդամանքն առաւ։ Վերջին տարիներու մէջ կազմուած կեդրոնական նպաստից յանձնաժողովը պատճառ եղաւ որ՝ բարեգործութեան ամէն ինքնատիպ նախաձեռնութիւն ջնջուի ժողովուրդի մէջէն։ Պատրիարքարան և Առաջնորդարաններ խիստ անզգուշաբար գործածեցին իրենց նպաստելու միջոցները։ Մանաւանդ գաւառներու մէջ, երիտասարդ եկեղեցականներ — ցաւալի է ըսել — դիւրին միջոց մը նկատեցին — ազքատ ժողովուրդին պահանջումը լուծելու համար — ամէն պարագայի մէջ, նպաստից յանձնաժողովին դուռն ափ առնել։ Զխորհեցան կամ չուզեցին գործնական միջոցներով վերարթընցնել հաստատակուրդի և բարեգործութեան այն ոգին, որ յատուկ է հայ ժողովուրդին։ Աշխարհական գործակցած անձեր, մեղադրուելու շատ տեղի չունին, քանի որ վերջին եօթ ութ տարիներու մէջ, հաստատական ամէն գործ կրօնականներու առաջնորդութեամբ կատարուելու գաղափարին վարժեցուցին ժողովուրդը։ Ասոր ապացոյցն այն է որ, ի բաց առեալ ուսումն. խորհուրդները, ուրիշ ամէն կարգի հոգաբարձութիւն կամ յանձնաժողով, իր անդամներուն մէջ պարտաւոր է հաշուել եկեղեցական մը, որ կա՛մ ատենապետ է, կամ նախագահ...։

Պաշտօնապէս այսքան լայն ասպարէզ եկեղեցականներուն տալէ

եւաք, բնականաբար անոնք պիտի ծանրանային Պատրիարքարանի վրայ։ Ամուսնացեալ կղերը իր ծուխերուն չուզեց անհանոյ ըլլալ և ամուրի վարդապետը չկրցաւ աչք բանալ բարեգործական անգային միջոցներ հայթայթելու համար։ Այսպէս ժողովրդի մէջ ծնունդ առաւ պանանջկոs դասակարգ մը, ծոյլ և կղերամիտ, և որ դեռ երկար տարի բեռ մը պիտի նկատուի բարեգործութեան դասարկ սընտուկին վրայ։

Բարեբաղդաբար, չեմ վարանիր յայտարարելու թէ՝ եղեռնական արարքներ խիստ ցանցառ եղած են այս ծոյլ և պանանջկոտ դասակարգին մէջ։ Կ'երեւի թէ ընկերային ապականութիւնը (corruption) տակաւին նպաստաւոր միջավայր մը չէ գտած նոյնիսկ այս ինկած դասակարգին մէջ։ Չկարծուի թէ այս խօսքերով բոլորովին սրբացնել ուզեցի այս բարերարեալները, ո՛չ, մէկէ աւելի աղուտ և անբարոյական արարքներու ես ինքս վկայ եղած եմ տարաբաղդաբար, սակայն միեւնոյն ատեն հաստատած եմ որ, տարբական հսկողութիւնն անդամ գոյութիւն չէ ունեցած, բարոյական քայքայման ծայր տուող հաստատութիւններէն ոմանց մէջ. ուրեմն չարիքին հետ, իր արդարացումն ալ կայ։

Իրրեւ կանխարգել միջոց, մեր մէջ Աղքատախնամ ըսուած ընտիր հաստատութիւններ կան։ Ասոնց ընկերային արժէքն անսահման է և կը համապատասխանէ եւրոպական կանխարգել հաստատութեանց։ Պոլսոյ մէջ տակաւին սոսկ մարդասիրական է այս հաստատութեանց նպատակը։ Պոլսեցին բարեգործութիւն ընելէ երես չի դարձներ ամենեւին, սակայն պէտք է իր սիրտը շարժող պարագաներ ունենայ աչքի առջեւ։ Ասոր համար է որ Պոլսոյ աղքատախնամներու գործունէութիւնը մինչեւ հիմայ կը դառնայ աղքատիկ հիւանդներ խնամելու, կիսամերկներ հագուեցնելու և ապրուստի խիստ կարօտներուն՝ անհրաժեշտ միջոցներ ընձեռելուն մէջ։

Տիկին Մատակեան որ ընկերային փիլիսոփայութեան գործնական կողմերը լաւ գիտէր, եժանագին ճաշարան կ'ապազակէր միշտ։ Եւ իրաւ իր նախաձեռնութեամբ, 1897ին, երբ անդամ էր Բերայի աղքատախնամին, հաստատուեցաւ այդ էժանագին ճաշարանը, ուր իւրաքանչիւր անդամին տասը փարայ վճարելով, անդորձ ծերունիներ, երիտասարդներ, աղքատիկ կիներ, կրնային տաք կերակրիկ մ'ուտել։ Ասիկա թէ՛ առողջութեան տեսակէտով կարեւոր էր, թէ՛ բարոյական անկման մը դէմ կանխարգել միջոց կրնար ըլլալ։ Միեւնոյն եղեռնարգել նպատակին կը ծառայէր Տիկ. Մատակեանի աղջկանց արհեստանոցի հաստատութիւնը։ Տեսակցանապէս Տիկ. Մատակեան գիտէր որ աղքատ աղջիկներու ձեռական արհեստ մը սովրեցնելով, զանոնք կը փրկէ բարոյական անկման մը հաւանականութիւններէն, որ Պոլսոյ մանաւանդ Բերայի մէջ, բազմատեսակ երեւոյթներով կը ներկայանան դեռահաս աղջիկներու։

Ռոստոֆցի և Պրուսայի մէջ, տեղացի կամ դրսեցի չքաւորներու համար, բնակարաններ շինուած են և աղքատախնամ մարմին մը միշտ անոնց բնակիչներու պէտքերը կը հոգայ. մուրացկանութիւն չտեսայ այդ տեղեր։ Իրաւ է որ, այդ նուազ հայաբնակ քաղաքներու համար դիւրին է այդ կարգի հաստատութեանց հիմնարկութիւնը ու պահպանումը, բայց գաղափարը խիստ գնահատելի է և պատուաբեր։ Միայն թէ Պոլսոյ աղքատախնամներու պէս, տունք ալ պէտք է իրենց զատ մարդասիրական պատեանէն — որ սկսած է միօրինակ ու ճանձրացուցիչ ըլլալ — դուրս ելլեն և տեղական նոր բահանա սերունդներէն, եղեռնական արարքներու միջավայրի մը մէջ ապրողները փրկել ջանան դասախօսակութեամբ և արհեստներով։ Ուրախ եմ հաստատելու որ նոյն իսկ այս գաղափարն անծանօթ չէ այդ կողմի ժողովրդին, բայց խիստ նախնական վիճակի մէջ։ Այդ կողմերու զարգացած երիտասարդներու պարտքն է խնդիրը չուսով գրկել և անոր մէջ փնտռել գոհացում մը իրենց ընկերային ձգտումներուն։ Մեր նոյն պահանջումն ընելու էի ներքին հայաբնակ քաղաքներու բնակիչներէն։ Տարաբաղդաբար, տունց մէջ, հանգամանքներու բերմամբ, գեղեցիկ գործերու ամէն նախաձեռնութիւն պակսած կամ քնացած է առ այժմ և ամէն նախաձեռնութիւն, ինչպէս ըսի արդէն, մնացած է եկեղեցականներու քով։

Կ'ուզէի որ մեր նորահաս զարգացած եկեղեցականներն համոզուէին թէ՝ բեմական հրահանգներ, պարտականութեանց պաշտօնական գործադրութիւն, բարեգործութեան պաշտօնական կերպեր, անօգուտ, յոռետես վնասակար են, գեռահաս սերունդներուն ընտաւորութիւնը կազմակերպելու տեսակէտով։ Կ'ուզէի որ իրենց աւագ պարտականութիւններէն մէկն համարէին, տեղին համեմատ, ժողովուրդը ճանչնալ և կոնխարկել միջոցներ փնտռել գտնել, կամ արդէն գոյութիւն ունեցողները իմաստութեամբ գործադրութեան դնել, ընտանեկան և ընկերական կարգ մը չարիքներու առջևն առնելու համար։ Իրենք միագամայն գործադիր պաշտօնեայի և դատաւորի հանգամանքներ ունին գաւառներու մէջ և այս կրկին հանգամանքները լայն ասպարէզ կը բանան իրենց առջև, ըմբօրէն խորհուրդներու ընկերային ուսումնասիրութեանց մէջ և ինքնատիպ դարմաններ գտնելու, այլ և այլ եղեռնական արարքներու դէմ։

Ժ.

Ինչպէս որ կրօնքի մէջ եկեղեցական դրութիւնն անազդեցիկ է այլևս, նոյնպէս ուսման և կրթութեան մէջ, վարժապետական այլ և այլ դրութիւններ, տակաւին և որոշ ու նպատակաւոր ներգործութիւնէ զուրկ են։ Կրթութեան համար, բառ առ բառ ընդունե-

ուած մանկավարժական որևէ դրութիւն, իր միօրինակութեամբ, ժամանակ անցնելէ ետք, հետզհետէ ապարդիւն, նոյնիսկ վնասակար կը դառնայ։ Վասնզի միակերպ, միօրինակ ուղղութիւն մը, կամաց կամաց խիստ օրէնքի մը կը վերածուի, և դիտենք որ խիստ օրէնքներն յաճախ ժխտական արդասիքներու կը յանգին։

Խիստ դժուար է այսօր, լոկ կրթութեան կամ ուսման շնորհիւ պատրաստել սերունդ մը, որուն ուղղուած ուղղութիւնը տրուած ըլլայ, մաքուր և ընտիր նկարագիր մը պատրաստելու համար։ Իրաւ է որ՝ բոլորովին ազէտ միջավայրերու մէջ, հիմնական և լաւ տարրերէ կազմուած կրթութիւն մը, կրնայ առաջին սերունդներու վրայ, անաղարտակուսելիօրէն կանոնաւոր ազդեցութիւն մը բանեցնել, կրնայ լաւ գաղափարի տէր մարդիկ պատրաստել։ Բայց հոն, ուր դպրոցներ երկար ժամանակէ ի վեր հաստատուած են, կրթութեան ազդեցութիւնը մեղմացած, երբեմն ալ բոլորովին ոչնչացած է։ Մանկավարժական որոշ ու անխախտ դրութիւններ, եկեղեցական վարդապետութեանց կը նմանին. անոնց պէս՝ անոնք ալ, առաւել կ'զբաղին կարգապահական և ուսուցման չոր, ցամաք միջոցներով։ Այդ դրութեանց հիմնադիրներ ու նշանաւոր հոգեբաններ անշուշտ —աչքի առջև ունեցած են արդարև հոգեխօսական որոշ սկզբունքներ և անոնց վրայ հիմնած իրենց դրութիւնը։ Սակայն, արի՛ տես որ, այդ հոգեխօսական սկզբունքներ — արդիւնք անձնական փորձառութեան և հետազօտութեանց— մեծ մասամբ անծանօթ կը մնան վարժարանի վարիչներուն կամ դասախօսներուն, որով ասոնք աւելի կանոնին առաջ կը գործադրեն, քան ոգին և այսպէս տարբերութիւն չեն ունենար այն պաշտօնատարներէն, որոնք օրէնքին բառական խմբագրիմ գործադրութեան հակելով, կը կարծեն թէ՝ մարդկութեան նկատմամբ վերջնոց պարտականութիւն մը կատարելու սահմանուած են։

Ընկերային փիլիսոփայութիւնն այսօր, խիստ և արդար յարձակումներ կ'ընէ, քաղաքային և արտաքին օրէնքներու թէ՛ ազդոյն, թէ՛ կիրառութեան եղանակին դէմ։ Այսպէս ալ, հո՛ն, ուր մանկավարժական դրութիւններ, տեսակ մը լուծի տակ առած են հաստատութեան պատկանողները, ապարդիւն են կամ վնասակար։

Իրաւ է որ, դաստիարակութիւնը, որ ուսումէն տարբեր բան է, արմատական միջոցներով կրնայ օրէնք մանկավարժական դրութեան՝ օգտակար արդիւնքներ ապահովցնել։ Դաստիարակութիւնը կենդանի օրինակներու ազդեցութեամբ ձեռք բերուած գործնական կրթութիւն ըսել է։ Հետևաբար ծնողաց, աշակերտակիցներու և ամէն կարգի ուսուցիչներու անձնական օրինակը, հզօրագոյն կը ներգործեն կազմուող գեղանոյս մտքերու վրայ։ Մեր մէջ, կրթութեան հետ դաստիարակութիւնն ալ դպրոցէն կ'սպասուի, ասոր համար, դաս-

տիարակներն և ուսուցիչները պէտք է խորապէս ըմբռնած ըլլան իրենց դերը։

Նախ պէտք չէ դանդատին թէ՝ իրենց անձնական ազատութեան դէմ զրկանք ըսել է, երբ իրենցմէ կը պահանջուի բոլորովին օրինակելի կենցաղավարութիւն մը։ Ինչ ընենք, իրենց ընդգրկած ասպարէզը —կրօնականին պէս— տեսակ մը Պրոկուստի անկողին է։ Երկրորդ, պէտք է տղայոց հոգեկան և բնախօսական ձգտումները ճանչնան, դիտութեանց հիմնական պաշար մ'ունենալով, որպէսզի, երբ պէտք ըլլայ, կրնան կանխարդել միջոցներու դիմել։ Այս երկու առաջարկութիւններ, դաստիարակութեան և մանկավարժութեան հիմը կը կազմեն. միջոցներու ընտրութիւնը տեղին համեմատ կրնայ տարբերիլ։ Սակայն կորով և համբերութիւն անհրաժեշտ է։ Շատեր, հակառակ իրենց բազմակողմանի հմտութեան չեն յաջողիր, վասնզի իրենց սեփական նկարագիրը չօգներ սկզբունքներու կիրառութեան։

Այս բացատրութիւնները չեղեցին զիս քիչ մը բան նիւթէն, որ է դպրոցական եղեռնագործութիւն, որով հասկնալու է աշակերտներու գործած ամէն կարգի յանցանքներ, որոնք իսկապէս եղեռնական հանգամանք ունին։ Ամէն դպրոցական պաշտօնեայ պէտք է ճանչնայ զանոնք, բայց դպրոցի տնօրէններ պէտք է մասնագիտօրէն ուսումնասիրած ըլլան։

Հարկ է ճանչնալ տղայոց տարիքին յատուկ բնախօսական հակումները, հոգեկան անկանոն զարթնումները, ժառանգական թերութիւններ և ախտեր, ինչպէս մտագարութեան (aliénation), վերնոտութեան (épilepsie) հեռածածուկ (latant) նշանները, որոնք մերթ ընդ մերթ, տարօրինակ և յանկարծական եղանակով երևան կուգան 14-15 տարեկան հասակին մէջ։

Վիճակացոյցներու մէջ կը տեսնուի արդիւնքը կարգ մը մարդաբանական հետազօտութեանց, որոնք խիստ հետաքրքրական են։ Այս հետազօտութիւններ կատարուած են իտալական և ֆրանսական շատ մը նախակրթարաններու և քոլէճներու տնօրէններուն և բժիշկներու կողմէ։ Մենք չենք կրնար այդ մարդաբանական միջոցներու կիրառութեան տալ ինքզինքնիս, սակայն տնտնց ծանօթութիւնը կրնայ միտքերն արթնցնել և զանազան դիտերու առաջնորդել։

Լոմպրոզո, ինչպէս որ անուղղայ ոճրագործներ կ'ընդունի չափահաս մարդոց մէջ, ճիշդ անբուժելի հիւանդներու նման, նոյնպէս անուղղայ բնաորութեամբ տղայոց գոյութիւնը կը հաստատէ։ Կ'ըսէ թէ հոգեկան ախտեր կան, որոնք մարմնական ախտերու պէս անբուժելի են։ Ասոնք իրա՛ւ, իր բառերը չեն, սակայն իր խմաստասիրութեան եղրակացութիւնն այսպէս է։ Լոմպրոզո իրմէ ոճրագործներու համար, առանց վարանելու, իբրև միակ դարման, կ'առաջարկէ մահուան պատիժը, և կ'արդահատի այս մասին կարգ մը բանաստեղծներու և մարդասէր փիլիսոփաներու լալկան, սրատաչարժ տրտ-

մարանութեան վրայ։ Նոյնպէս, անուղղայ աշակերտներու համար, իրը միակ միջոց արտաքսումը կը ցուցնէ։ Կանխահաս թերութիւններ կան, որ կրնան անուղղելի ասիճանի մը հասնիլ ազայոց քով, ինչպէս զգայութիւն, անբարոյական արարքներ, ջղային գրգռականութիւն որուն ենթակայ եղողը կրնայ վարկեանապէս մէկը զարնել, վիրաւորել, նոյն իսկ մեռցնել։ Հաստատութիւնն այս կարգի արարածներէն փրկելու միակ արմատական դարմանն է արտաքսում։

Ուսման և դաստիարակութեան արդիւնքին նկատմամբ, զանազան փիլիսոփաներու յայտնած կարծիքները կամ արձակած վճիռները խիստ հակասական են։ Ամենք կը պնդեն թէ՝ կրթութիւնը բարոյականի ուռակէտով, ընտակար արդիւնք միայն կրնայ տալ։ Ուրիշներ, բարձրագոյն կրթութիւնը նախադուռ կը համարին ամէն կերպ նուրբ եղեռնագործութեանց և մեծ ոճիրներու։ Շատեր չեն ընդունիր թէ՝ բարոյական (moral) ըսուած բան մը առանձնապէս գոյութիւն ունի մարդկային բնաւորութեան մէջ, այլ չարն ու բարին, սոսկ բաներ են, որով մարդիկ իրենց փոխադարձ յարաբերութեանց էական հանգամանքները կը բացատրեն։ Այս փիլիսոփաներէն ոչ մէկը սխալ է իր յայտարարութեան մէջ, վասնզի թեթեւօրէն չեն արտասանած զանոնք, այլ երկար տարիներու անձնական փորձառութեան և հետազօտութեան արդասիք են։ Սակայն եթէ խորապէս քննենք, այս վճիռներուն հակասութիւնը աներևոյթ է. անոնք երկրին, ժողովրդին և քաղաքակրթութեան համեմատ կարդացուած։ Ու մենք որ կը խօսինք ու կը գրենք հայ ժողովրդին համար, մեր փիլիսոփայութիւնը այդ ժողովրդի կեանքին ուսումնասիրութենէն պէտք է ծնի։ Իրաւ է, մարդն ամէն տեղ մարդ է, բայց անոր բնաւորութեան բաղմակերպ արտայայտութիւններն ենթակայ են մեծամեծ այլափոխութեանց, կլիմայի, քաղաքակրթութեան և ցեղի բնորոշ ներգործութիւններով։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Լոմպրոզո կը կարծէ թէ՝ մարդաբանական գիտութեանց յառաջդիմութեամբ՝ կարելի պիտի ըլլայ օր մը ի բնէ ոճրագործները գրեթէ անսխալ կերպով ճանչնալ, զանոնք պատշաճ կերպով մեկուսացնել և այսպէս մարդկային ազգն ազատել եղեռնագործութեան պատուհասէն։ Սակայն ուրիշ ընկերական փիլիսոփաներ, որոնք ոչ նուազ խորապէս գնուած են մարդկային բնաւորութիւնը, բնա՛ւ կամ քիչ կարևորութիւն կուտան մարդաբանական նշաններու։ Օրինակի համար, Թոպինոյ, երբ չարագործութեանց ասթիւ մարդկային բնաւորութեան վրայ խորհրդածութիւններ կ՚ընէ, կ՚ընդունի թէ մարդ մը երբեմն չար է, երբեմն բարի, պարագաներու և ներքին թելադրու-

թեան համաձայն։ Բացարձակ չար և բացարձակ բարի չընդունիր։ Միջավայրի, ընկերային շրջանի և նիւթական դժբաղդ պարագաներու ներդործութեան մեծ կարևորութիւն կ՚ընծայէ։ Շարքոյի, Լոմպրոզոյի, Ֆէրրիի և ասոնց նմաններուն կենսաբանական և մարդաբանական հետազօտութեանց ու անոնցմէ հանուած եզրակացութիւններուն, տարակոյսով գլուխ չարժել կը թուի Ռուս իմաստասէրը։ Սակայն ծանօթ է որ թոլսդոյ բարութեան և ճշմարտութեան տառաքեալ մըն է. գիտութեանց լաբիւրինթոսին մէջ չէ խորասուզուած, որ իր հոգեպաշտի սկզբունքներէն կրնայ բան մը զոհել նիւթապաշտ ընազանցութեան համար։ Անգին Գերմանացի փիլիսոփաներ կան, որ գաղափարական հսկայ շէնքեր կը կանգնեն, կոչտ, խրոխտ, մտաւոր ճարտարապետութեան նորօրինակ և յանգուգն ոճով մը, որուն վրայ մարդ կը զարմանայ, կամ որմէ կահաբեկի։ Այս խիզախ իմաստասէրներ հաւասարապէս կը գործածեն նիւթապաշտ և հոգեպաշտ ընազանցութիւնները, իրենց կիկլոպեան արտասովոր ներշնչումները ամբողջի տեսարանին վրայ կանգնելու համար։

Փիլիսոփայական այս հակասական և բազմակերպ դրութեանց պատճառաւ, մարդ չի կրնար որոշ, վճռական եզրակացութեան մը յանգիլ, մարդկային բնաւորութեան գլխաւոր գիծերը սահմանելու համար։ Այսպէս առայժմ կարելի չէ վերջնական բան մ՚ըսել՝ թէ ուսումն ու քաղաքակրթութիւնը կը պակսեցնե՞ն թէ ոչ եղեռնագործութիւնները։ Արդարև վիճակագրութիւններ կը հաստատեն թէ՝ արիւնահեղութեան ծարան երկթալով կը պակսի քաղաքակրթեալ և ուսեալ երկիրներու մէջ. ասիկայ խիստ միխիթարական է ինքնին և շատ մը գիտուններու լաւատեսութեան յենարան։ Իսկ ուրիշ կարգի եղեռնական արարքներ, ընկերային կազմակերպութեան թերութիւնէն և կանխարգել միջոցներու պակասութիւնէն կամ չգոյութիւնէն կը ծնին մեծ մասամբ. այնպէս որ, եթէ այս թերութիւններն ալ լրացուին, կը կարծուի թէ՝ չարիքի գլխաւոր աղբիւրները պիտի ցամքին, անհետանան։ Բայց այդ գեղեցիկ ոսկեդարն, ուամ՚ղ, խիստ հեռու է, դարերու կը կարօտի։

ՏՕՔԹ. Մ. ՎԱՀԷ

ԲԻԹԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐՁԱՆՑ ՎՐԱՅ

Զատկի Կիւրակէն, 19 Ապրիլ (Ն. Տ.) առաւօտեան ժամը 8ին, զբօսաշրջիկներու մի խումբ թողուց Հայտար Բաշայի կայարանը երթալ բարձրանալու համար Կէօք-կամ Թէլ-Թէփէի վրայ որ Օլիմբէ յեռոյ բիւթանական ամենանկատելի լեռնադագաթն է իր շուրջ 1700 մէթր բարձրութեամբ.

Զայն կարելի է տեսնել Կ. Պոլսէ; իրրև մի անագին բուրգ կ'արձանանայ Իսմիթի ծովախորշին հարաւակողմէն և կը սիրապատէ բոլոր բարձանցը բիւթանական լեռնաշղթային, որ կը տարածուի նոյն ծովախորշի հարաւային ափանց երկայնութեամբը. Խումբին մասնակցողները, բացառութեամբ այս տողերը ստորագրողին, ամբողջովին Գերմանացիներ էին, երիտասարդ անձեր որոնք առժամապէս կամ տեւական կերպով հաստատուած են Արեւելք. Իրենց հետ էր նաև մի Վիեննացի տոմ, Համալսարանի Բրօֆ. Զալցման և իր կինը որոնք ինձ արդէն վաղուց ծանօթ են և որոց օր առաջ դիպուածով Բերա հանդիպած և մեզ ընկերանալ առաջարկած էի.

Հետեւեալ ուղեկիցը ընտրած էինք հասնելու համար մեր նպատակին. Նախ ժամանում Իսմիթ, չորս ժամուան մէջ երկաթուղիով կարելէ յեռոյ շուրջ 100 քիլոմէթրի հեռաւորութիւնը. Հոն Իսմիթի մէջ նաւակով պիտի անցնէինք ծովախորշին դիմացի (հարաւային) եզերքը, ուր կ'ոկսի Պարտիզակ տանող դեղեցիկ կառուցին. Այս կառուցոյն հետեւերով պիտի ժամանէինք Պարտիզակ և անոր հետեւանք պիտի շարունակէինք մեր ճամբան դէպի Օվասնը և Արսլանպէկ, որ Կէօք-Թէփէի ամենամօտ գիւղն է. Այս վերջին գիւղին մէջ պիտի դիշերէինք և մեզ կանխապէս ապահովելէ յեռոյ տաքնորդ, ձիեր և պաշար, հետեւեալ առաւօտուն կանուխ պիտի ձեռնարկէինք Կէօք-Թէփէի վերելքին.

Հայտար-Բաշա — Իսմիթի ուղեւորութիւնը շատ հետաքրքրաշարժ է. Կառախումբը գրեթէ երբէք չթողուր ծովեզրը և ուղեւորին կը ներկայանան նախ իշխանաց չորս կղզիները, յեռոյ Բիւթանական ափը իր շքեղ լեռնադօտիներով որոց միջին բարձրութիւնը 1000 մէթրը չանցնիր. Այս լեռնաշխարհի հրապոյրը կ'աւելցնէ

2500 մէթր բարձր Օլիմբը որու ձիւնապատ մարմինը գրեթէ ամբողջ ճամբուն վրայ տեսանելի կը մնայ.

Ցերեկին հասանք Խամիտ և անմիջապէս դացինք մօտակայ ծովափը, ուր վարձեցինք մի նաւակ և ճամբայ ինկանք. Ծովը շատ յուզուած էր; արևմտեան հովը սաստիկ կը փչէր, ալիքները սկսան խուժել նաւակին մէջ և քիչ յետոյ գրեթէ ամենքս ալ մինչև մեր մորթը թրջուած էինք. Ես կը հիանայի տիկին Զալցմանի արիութեանը վրայ, որ ամենևին չէր բացագանչեր երբ կոհակները իրրև ալի ջուրի բնական douche-ներ յանկարծ մեր վրայ կը թափէին. Նէ նստած էր անվհատ և դ'ապասէր մեր ոչ բոլորովին անվտանգ ճամբորդութեան վախճանին. Մի ժամ յետոյ վերջապէս մտանք փոքրիկ նաւահանգիստը և ցամաք ելնելով սկսանք յառաջանալ դէպի Պարտիզակ, մինչդեռ ուժգին հովը և արևը մեր թրջած զգեստները և մարմիններները արդէն չորցուցած էին, երբ հասանք գիւղաքաղաքին մօտերը.

Պարտիզակ զուտ հայ աւան մէ՛ աւելի քան 1000 տներով. Իւր դիրքը շատ գեղեցիկ է և իւր բարձրութեամբը կը տիրապետէ Խամիտի ծովախորշին և քաղաքին. Տունները ամբողջովին փայտէ շինուած են և այնքան խիտ և խուռն խմբուած, որ մարդ կոշմնակի նեղ փողոցներէ շատերուն մէջ անձկութիւն կ'զգայ. Պատուհանէ պատուհան կարելի է իրարու ձեռք տալ, նոյն իսկ կարծեմ յանդուգն անձեր պիտի կարողանային պատուհանէ պատուհան անցնել, եթէ հարկը կամ մտնուոր պարագաներ այդպէս պահանջէին. Փողոցները մանուածապատ են և գէշ կամ բնաւ սալարկուած չեն. Պարտիզակի միակ լայն փողոցը ուր կը գտնուին խանութները և դեղարանը, զատիվեր է և տուներու գագաթ ցցուած յարկերէն և սանդիքներէն մասամբ կամարուած։ Ազբիւրները առատ են և մաքրասէր կիներ և աղջիկներ անոնց առջև կեցած շրջերու դէզեր ճերմկցնել կ'աշխատին. Սակայն երբ աւանին արևելեան սահմանները կը յառաջանաս, պատկերը կը փոխուի; հոն կը տեսնես մի քանի հոգայ և սիրուն չէնքեր որոց ամբողջութիւնը կը կազմէ Մր. Զէմպլրոպ Ամերիկեան վարժարանը.

Տիկին Զալցման անկարող պիտի լինէր առաջադրուած վերելքին յաղթութեանցը տանելու, ուստի որոշուեցաւ որ մնար դիւղը մինչև մեր վերադարձը. Մի յարմար բնակարան գտնելու համար դիմեցինք Ամերիկեան դպրոցը ուր մեզ սիրով ընդունեցին և տիկին Զէմպլրոն ազնիւօրէն առաջարկեց տիկին Զալցմանի իրեն հիւր մնալ. Այս առաջարկը շնորհակալութեամբ ընդունուեցաւ և տիկին Զալցման Զէմպլրոյ ընտանիքի հովանաւոր տակ. Իսկ մենք անմիջապէս թողուցինք Պարտիզակ և 3 ½ ժամ քալելով Օվանբրի վրայէ հասանք Ալպլանպէկ, արևմուտքէն քիչ յետոյ.

Երբ Ալպլանպէկ մտանք, դիւղին հրապարակին վրայ և արճա-

բաններուն առջեւ դեռ շատ գիւղացիներ հաւաքուած գտանք, որոնք Ծաղկաձորի առթիւ ուրախ տրամադրութեան մէջ էին. Երբ մեզ տեսան հետաքրքրութենէ մղուած, ամենքն ալ մեզ մօտեցան և վայրկենաբար մարդկային մի թանձր օղակ մեզ շրջափակեց. Երեւի օտարականներ շատ քիչ անգամ կը տեսնեն այս գիւղացիք. Քիչ վերջը եկաւ նոսա գիւղին երէցը որ տեսնելով մեր անհաճոյ կացութիւնը, փորձեց յորդորել գիւղացիները որ ցրուին. Սակայն ի զուր. Բաւական ատեն պաշարուած մնացինք, մինչեւ որ օղակը հեռաւորէ լուծուեցաւ և մենք կարողացանք երթալ հանգչիլ մեզ յատկացուած անակին մէջ. Տէր հայրը մեզ հոն ընկերացաւ և բաժնուելէ առաջ խոստացաւ մի վստահելի առաջնորդ դրկել, որ և չուշացաւ գալ մեզ գտնել երբ նոսաց մեր գեղջկական ընթրիքը կ'ընէինք.

Առաւօտեան ժամը 5ին եկեղեցւոյն առաջին զանգակահարութեան հետ արդէն պատրաստ էինք ճամբայ ելնելու. Արշալոյսը չքեղ էր և յաջողութիւն կը խոստանար մեր ձեռնարկին. Մեր կազմը, 7 հեծեալներէ և 5 հետեւակ ձիասպաններէ կազմուած, թողուց գիւղը և անցնելով հին աւերակ եկեղեցւոյն առջեւէն, որու միայն չորս պատերը կանգուն կը մնան, սկսաւ կամաց կամաց բարձրանալ. Ամենուրեք նորածիլ կանանչութիւն, մերթ ընդ մերթ սոխակին երգը թաւուտքներուն մէջէն և առաւօտեան թարմ կազդուրիչ օդը. Մի յետադարձ ակնարկ Իսմիրի խորշին և Սապանճայի լճակին վրայ, երեւան կը բերէր ջուրին երեսէն օղակ օղակ բարձրացող մէգի հոծ կոյտերը. Աւելի հեռուն դէպ ի հիւսիս, Սեւ ծովու մօտերը, կը տեսնուէր բարձր և միջակ լեռներու շղթայումը, դեռ շատ տարտամ շրջագծերով, տիրող մշուշին պատճառաւ. Լեռան ճամբաները մօտակայ և հեռաւոր տեղերու ջուրերէն թրջուած և տեղ տեղ ողողուած են և ամէնքն ալ մանուածապատ, շատ նեղ և լի են քարերով. Լեռան հսկայ կոհակներ, աւելի քան 1000 մէթր բարձր, ծածկուած դեռ չքողջոջած կաղնիներով, բոխիներով և մայրիներով, իրարու կը յաջորդեն, միայն խոր ծործորներով իրարմէ անջատուած, որոց մէջէն վտակներ հեղեղանման շաւաղով կը վազեն կ'երթան դէպի Իսմիրի խորշը. Բարձանց վրայ դեռ շատ ձիւն կար տմբորուած, բայց ձիւնհալը արդէն սկսած էր և ջուրը, որեւէն տակ, տրծաթ երիզներու պէս փայլուն, անանց սեպ կողերէն վար կը գահավիժէր. Կապոյտ և գեղին մանիշակներու հոյլերով ծածկուած էր հոս գետինը, ուր ձմեռը դեռ յաջողապէս կը մաքառէր նոր բահան գարնան հետ. 300 մէթր բարձրութեան վրայ սկսաւ բացարձակ ձի նի սահմանը և մենք հոս սարպուելով թողուլ ձիերը, հասանք երկու ժամու հեռաւոր շրջանները յետոյ կէս օրին Կէօք-Թէփէի վրայ.

Կէօք-Թէփէի գագաթը երկու զմրէթաձև ժայռերէ կը բաղկացեալ, որոնք բուսականութենէ զուրկ են և իրարմէ անջատուած մի

թեթեւ խորութեամբ. Հիւսիսային ժայռը աւելի բարձր է քան հարաւայինը և երկուքն ալ, ի մասնաւորի իրենց միջեւ կեցող անջրպետը, ծածկուած էին մինչեւ ½ մէթր բարձր ձեան խաւով. Հիւսիսի սառնաշունչ հովը կը փչէր զոր ջինջ երկնակամարին վրայ լուսափայլող արեւը հալու ամոքել կը զօրէր. Տեսարանը պայծառ էր և արտաքոյ կարգի դեղեցիկ. Բիւթանական թերակղզին անդին տեսանք մութ-կապոյտ նշուլող Սեւ ծովը; դէպ ի արեւմուտք կը նշմարուէին Այտոս և Ագէմ-տաղ լեռները, գրեթէ 500 մէթր բարձր և մայրաքաղաքէն շատ քիչ հեռու. Մեր առջեւ փռուած էր Իսմիրի խորշը և մի քիչ դէպ ի արեւելք Սարդանա լճակը Սարքարիա գետով. Մի ոգիական կէտ, պարփակուած անտառներէ, ցոյց կուտար Արմաչի հայ վանքը. Հարաւ-արեւմուտքէն կը բարձրանար Օլիմբի վիթխարի մարմինը, համակ ձիւնով ծածկուած; իսկ դէպ ի հարաւ կը տեսնուէր լեռներու և բլուրներու մի բարդ կուտակում որու ամենահեռաւոր մասը կը կորսուէր մշուշներու մացլամած քօղերուն մէջ.

Գագաթին չուրջը, ձիւնէ զերծ մի քանի սակաւաթիւ կէտերու վրայ տեսայ ծաղկած քրքումներու բոյլեր, լուսական աշխարհի իբրեւ միակ ներկայացուցիչները 1700 մէթր բարձրութեան վրայ. Կէս ժամ մնալէ յետոյ թողուցինք Կէօք-Թէփէ և 5 ժամուան մէջ վերադարձանք Արսլանպէկ. Այստեղ մեկնեցանք ես և Բաօվ. Զալցման Պարտիզակ, մինչդեռ մեր ընկերները գացին ուղղակի Իսմիր հոն գիշերելու համար, որպէսզի կարողանային հետեւեալ առաւօտուն կանուխ մեկնիլ ի Պօլիս: Մենք գիշերուան ժամը 10ին հասանք Պարտիզակ և հրաժարուեցանք Մր. Զէմպրսի տունը մէջ.

Դպրոցը զոր հետեւեալ օրը ես, Բաօվ. Զալցման և իւր տիկինը Մր. Զէմպրսի առաջնորդութեամբ այցելեցինք, միայն հայ աշակերտներ ունի, որոնք երկրին զանազան կողմերէն եկած են. Հոն տիրող կարգապահութիւնը աչքառու է և ազգ ֆիզիքական զարգացման մեծ խնամք կը տարուի մարմնամարզի միջոցաւ. Ուսուցման լեզուն մասամբ հայերէն, մասամբ անգլիերէն է, ինչ որ ազգ հնարաւոր կ'ընէ կանուխէն իւրացնել բաց ի մայրենի լեզուէն, նաեւ մի տիեզերական լեզու. Մր. Զէմպրսը շատ համակրելի անձնաւորութիւն մ'է և իւր ձեռք բերած անսովոր փորձառութեամբ մանկավարժութեան մէջ, ինչպէս նաեւ երկրին և իւր մարդոց մասին ունեցած իւր խոր ծանօթութեամբ, կատարելապէս ձեռնտու մանկութիւնը կրթելու և վարելու գործին. Իւր երեց որդին դիւ նոր վերադարձաւ Մինիսիպ ուր գացած էր կենսաբանութիւն սովրիլ և հիմայ իրեւ ուսուցիչ պիտի գործէ վարժարանին մէջ. Իսկ աշակերտաց վրայ իրեւ հոգածու մայր կը հսկէ տասնիրուհին, տիկին Զէմպրսը, որու մասնաւորապէս շնորհակալ ենք մեզ եղած հիւրասիրութեան համար իւր գեղեցիկ Homeին մէջ.

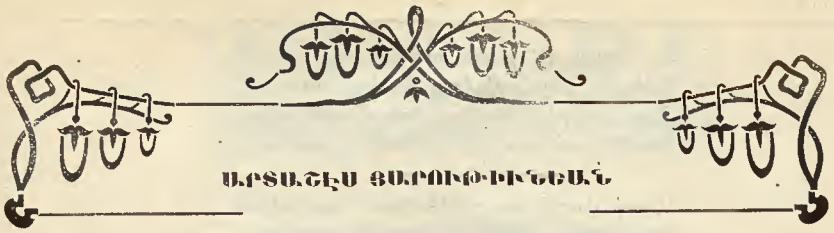

ԱՐՏԱՇԵՍ ՑԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԻՐԻԿՆԱՄՈՒՏԻ ՔԵԱՐ

Իրիկունը կ'առաջանայ յամրաքայլ,
Եւ կը թողում ճանճրոյթն՝ եզրը գիւղակին.
Կը դեգերիմ երազելէն, անապլայլ . . . ։
Հոս՝ ցորենի արտեր, հեռու՝ մեր այգին։

Կարեկցութեամբ լի է սիրտս տրմաբեկ.
Ահա՛ գիւղս, մռայլ խանձարուրն իմ հոգւոյն.
Կ'ուրուագրծուի տանիքներուն շարանն հեգ,
Տերեւախիտ ծառերուն մէջ լրթագոյն։

Ու կը ցցուի զանգակատունը խարխուլ
Հրնամենի եկեղեցւոյն, ա՛լ թափուր,
Եւ կոչնակին կշռոյթը մերթ ջինջ մերթ խուլ՝
Կ'ալեծրփի խորն երկինքին գաղտակուր։

Հոս՝ կիսաւեր հողմաղացը կ'երազէ
Իր ջախջախուած բազուկներուն սարծանքն հին,
Մինչ կը խաղան մարող ցոլքեր տրպազէ
Իր ուռներուն ծերպերուն մէջ, — հեգնա՞նք սին։

Վերջին կայծեր՝ կ'ոսկեզօծեն լայն ճամբուն
Ցոգնած փոշին, հնտքեր բոպիկ ոտքերու.
Անծանօթին ծոցէն կ'ողբայ դրժնէ բուն,
Եւ ծրդրիթներն ալ կը ճայնեն իրարու։

Իրիկունը կը խաղաղի, ո՛հ որքա՞ն,
Իր երջանիկ թաղծութեան մէջ երազուն,
Մինչ անուշ բեռն իմ կենցաղիս գիւղական
Անհունօրէն կ'ընկճէ զիս այս իրիկուն։

Բըլրին դպար թաւշին վրայ սիրալիր
Ընկղմանած եմ ծուլութեամբ հեշտագին.
Նայուածքս՝ անվերջ վայելք մըն է խոր, ներքին,
Իրիկուան մէջ՝ ուր կ'երազէ ամէն իր։

Ու մինակ եմ ամայութեան գիրկն անբաւ,
Չոր կը լլնու հոգիս՝ անծիր տարածմամբ.
Զունի երկինք կընճիռ, չքվայ ոչ մի ամպ
Խորն ինքնակալ խաղաղութեան այս անդաւ։

Կը մրխրճի աղօթածոյլ մինարէն
Հոն, կապոյտին վրայ, հեռուն, բարձրաբերձ,
Լրտին սրլացք աստուածներու գահին մերձ,
Խորն իրիկուան՝ հրակայ մամ մը տարօրէն։

Եւ անպատում՝ խաղաղութեան լուռ պահուն
Մինչ կը ծայնէ միւէզզինին երգն երկա՛ր,
Հոն, շէրիֆէն, ասեղազարդ մանեակ վառ,
Մութէն աւկախ կը փողփողի պըլպըլուն։

Վայրի վարդի պուրակին խորն՝ այս իրկուն
Մատուցանել կ'երթամ պաշտօնս աւօրեայ,
Ընկողմանած, անշարժ, խոհեմ ու նըկուն,
Եւ անժըպիտ՝ իբրեւ ֆաքիր նորընծայ։

Վարդի դրասանգ մը կը կախուի գլխիս շուրջ.
Լի է հոգիս հեշտութիւնով իրական
Քունքըս ծակող փուշին եւ ես անտըրտունջ՝
Այս երջանիկ ցաւին յօժար ենթական։

Մինչ կը խընկէ կըրընկենին թանձրաբոյր,
Շուրջըս մօտիկ անկիւնէ մը անծանօթ
Կը շըլուարի հոգիս, ծաղկանց մենիկ բոյր,
Երանութեան այս վայրին մէջ խընկահոտ։

Կը ճաշակեմ արբեցութեամբ գմայլուն
Խաղաղութիւնն ամառնային իրիկուան,
Աղօթակերպ խոհն անխըլիտ իրերուն,
Եւ աստղերուն՝ որ թաղծօրէն կը պլպլան։

Հորիզոնի խորքին վըրայ,— թաւիշ լուրթ,
Կը բանդակուի շուքն հեռաւոր իրերու,
Համազոյից կըրօնաշունչ այս խորհուրդ
Կը տոգորէ հոգիս հրսկմանցն իմ հըլու։

Անշարժ, անթարթ, սաւառնում մ'է ամէն ինչ,
Ու կամիտպուի նոյն իսկ մըրմունջը յեռին.
Կ'երգէ միայն ծըղրիթն անվերջ իր կըռինչ,
Մարուր կըշռոյթ խոր լըռութեան բընարին։

Զորակին մէջ իրիկունը վաղահաս
Կը ծաւալի խորհուրդներով իր բեղուն.
Հեւքը հովին կը խըլըրտի հազիւ հազ
Սարին վերեւ մելամաղձոտ ծառերուն։

Աւազանին ջուրը կ'երգէ մեղմ անվերջ,
Ուռիներու ոստերուն տակ ծընարդիր,
Եւ իրիկուան լուռէն թորոց այս կեղերջ՝
Մահուան երգն է երազներուն իմ պատիր։

Սպասման մը մէջ ինքնամփոփ, թաղծագին՝
Կ'անշարժանան տարտամ իրերը համայն.
Դանդաղ թրռիչ մը խորն ադու երկինքին
Կը թեւածի, — . . . եւ ամէն ինչ է ունա՛յն։

Ունայնութեան արբեցութիւնը տըրտում
Կը համակէ հոգիս զգաստ, ո՛հ, որքա՛ն,
Ու թաղուելով գիշերուան մէջ անպատում
Ոչի՛նչ ինծմէ ա՛լ կը մընայ իրական։

ՎԱՀՐԱՄ ԹԱՔԹՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾ

ՏԵՍԻԼ

Երեք անցորդ տեսայ ճամբան . . .
իրարմէ շատ Ծէեւ հեռու,
Ծէեւ անտես, բայց իրարու
կը կոխէին միշտ հետքին վրան . . . ;

Առաջինը կարծես հրաշք մ'էր.
ծաղկի մը շլացքն երկինքին դէմ.
եւ համակ կաթ ու կանթաբոյր
պարեզօս մ'էր հագած անդոյր,
Դէմքն իր՝ ծնունդքս կը պատմէր.

ու ճամբան չէր գիւեր կարծեմ,

Յոգնած, տրժգոյն ու միջացիր,
նատաւ նոսի մը տակ նրսեմ.
հեռուն, մատերն իր անծանծիր՝
կը հիւսէին պատկ մ'անհրնար՝
Անծանօթին՝ որ կ'ուշանար . . . ;

Երկրորդն հասաւ՝ ըսպասամբ լի
(կը պիտէի հեռուէն, մենիկ,)
երազին մէջ անոր շլացիկ.
բոցազգեաս ու սէգ պարմանի
մին էր. ճակատն իր ընդարձակ
կը կրէր արփւոյն լուսապսակ
Աստուծոյ չափ էր գեղեցիկ,
եւ Տիեզերքին չափ անսահման.

եւ, կարծեմ, կեանք կը կոչուէր ան.

Բայց հեռուէն երրորդ մը ծեր
պարզբուեցաւ ճամբուն վրան.
եւ գերանդի մը ունէր ան.

երկայն, ու սուր, — հի, յայտնի էր.
Եւ . . . լոկ կըմնիք մ'անոր իրան . . . ։
Գործիքն իր ցոյց մ'էր կայծակի,
գործիքն իր շեղբ մ'արեգակի,
որ այերին մէջ կը հնձէր
ճառագայթի հասկերն ու ծղոտ։
Եւ հեռուէն, երորդը ծեր
կը մօտենար, թեթեւակի՝
աղու այնչափ, որ զարմացան
երբոր զբան զայն իրենց մօտ։

Երեք անցորդ տեսայ ճամբան.
Եւ ուղղեցի քայլերս հոն ուր
կը սոսաւէր նոճին տխուր։

— Ո՞ւր կը դիմես, հարցուց ինձ ան
ու համակ կաթ ու կաթնաբոյր
պարեզօտ մ'էր հագած անդոյր.
ուր կը դիմես, հարցուց ինձ ան։

— Ո՞ւր կը դիմես, կրկնեց ինձի
ան՝ որուն ծայնն էր մըտերիմ.
Եւ արծաթանգն հաւատարիմ
անդրադարձուց հարցումն ինձի։

— Ա՜հ, ուր կ'երթաս, երեքկնեց ան՝
որ ամենէն էր լուրջ, աւնդ.
որ ամենէն բարի, խաղնդ.
— ուր կը դիմես, երեքկնեց ան։

— Ա՜հ, ցոյց տուր ինձ ճամբաս, — ճամբան . . . ։

Երեք անցորդ տեսայ ճամբան . . . ։

ՋԱՄԲՈՒՌ

Օ՛հ, հրաշալիք·
Թռիչք ծիածանի·
երանգներու բզգիւն,
երանգներու ալիք·
պզտիկ լազուարթ արեւ՝
խուցիս կիսասուերին մէջ խաղաղիկ · · · ։
Օ՛հ, հրաշալիք, վարդագոյն հրաշալիք · · · ։

Ո՛ր կախարդուած ծակէն ներս մտած՝
եւ հր աշխարհի բանբեր·
հր նեկտարներով գինովցած՝ երգդ լուսերջանիկ · · · ։
Ո՛ր արշալոյսերը, նոր, ասղերը սիրահար,
մերկացած՝ ցժգոյն ու դողդոջուն՝
քու սլացքդ պճնելու համար։
Ո՛ր եթերները · · ·
Ո՛վ կայծաթռիչ հրաշալիք։

Պիտի գնս նորէն
քու թռիչդ ելերգդ եւ ուրախութիւնդ ծաղկեցնել
իմ մենութեանս մէջ պանդխտագին·
նորէն պիտի վազես ճառագայթէ ուղիներէն՝
դէպի սպասումս գրկաբաց ու ցնորական·
ըսէ, չեսուզեր նորէն
իմ խուցս, իմ լռութիւնս, իմ իրիկնավերջս նշուլել · · · ։
Ա՛հ, ներեցէք · · ·
ալեայն ասեն ապակիներս քեզի բարի պիտի ըլլան·
եւ այն ասեն ոչ թէ քու յուսահատութիւնդ՝
այլ երազմնդ պիտի շլացնեն։
Այն ասեն՝
դուն անոնց ընդմէջէն պիտի ապրիս բոլոր, բոլոր, բոլոր
գիւղանկարը։

Ա՛հ, ըսէ հիմա,
պիտի տնազարդես, պիտի տնավառես նորէն իմ երկինքս մթամած,
ով իմ ասղս, ով իմ ասուպս·
ով հրաշալիք · · · ։

ՄԱՏԶԱԾ ԱՂՋԻԿՆԵՐՈՒՆ ՊԱՐԸ

Ա՛հ, իրիկունը մերն է,
— ըսէք, ով ասղեր։
Քո՛յր, կայծոռիկը բռնէ
ու մեր ճակտին բեր։

Քո՛յր, մեր բոպիկ ոտքերուն
տակ վարդեր շարէ · · ·
երջանկաբեր ու սիրուն
մանինե՛ր ընտրէ · · ·

. . . Ա՜հ, քո՛յր, լուսնակն ա՛յն գիշեր
իր խնդակցութեան
պիտի դէմքը նշուլէ
մեր վարսերուն վրան։

Գիտի՝ մեր պարն հերարձակ՝
ծաղիկ ու տերեւ՝
լուսնէն, հովէն առնէ սլացք,
եւ կշռոյթ եւ թեւ։

Ու բարի հօր պէս ծերուկ
ծառերուն տակէն,
այն աւեն փողն ու թմբուկ
պիտի՛ ծաներ գե՞ն . . .

Բեհեզ ամպերն ալ, հվ քոյր,
ցեռ, ձեւ են քողքի·
նարօտնե՛ր կան ասղաթոյր,
ճարմանդներ ոսկի . . . ։

Քաղցր իրիկունն հարսնիքի՝
ա՜հ, մերն է, մերն է . . . ։

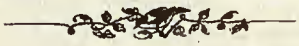

ՀՐԱՆՑ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՍԿԿԱԾՔ

Սենեակն է լուռ ու կիսալոյս, բուրումնաւէջ·
Անկիւնի մը խորը տիվան մը սնդուսի՝
Որուն ոսկի ծալքերուն վրայ թիյլ վէջ ի վէջ
Կոյս իրանիդ պչրոց հեշտանքը կը հոսի։

Սիրախտաւոր ու սեւածիր աչքերդ փակ՝
Թարթիչներուդ տակ կը դողան լուռ հեշտանքով·
Զրփակդ ալ բաց՝ անգաղտնապահ քողերու տակ
Զգայախաբ արբեցութեան մը տակ գինով։

Ու սիկառիդ այրող կուրծքին վրայ հրակէզ՝
Քու մոմեղէն մատներուդ մէջ անփութօրէն
Սրտիդ բոլոր ծանծրոյթներուն դէզը կ'այրես։

Ու հոգիս ալ մատներուդ մէջ կ'այրի այսպէս,
— Ու, չա՛ր աղջիկ, դուն կ'արբենաս իր մուխերէն—
Ձիշտ այդ ֆիհար ու պրկուած սիկառին պէս . . . ։

Ռ. ՍԵՒԱԿ

ԳԼԽՈՒ ՊՏՈՒՅՏ

Կը տեսնեմ բիւր բիւրեղներու ու լոյսի
Խենթեցընող ծիր-կաթիններ անյաւակ.
Ու շղարշի ժապաւէնի, սնդուսի
Երազամոլ գիրկընդխառնումն սպիտակ։

Պարարշան է, ալիք ալիք կը հոսի
Նուազներու տարփոտ, յայրաս թեւին տակ։
Թոյրի, շունչի ու նայուածքի ու մրսի
Ահեղօրէն ցնորական պաստարագ . . . ։

Բացի հազար լեզուներ մեզ կ'ողողեն.
Ու կը սահինք,—ու կ'զգամ որ կը սուրան
Կուրծքիս վրայ ծիւնագունտերդ հրեղէն։

Ու կը սահինք, եթերարշաւ զոյգ հուրի.
— Օ՜, խեղճ հոգիս—ու շրթունքներս կ'իյնան
Բուստէ լայնշիլանջքիդ վրայ որ կ'ուռի . . . ։

ՉԸ ՀԱՍԿՑՈՒԱԾ . . .

Չը հասկցուած երգի կմախք մ'է հոգիս.
Աններդաշնակ, գալարուող ճիչ մը վայրի . . . ։
Դուն ապառնածը չես ճանչնար իմ սուգիս,
Ու աչքերուդ երգը կ'երգես ինծ բարի։

Ու երբ զուարթ ամէն բանի կը ժպտիս,
Ես կը փակեմ կոպն աչերուս որ կ'այրի՝.
Թափառելո՛ւ համար մութին մէջ սոսիս,
Ուր երկիւղած արհաւի՛րքն է քարայրի։

Դուն յուշքերուս հոն սանդուխներն անկոխ, կոյս.
Հոն ցաւերուս լիճը որ մութ կը սարսռայ.
Հոն դիտապաս հէգ հայեացնե՛րը սիրոյս՝

Կըրանիթի կամարներու ներքեւ ցնծ.
Հոն . . . դեռ ինչեր . . . զուարթ մոգչիկ, որոնց վրայ
Թէ գիտնայիր՝ պիտի լայիր անկասկած . . . ։

Ս. ԱՄԱՏԵԱՆ

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ

ԳԱՂԱՆՃԵԱՆԻ ՆՈՐ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Աչքի առաջ ունիմ Գաղանճեան Յովհ. էֆէնտիի հեղինակած Նոր Քերականութիւնը, որ այս կարգի հրատարակութեանց նորագոյնն է։ Նշան-Պապիկեանի դրատան կողմէ մաքուր տպագրութեամբ լոյս տեսած այս գործը կուգայ մրցիլ Տիկին Զ. Աստուրի Գործն. Քերականութեան հետ, որ քանի մը տարիէ ի վեր գրաւած է արդէն հրապարակը։ Ցարգելի հեղինակը ընդարձակ յառաջաբանի մը մէջ կը խօսի լեզուներու ձևափոխութեան բնական և ընդհանուր սկզբունքին վրայ, աշխարհաբարի օրրաստորէական տիրապետութեան, անոր կիրառութիւնը կանոնադրող հին քերականութեանց, կարգ մը գլագէտներու հետեւած հակադարձ ուղղութեան, նոր քերականութեանց ընդդրկած լաւագոյն ընթացքին, աշխարհաբարի հասցէին ուղղուած ինչ ինչ անտեղի ամբաստանութեանց, քերականութեան շնորհիւ մեր արդի հայերէնին ստանալիք զարգացման, վերջապէս այն պատճառներուն վրայ, որոնք հեղինակին շարժառիթ ու թելադիր եղած են ձեռնարկելու այս նոր գործին, որուն առաւելութիւնները և նմանօրինակ դասագիրքերու վրայ ունեցած տարբերութիւնը կը ջանայ բացատրել այլամերժ ոգիով։

Ապաքէն Գաղանճեան էֆէնտիի, մեր մտքի աշխատակցին, լեզուաբանական, բանասիրական ու հոգեբանական բոլոր աշխատասիրութիւնները, ուր իր քննող և հետազօտող միտքը, ներհուն հմտութիւնը և անխոնջ աշխատասիրութիւնը ի յայտ կուգան, շատ համակրանքով կարդացուած են ինչպէս ամենուն, նոյնպէս և մեր կողմէ, և իրեն նման տաղանդաւոր մշակի մը նկատմամբ յարգանք տածել սիրելի է մեզի. բայց ասիկա արգելք մը չէ անշուշտ որ մեր անհամամտութիւնը չյայտնենք իր ինչ ինչ գաղափարներուն նկատմամբ, որոնցմով իր քերականութիւնը կը յանձնարարէ հասարակութեան։

Գազանճեան էֆէնտի կարհամարհէ Գարագաշեանի, Թէրզեանի, Պօղոսճեանի քերականութիւնները, իբր հին սկզբունքներու կառչած և կենդանի լեզուն մեռած լեզուաձեւերու կաղապարին մէջ ձուլելու ջանացող. կ'այսպանէ հին գրողները՝ զանոնք անուանելով գրաբարամոլ և գրական ոգիէ զուրկ պատուելիներ. իսկ Թ. Աճէմեանի, Ս. Դաւթեանի, Ա. Պեռիկեանի, Մարգարեանի և Տիկին Զ. Ասատուրի քերականութիւնները՝ իր խօսքով, թէև տարբեր նախորդներէն, բայց ոչ զուրկ՝ այլի զարնող թերութիւններէ։

Գազանճեան էֆէնտիի պէս լրջամիտ հեղինակ մը սակայն կը պարտէր աւելի յարգալիր լեզու և աւելի փափկանկատ վերաբերում մը ունենալ իր նախկին գործակիցներուն նկատմամբ, որոնք՝ իրեն պէս՝ ժամանակին ըմբռնումին համաձայն, պէտք մը լրացնելու և համայնքին օգտակար ըլլալու տենչէն մղուած են իրենց աշխատասիրութեանց, և թէ՝ անոնք ալ իրենց կարգին՝ աւելի հին մոլութիւններ, նախապաշարումներ ու զեղծումներ թօթափելով կամ առաթուր ընելով։ Արդէն, ինք՝ մեր Ցարգելի բարեկամը, հետևեալ տողերուն մէջ, անուղղակի կերպով ու անգիտակցաբար, եթէ ինքզինք չի հակասեր, կ'արդարացնէ լեզուի նախկին մշակները։ «Արդ՝ կենդանի լեզուի քերականութիւն մը, երբ օրուան լեզուային ընտրելագոյն կիրառութեան և լեզուի զարգացման բնական ընթացքին համաձայն, բանաւոր ընտրողութեամբ մը կարենայ լեզուին օրէնքները կանոնագրել, արդեն իսկ իր դերը կատարած կ'ըլլայ եւ անտեղի պահանջում մըն է ապասել որ այդ հերակաւորութիւնը լեզուին յաջորդ դարաշրջաններուն համար ալ միանգամ ընդ միշտ գործածելի հերակաւորութիւն մը ըլլայ։» Ըստ այսմ, անոնք իրենց դերը կատարած են ասկէ կէս կամ քառորդ դար առաջ՝ հետևելով օրուան լեզուական ընտրելագոյն կիրառութեան, որ բոլորովին պարզ ու անխառն չէր և կը մնակուէր Պէշիկթաշլեաններու, Դուրեաններու, Օտեաններու, Իւթիւճեաններու, Գաբրագաշեաններու գրիչներուն ներքև, և աւելի վերջ՝ Պէրպէրեաններու, Մամուրեաններու, Տիւսաբներու, Տէմիրճիպաշեաններու և Քէչեաններու միջոցաւ։ Մնայ որ Գազանճեան էֆէնտիի երկար յառաջաբանին պարզած լեզուաբանական սկզբունքներն ու տուած բանասիրական ծանօթութիւնները, որքան հմտալից ու կրթիչ, պարբերական թերթի մը մանաւանդ նիւթ մատակարարելու բնութիւն ունէին, քան թէ տարրական դասընթացքի քերականութեան մը նախաբանին, որ՝ եթէ յառաջաբանի անհրաժեշտ պէտք կար, պարտէր հրահանգներ, ծանօթութիւններ տալ գրքին ուղղութեան նկատմամբ՝ փոքրիկ ուսանողներուն և անոնց ուսուցիչներուն մտքի հասողութեան սահմանին մէջ։

Իր յառաջաբանին առաջին մասը այս կերպով ներկայացնելէ յետոյ, պատուարժան Հեղինակը հետևեալ տողերով կը սկսի երկ-

բորդ մասին, ուր նոր քերականութեան մը պէտքը և իր գործին բարեմասնութիւնները կը հեշտէ։

«Մենք այս բոլոր նկատողութիւնները աչքի առջև ունեցանք երբոր ձեռնարկեցինք պատրաստել արդի հայերէնի քերականութեան դասընթացք մը մեր նախակրթարաններուն համար։ Մենք երկարատև ուսումնասիրութեամբ և քննութիւնով ներկայի մէջ գործածուող աշխարհաբարի բերականութիւններուն վրայ դիտած հինգ կարգ մը թերութիւններ եւ կ'ուզեինք կարելի եղածին չափ անոնց գործ մը մէջտեղ դնել, միտ դնելով գլխաւորաբար սա քանի մը կէտերուն, այն է. 1. Կրճատել աւելորդ կամ դեռ բոլորովին չճշդուած կամ ընդհանուր հանգամանք չունեցող կանոնները, որոնք լեզուին մէջ տարտամութիւն դնելու և անպէտ բացառութիւններ աւելցնելու ծառայելէ զատ օգուտ մը չունին. 2. Գործածական ձևերու մէջ բանաւոր ընտրողութիւն մը ընել. 3. Ուղղել քերականական օրէնքներու հակառակ կարգ մը սխալներ, որոնք սպրդած են նախորդ բերականութիւններու մէջ. 4. Ճշտել քերականական կարգ մը տարտամ և անճիշտ սահմաններ. 5. Դնել քերականական ինչ ինչ անհրաժեշտ ծանօթութիւններ որոնք կը պակսին նախորդներուն մէջ։»

Այնուհետև Արժանայարգ Հեղինակը կը յարէ թէ իր ակնարկած բարեփոխելի կամ լրանալի կէտերը մէկիկ մէկիկ և մանրամասնօրէն մատնանիշ ընելու գործը կը թողու իր երկրորդ գիրքին, ուր իր առաջադրած ծրագիրը լիովին գործադրած պիտի ըլլայ։

«Գործնական մասին գալով, կ'աւելցնէ Գաղանճեան էֆէնտի, նախորդ քերականութիւնները շատ աչքի զարնող թերութիւններ ունեցած են, թէ անոնց մէջ կան այնպիսիներ, որոնց գործնական մասը շատ խեղճ է, կամ պէտք եղածին չափ հրահանգներ չպարունակելով, կամ եղածներն ալ անօգուտ և նպատակի անյարմար գրաներ ըլլալով։ Կան ալ որ չափազանց գործնական ընծայուելու միտքով խճողուած են այնպիսի հրահանգներով որոնք քերականական հրահանգ ըլլալէ զատ՝ ամէն բան են։»

Նոր Քերականութեան Հեղինակը կ'ըսէ թէ լեզուներու ուսուցման լաւագոյն գործնական մեթոտները ուսումնասիրելու համար աչքէ անցուցեր է ոչ միայն հայերէնի բոլոր քերականութիւնները, այլ նաև Ֆրանսերէն քերականութիւններուն էն լաւագոյնները, որոնց մէջ Գլոտ Օժէի դրութիւնը իբր աւելի լաւագոյն ու գործնական՝ որդեգրած է մասնակի կերպով։

Ամէնէն վերջ, Ցարգելի Հեղինակը կը յայտնէ թէ կրնայ ապահովցնել մեր ուսուցիչները թէ ներկայ քերականութիւնը տարրական դասընթացքի յատուկ գիրք մը ըլլալով հանդերձ՝ քիչ կամ հարեւանցի աշխատութեամբ պատրաստուած գործ մը չէ, այլ երկարատև ու համբերատար տքնութեան, ուսումնասիրութեան, բաղ-

դատութեան արդիւնք աշխատութիւն մըն է, զոր սիրով յանձն առած է՝ կարելի եղածին չափ կատարեալ բերականութիւն մը տալու համար մեր մանուկներուն։

Այսքան տարամերժումներէ, ըստդատանքներէ և քննադատութենէ վերջ, Հեղինակը կ՚առաջնորդէ զմեզ մուտ գործելու իր քերականութեան շրջափակէն ներս, ուր քնականաբար իրաւունք ունինք պատրանքներու ցանցին չբռնուելու։ Իր հմտութիւնը, լիակատար գիտակցութիւնը, որով ձեռնարկած է գործի, իր երկարատև ջանքերն ու յոգնութիւնները, ինչպէս նաև իր բաղդատական հետազօտութիւնները, որոնց յեցած է՝ կը զօրացնեն մեր վստահութիւնը։

Արդարև կարգ մը օգտակար նորութիւններ անմիջապէս աչքի կը զարնեն «Արդի Հայերէնի Նոր Քերականութեան մէջ» և ընթերցողը կը բերեն այն համոզման թէ սովորական ու վարկպարագի գործի մը առջև չի գտնուիր, այլ խնամեալ աշխատութեան մը, ինչպէս որ կ՚ըսէ ինք Հեղինակը ինքնավստահ կերպով։ Ամէն անգամ որ գիրքը բանանք, կը տեսնենք անոր խղճամիտ ու զգուշաւոր կանոնաւորութիւնը, կոկիկութիւնը, ինչպէս նաև ճշդութիւնը, որոնք յարդարուած ու սիրուն պարտէզի մը գաղափարը կ՚արթնցնեն մեր մէջ։ Քերականական կանոնները գրեթէ միշտ ձախակողմի էջը, իսկ հրահանգներն ու վարժութիւնները, ընթերցանութեան հատուածներն ու ոտանաւոր գրուածները՝ անոնց ներքին ու դիմացի էջին վրայ զետեղուած են. այնպէս որ կանոններ ու հրահանգներ, գիտելիքներ ու պարտականութիւններ դէմ դէմի եկած, զիրար գրկած, իրարու ամբողջութիւն կազմած են՝ դեղեցիկ դասաւորումով մը, ուր մեթոտը, ճաշակը և դիւրահասկնալի ըլլալու ճիգը կը տիրեն յայտնապէս։

Ցարգելի Հեղինակը բուն քերականութեան օրէնքները դնելէ առաջ, տուած է լեզուին տարբերուն (վանկ, տառ, ձայնաւոր, բաղաձայն), առոգանական գիտելիքներու, բառերու նշանակութեան (հոմանիշ, հականիշ, նմանաձայն), անոնց կազմութեան (պարզ, ածանց, բարդ բառեր) և ուղղագրութեան (կէտադրութիւն, տողադարձ) վերաբերեալ ամփոփ ու կարևոր ծանօթութիւններ։ Ասիկա անշուշտ քերականութեան կանոնաւոր ընթացքը չընդմիջելու և կամ անոր համար որ բառերու և խօսքի կազմութիւնն ու առոգանութիւնը առաջ են քան նոյն ինքն քերականութիւնը։

Նոր Քերականութեան մէջ կանոններ ու քերականական բառերը զոյգեր կազմած են, որոնք իրարու հետ կ՚ապրին ամենայն ներդաշնակութեամբ։ Այսպէս՝ ուսանողը կը հանդիպի նոյն ատեն նոյն դասին մէջ բային ու դերանունին, ուրիշ օր մը նախադրութեան ու մակբային, յետոյ շաղկապին ու ձայնարկութեան, վերջապէս՝ ուղղական ու հայցական հոլովներն իրարու ընկեր եղած

են, սեռականն ու տրականը հայերէնի մէջ արդէն միշտ իրարու մտերիմ են, բացառականն ու գործիականն ալ մուցած չեն իրարու եղբայրական ձեռք կարկառելու։ Այս տողանցութիւններն ու խմբումները մէկ կողմէ ժամանակի ինայողութիւն, միւս կողմէ քաղդատութեան միջոց կ'ընծայեն ուսանողներուն։

Ցոդը և դերբայը իրրև առանձին մասունք բանի նկատուած չեն Նոր Քերականութեան մէջ, որ ջանահնար եղած է միշտ բարդումներէ և խճողումէ զգուշանալու։

Ընթերցումի յատկացեալ հատուածները, մանաւանդ արտասանութեան համար պատրաստուած ոտանաւորները ունին կրթիչ ու բարոյացուցիչ իմաստ, յստակ լեզու և ճաշակաւոր ու գեղեցիկ ոճ։ Պատուարժան Հեղինակը ուսանողներուն կ'ընծայէ մեր արժանաւոր բանաստեղծին ու մանուկներու բարեկամին՝ Փանոսեան Էֆէնտիի գողտրիկ բանաստեղծութիւններէն կամ թարգմանութիւններէն երփնաթոյր ու բուրումնալից փունջ մը, որպէս զի անոնց մանկական ճաշակը կրթուի. ի՞նչ սիրուն գաղափար։

Ասկից զատ, Ազնիւ Հեղինակը հոգ տարեր է, անշուշտ նիւթական մեծ դժուարութիւններ ընդոստնելով, Նոր Քերականութիւնը պատկերներով զարդարելու՝ մէն մի ընթերցումի և արտասանութեանց շատերուն կցելով նկարներ, որոնք նիւթերուն իմաստը պիտի դրոշմեն տղոց ճիշդ երևակայութեան մէջ։ Մանուկներուն ընձեռել ինչ որ անոնց ամէնէն ցանկալի է՝ նկարազարդ գիրք մը, և այն՝ քերականութիւն մը, ինչ նպատակայարմար գործ։

Գալով քերականական ձևերուն, ասոնց մէջ ալ, ինչպէս կը յայտնէ ինքը Ցարգելի Հեղինակը, ընտրողութիւնը անանշմարելի չէ։ Գոյականներու հոլովումէն դուրս ձգուած են ւոյ (բարւոյ), այ (Արամայ), ոյ (սիրոյ) հոլովակերտ մասնիկները. սան և իոյ (օծման և Սայանիոյ) ձևերը նշանակուած են բացառիկ գիտելիքներու կարգին մէջ։ Դերանուններուն մէջ ինձ, իզմէ, քեզնէ, մեզնէ, ձեզնէ, ինձ, զորս, իր ձևերը նոյնպէս վտարուած են։ Բայերու լծորդութիւններէն դուրս ձգուած է, ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ Տիկին Զ. Ասատուրի օգտաշատ գործին մէջ, չորրորդ լծորդութիւնը, որ կիրարկութիւն չունի գրեթէ աշխարհաբարի մէջ։ Թողում բային խոնարհումը կ'երևի անկանոն բայերու շարքին մէջ։ Անշուշտ յաջորդ գիրքերուն մէջ ուսանողը առիթ պիտի ունենայ տեսնելու ուղ կամ նուղ վերջացող ուրիշ բայեր, որոնց քանի մը ժամանակները դեռ կը յամառին կը մնան լեզուին մէջ։

Կանոնաւոր լծորդութեանց խոնարհման չհետևող բայերը խիստ բանաւոր կերպով երկու դասակարգի բաժնուած են. Ցարտուղիներ՝ որոնք խոնարհման ատեն կը պահեն իրենց երևութական ալմատը, ինչպէս՝ գտնել՝ գտայ, առնել՝ առի, ըսել՝ ըսի, հասնել՝ հասայ, ևն. և անկանոններ, որոնց արմատն ալ կը փոխուի, ինչպէս՝ դնել՝

դրի, զարնել՝ զարկի, տալ՝ տուի, գալ՝ եկայ, երթալ՝ գացի, եւն։

Բայց Նոր Քերականութեան ամէնէն ճոխ մասը իր հրահանգներու բաժինն է, ուր Հեղինակը չանուացած է այլազան վարժութեանց միջոցաւ մէկ կողմէ ուսանողին միտքը մարզել, միւս կողմէ իր գործը դիւրուսոյց դարձնել։ Հոն կ՚երևին հրահանգներ որոնք կ՚առաջնորդեն ուսանողը բառակազմութեան, հրահանգներ՝ լեզուի ու քերականութեան կանոնները կիրարկելու, հրահանգներ՝ դիւտեր ընելու, խօսելավարժութեան և բերանացի պզտիկ շարադրութեանց։ Մասնաւոր ուշադրութիւն ընծայուած է փոքրիկ ուսանողները ուղղագրութեան մէջ զարգացնելու՝ պարտադիր ընելով դանոնք ուղղագրելու գիրքին բոլոր ընթերցանելի հատուածները ուսուցչին տուն տալովը։ Պատկերաւոր շարադրութեանց վարժութիւնները, որոնք կիրարկուած էին առանձին առանձ հրատարակուած հաւաքածոներու և շարադրութեանց գիրքերու մէջ, ընդունուած ու որդեգրուած են նոյնպէս Նոր Քերականութեան Հեղինակին կողմէ։

Այս ամէն պայմաններով Գոզանճեան էֆէնտիի այս նոր ձեռնարկը կուգայ նպատակայարմար գործիք մը ըլլալու և նպաստելու մեր արդի լեզուին մշակութեան և ստիճանաւոր զարգացման, որուն համար ջերմագին շնորհաւորութեան արժանի է Պատ. Հեղինակը։

Միայն թէ ատոր նշանակուած դիտողութիւններն ու թելադրութիւնները, զորոնք Նոր Քերականութիւնը ուշի ուշով քննելէ յետոյ՝ անկողմնակալ ոգիով կը ներկայացնենք Հեղինակին մտադրութեան, նպատակ ունին այս դասագիրքը՝ իր նոր տպագրութեանց միջոցին՝ կամ անոր յաջորդ դասընթացքները աւելի անթերի վիճակի մէջ տեսնելու։

Ա. Հրահանգներուն մէջ տեղ տեղ կը տեսնուին տակաւին գրաբարեան հոլովումներ և բառեր, որոնք վտարուած են գիրքէն սկզբունքով. ինչպէս կը զբօսնունք (63,131*), մարդոց (36), ինէ (11), ոչ ոք (23), սիրոյն (18), սիրոյ (131), աղոց (70), մին (27, 145), ինձ (11)։ Թէև ոչ ոք կը խրատի այս ձևերէն՝ որոնք աշխարհաբարի մէջ ընդհանուր գործածութիւն ունին, բայց Նոր Քերականութիւնը զանոնք ընդունած չըլլալով՝ հակասութեան մէջ ինկած է կերպով մը։

Բ. Ցաճախ կը տեսնուի որ միևնոյն բառը տարբեր ձևերով և ուղղագրութեամբ գործածուած է, ինչ որ անշուշտ Հեղինակին նախասիրած ճշդութեան պայմանին հակառակ է. ինչպէս՝ կրիայ (139), կրեայ (71), եղեր, եղներ (15)՝ նոյն հրահանգին մէջ, դարձեալ՝ եղեր, եղներ (151)՝ նոյն հրահանգին մէջ, եղներ (32),

(*) Փակագծի մէջ առնուած թիւերը գիրքին էջերը կ՚ցուցնեն։

կորսո՛ւէ (109), *կորսուէ* (51), *զինք* (72), *զինքը* (73), *կ՚երևան* (149,109), *չերևիր*, *կ՚երևէր* (5,25), *տղաք* (21,23), *տղաքներով* (97), *աղուոր* (156,149,32), *ալուոր* (79,95,125,142), *չիկայ* (13,156), *չկայ* (87,23,43), *ցաւաքեց* (31), *կը ցատկրտէ* (43), *Վոսփոր* (46), *Վոսբոր* (69), *առընչութիւն և աունչութիւն* (22), *չիտկել* (20,55), *չտկուած* (5), *չակենք* (117), *կը չտկէր* (143), *չճշդուած* (*Ցաւաջաբան*), *ճչտել* (*հոն*), *անճիչա* (*հոն*), *ճիչդ* (107), *լեզուի*, *լեզուով* (*Ցաւաջաբան*)։

Ըստ մեզ, մեր նոր քերականները եզ բառին իբրև յոգնակի ընդունելու են վերջնապէս եզներ ձևը՝ թէ միօրինակութիւնը յարգելու համար, վասն զի ունինք ղեռներ, դուռներ, հաւներ, բեռներ, ևն. և թէ՝ եզր կամ եզերք բառին մերձաւորութենէն, հետևաբար անոր հետ շփոթելու պատահականութենէն խորշած ըլլալու համար։

Գ. Անճիչդ բացատրութիւններ կամ ոճի անհարթութիւն կը նշմարուին ատ և ա՛ղ Նոր Քերականութեան մէջ և ուշադրութիւն կը գրաւեն անոր համար որ լեզուի օրէնքներ կանոնադրող վիրքի մը մէջ կը գտնուին։ «Կալին մէջ աշխատող եղին դունչը չի բռնուիր. (141)» Լաւագոյն էր գրել չի կապուիր։ «Լեզուին բառերէն շատերն ալ ունին ճիշտ իրենց հակառակ նշանակութիւնը ունեցող բառեր (12).» Ի՞նչ կը նշանակէ բառերը բառեր ունին։ Լաւագոյն չէ՞ր ըսել. կան բառեր որոնք իրարու հակառակ իմաստ ունին։ «Եթէ դուն կ՚ուզես որ մարդիկ չիմանան քու գէշ արարքդ, բնաւ գէշութիւն մի գործեր (78)։» Գէշութիւն գործել բացատրութիւնը խորթ է, այնպէս չէ՞։ Լաւագոյն էր ըսել. գէշութիւն մի ըներ, կամ նոյն բառը կերպով մը կրկնած չըլլալու համար, չարութիւն մի ըներ։ «Եթէ կ՚ուզէք յարգուիլ ուրիշներէն, պէտք է դուք ալ յարգել ուրիշները (23)։» Հոս դոյ դերանունը ո՞ր բառին տէր բային է։ «Բայց Արտեմիս գէշ թերութիւն մը ունի (81).» Մի թէ աղէկ թերութիւն կրնա՞յ ըլլալ. յարմարագոյն չէ՞ր գրել գէշ սովորութիւն կամ բնաւորութիւն։ «Խօսքին մէջ այն ուղղական անունները, զոր այսպէս անձերու կ՚ուղղենք, կը կոչուին կոչական որոնց վրայ չեշտ կը դրուի (137)։» Որոնց բառին յարաբերեալը մղոն մը հեռու մնացած ըլլալուն՝ խօսքը երկդիմութեան մատնուած է։ Ասկից զատ կոչականը միայն անձերու՝ ուղղուած՝ անուն չէ, այլ նաև իրերու։ «Աչքը կը տեսնէ, ականջը կը լսէ... ակռան կը խածնէ (29)։» Ակռային պաշտօնը խածնել չէ, այլ ծամել, այնպէս չէ՞։ «Մարդ մը ինք իր անունը չի տար, և կ՚ըսէ ես, դիմացի մարդուն անունը չի տար, և կ՚ըսէ դուն (28)։» Աւելի աղէկ պիտի ըլլար, եթէ ըսուէր, ըստ ընկալեալ բանաձևին, «ես և դու ալ անձնական դերանուններ են և անձերու տեղ կը դրուին. ես կը ցուցնէ խօսողը, դուն՝ կը ցուցնէ մարդը ընողը։» Այս կերպով թէ գա-

գոփարի յատակութիւն պահպանուած կ՚ըլլար և թէ տղոց չարաճճի հարցումներուն առաջը առնուած կ՚ըլլար։ «Պարո՛ն, հապա դուք ինչո՞ւ միշտ իմ անունս կուտաք, երբոր ինձի հարցում ընէք։» «Վար առնուելիք բառը եթէ բնական ը պարունակէ, այն առեն բնական ը գրել հարկ է (24)։ Եթէ բառը վար պէտք է առնել, վերը ի՞նչ կը մնայ։ «Եւ բառին չեշտուելով հնչուելիք ըլլալը կը յայտնէ (32)։» Երկարաձգեալ և անախորժ նախադասութիւն մը, ուր երեք գերբայ մէկ բայի լծուած՝ զիրար կը քաշքշեն։

Դ. Ուսանողք քանի մը տեղ դժուարութեան պիտի բաղխին, կանոնները բացատրելու ձևին մէջ խրթնութիւն տեսնելով։ «Սեռականի կամ տրականի վերջաւորութիւնն է՝ վարդի, վարդիս, վարդիդ, վարդին (58)։» Հոս ուսանողը կը կարծէ թէ չատ վերջաւորութիւններ ունին սեռականն ու տրականը և շփոթութեան կը մատնուի։ Ցօդերուն ներկայութիւնը աչքէ կը սքողէ հոլովանիշը, որ առանձին ու ակներև ըլլալու էր։ Ցօդին կանոնը բացատրելու է ուրոյն հատուածի մէջ՝ հոլովանիշներէն անկախաբար։

Ան և Անիկա բառերը (72, 90) ցոյց տրուած են թէ՛ իբրև անձնական դերանուն և թէ՛ իբրև ցուցական, առանց նշանակելու թէ ի՛նչ պարագայի մէջ կը վերաբերին մէկին և որ պարագային մէջ միւսին։

Կոնխահաս է 62րդ. հրահանգը, ուր ուսանողներէն կը պահանջուի կրկնուած գոյականները փոխանակել դերանուններով (29)։ Ուսանողը տեսնելի եւ, 72 էջին մէջ միայն պիտի կրնայ ունենալ դերանուններուն ցանկը։

«Իմ, քու, իր, անոր, մեր, ձեր, իրենց անոնց սեռականները կը կոչուին նաև սատցական ածական (73)։» Նոր Քերականութիւնը այս խօսքով կը բուսականանայ և զանց կ՚ընէ սատցական ածականները ներկայացնել ածականաց չարքին մէջ, որոնց թիւը հինգէն՝ չորսի կ՚իջեցնէ։ Ասիկա անշուշտ քերականական օրէնքներու և ձևերու մասին համառօտաբան ըլլալու համար է, բայց այս կերպով Նոր Քերականութիւնը չփոթութեան կ՚ենթարկէ ուսանողը, վասնզի, Ա. կ՚ըսէ. «Հրահանգ 176. հետևեալ նախադասութիւններուն մէջ անձնական դերանուններ սատրագծեցէք։» Եւ կուտայ տա տեսակ խօսքեր. «Իմ ձեռքովս կեր կուտամ.— Բարի հայր մը կը սիրէ իր զաւակները.— Պատուեցէք ձեր ծնողքը.» Բ. կը նշանակէ 180րդ հրահանգը, որուն համար կ՚ըսէ. «Հետևեալ գոյականներուն քով գրեցէք մէկմէկ անձնական դերանուն յատկացուցիչ (կամ սատցական ածական)։ Գ. ուրիշ տեղ, կ՚աւելցնէ. «Անձնական դերանուններուն եզակի և յոգնակի սեռական հոլովներուն (կամ որ նոյն է՝ սատցական ածականներուն) գոյականը եթէ խօսքին մէջ առաջուց յիշուած անուն մըն է . . . (76)։» Արդ՝ սա իմ, քու, իր, մեր, ձեր, իրենց լրեալ և անտէրունչ բառերն ի՞նչ են.

անձնական դերանո՞ւն թէ ստացական ածական. երկուքն ալ միանգամայն, թէ միայն մէկը կամ միւսը։ Մինթէ դիւրաւոյց և յստակարան ըլլալու յատկութիւնը, զոր Նոր Քերականութիւնը կուտայ ինքն իրեն, կը ներէ՞ որ ուսանողը այսպիսի տարտամութեանց, երկդիմութեանց ու կամայականութեանց մէջ դեգերի։ Վերլուծութեան ատեն ուսանողը վերև նշանակեալ բառերուն ի՞նչ պաշտօն պիտի տայ. ինչո՞ւ բռնադատենք ուսանողը որ կամ շաղկապով կապուած երկու պաշտօն միանգամայն յատկացնէ։ Այս կերպը եթէ մէկ կողմէ դժուարութիւն պատճառէ, միւս կողմէ սակայն տրամաբանութեան ալ հակառակ է։ Երբ բառ մը դերանուն է՝ ածական չէ և չի կրնար ըլլալ, իսկ եթէ ածական է՝ դերանուն չէ այն ատեն և չի կրնար ըլլալ։

Ե. Յոդի անսովոր զեղչումներ սպրդած են տեղ տեղ կամաւ կամ անգիտակցաբար, ինչ որ կանոնի և սովորութեան հակառակ է։ Միայն քանի մը օրինակներ կը բաւեն։ «Այս երեք նախադասութիւններու առաջինը . . . (40)։» Գոյականին վրայէն թէ՝ յոդը զեղչուած է և թէ՝ ձայնաւորներու բաղխում առաջ եկած է։ «Մեր զգայարանքներու տակ չեն իյնար (46)։» «Այն բառեր որոնք մասնիկ չունին (14)։» Ի դէպ է նաև հոս յիշել «Եւ որ և է իր (26)» բացատրութիւնը, ուր թէև յոդի զեղչում չկայ, բայց երեք. բաղխում կամ յօրանջ իրարու կը յաջորդեն հակառակ ներդաշնակութեան։

Զ. Բաղադրեալ թուական ածականներուն մէջ յոդակապ գործածելու մասին ճշտութիւն չի տեսնուիր. ինչպէս՝ տասն և մէկ (և յոդակապով), քսան երեք (առանց յոդակապի), երեսուն և հինգ (և յոդակապով) (83), տասնը հինգ (ը յոդակապով)։

Է. Նոր Քերականութեան տարբերական դասընթացքի ձեռնարկ մը ըլլալը արդեօք մը չէր որ կարգ մը կարևոր ձևեր ու կանոններ զանց առնուին։ Այսպէս՝ անորոշ ածականաց կարգին մէջ յիշուած չեն մեկ քանի, այս ինչ, այն ինչ, ի՞նչպէս բառերը. նոյնպէս՝ ոչ ոք, ոչ ինչ, ոմանք, շատերը անորոշ դերանունները իրենց կարգին։

Յիշուած չէ թէ տարբեր դէմքով ներ բայերուն բայը կը համաձայնի նախադասութեան դէմքին հետ։ Ասիկա անշուշտ երկրորդական կամ աւելորդ օրէնք մը չէր։

Յիշուած չէ թէ Ժխտական չ մասնիկը՝ որ առհասարակ բայերու ամէն ձևերու վրայ կը դրուի, ինչպէ՞ս և ե՞րբ չի մասնիկին կը փոխուի։ Ուսանողը երբ ինքզինք յանկարծ այս վերջին մասնիկին առջև կը գտնէ՝ բացատրութիւն չի կրնար տալ։

Յիշուած չէ թէ երկու թուականը հոլովման ատեն f գիրը կ'առնէ իր վրայ. նոյնպէս եօթը, ութ, տասը, ինը թուականաց հոլովման վրայ ոչինչ խօսուած է. արդ՝ ինչպէ՞ս պէտք է գրել. եօթի, ինի, տասի՝ առանց յ՞ոդի թէ յոդով, և ինչո՞ւ։

Ը. Նոր Քերականութեան մէջ թէև քերականական ձևերու և լեզուի բառերու մասին ճաշակաւոր ընտրութիւն մը ի գործ դրբուած է, բայց ինչ ինչ բառեր ու ձևեր կ՚երևին դեռ որոնց վրայ հեղինակին ընտրողական վրձինը հպած չէ. ասոնք յիկուելու համար թերևս Բ. տպագրութեան կը սպասեն։ Ըստ այմ՝ ընդունեցի (142), պատանել (143), կոպարար (143), կայտռիլ (143), յորդել (11), կեծառ (77), գլխունուն (37), աղմիլ (10), մինչև ցորեկ (իբր կէս օր), պտուղ (67), բոշա (71) բառերը՝ այս ձևերով և ուղղագրութեամբ՝ հակառակ կը նկատեմ ընտրողութեան։ Ընդունեցի բային սահմ. ներկան ընդունեմ չէ, այլ ընդունիմ, ուստի պէտք է այս բայը խոնարհիլ Բ. լծորդութեան վրայ. պատանել ձևով չենք գործածեր աշխարհաբարի մէջ այս բայը, այլ պատանիլ, պատանիեցի՝ սարքեմին պէս որ այնքան վլվլուկ հանեց երբեմն. աւելի ճիշտ կ՚ըլլար կոպարար ձևն ընտրել՝ քանի որ ունինք կոպամ և կոպել ձևերը. կայտռիլ, կայտռեցայ չենք ըսեր՝ այլ կայտռել կայտռեցի՝ Ա. լծորդութեան պէս. ընդհակառակը՝ յորդել, յորդեմ պէտք չէ գրել՝ այլ յորդիլ, յորդիմ՝ քանի որ կատարեալը յորդեցայ. յորդեցաւ ձևով կը գործածուի. կեծառ ձևը սամկաբանութիւն է, որու նմանները գեղեծ, ֆեղ, մեր, հեր՝ վտարուած են լեզուէն. կայծառ ձևը թէ՝ ուղիղ և թէ վայելուչ է. գլխունուն կամ գլխնուն կամ գլուխնուն խմբաբանութիւններէն զգուշացած կըլլանք՝ եթէ իրենց գլխուն ձևը ընտրենք. աղմիլ պարունակիլ իմաստով, իսկ ցորեկ կէս օր նշանակութեամբ՝ պոլսական սամկերէն են, զորոնք խպտառ հեռացնելու է լեզուէն. արդէն՝ աղմիլ՝ այդ իմաստով հայերէն ալ չէ, այլ թուր քերէն սղմագ բային ձևափոխութիւնն է. պտուղ և բոշա բառերը ο ով գրելու պատճառ մը չունինք, քանի որ ընդհանրապէս ո ով գրել սովորութիւն է. մնաց որ պոռոս, պոռոտախօս, պոռոչ, պոռոչել բառերն ալ կը պոռոտան այս նորութեան դէմ։

Թ. Անուշադրութենէ առաջ եկած քանի մը վրիպումներ կամ հակասութիւններ։ 70 էջին մէջ սեռի խնդիրը գտնելու համար զո՞վ հարցումը նշանակուած է, մինչդեռ 56 էջին մէջ ո՞վ կամ ի՞նչ բանը։ «Մեկ թուական ածականին սեռականը մեկու կ՚ըլլայ (88)։» Այլուր կը կարդաս «. . . որով համանման քանի մը նախադասութիւններ մեկի կը վերածեն (154)։» Արական նկատուած է ձի (55) բառը, որ անշուշտ չէզոք է, քանի որ ունինք իբր արական՝ յովատակ բառը և իբր իգական մէկէ աւելի բառեր, զամբիկ, ճայիկ, ճակ։ Ապագայ բառին մէջ բնական ը չկայ, հետևաբար 9րդ հրահանգին չի պատկանիր։

Ժ. կը յանձնարարուի Նոր Քերականութեան Ցարդելի Հեղինակին, որ Բ. տպագրութեան մէջ քիչ մը աւելի համառօտաբան ըլլայ, քիչ մը աւելի սեղմ և կարուկ բացատրութիւններ գործածէ, և ասիկա՝ յօգուտ իրեն։

«Հայերէնի ցուցական ածականներն են (84)։» Այլուր՝ «Հայերէն աշխարհաբարի մէջ բայերը ընդհանրապէս երկք ձև վերջաւորութիւն ունին (94)։ Զեմ կարծեր թէ հայերեն բառին ներկայութիւնը կարևոր ըլլայ միայն այս երկու պարագաներուն։

Հեռեւեալ նախադասութիւններուն պարունակած կամ պարզապես հեռեւեալ նախադասութիւններուն անխուսափելի բանաձևին կը հանդիպինք ամէն հրահանգի վերնագրին սկիզբը, ուր իբրև մուտք կամ դուռ կը գործածուի անխափան։ Եթէ սակայն ջնջուէր այս անխուսափելին, որ աչքի ու ականջի այնքան յոգնութիւն կը պատճառէ, դեղի, թուղթի, ժամանակի ահագին խնայողութիւն ձեռք բերուած պիտի ըլլար՝ առանց իմաստի փոփոխութիւն տեղի ունենալու։

Յստակախօսութեան հակառակ կը նկատեմ նոյնպէս կամ չաղկապի անհարկի շռայլութեամբ գործածութիւնը, որ ոչ միայն պարբերութիւններն երկարաձգած է, այլ տարտամութիւն և խրթնութիւն առաջ բերած է ուրեք ուրեք։ Քանի մը օրինակներ բաւական են մեր ըսածն հաստատելու։ «Նախադասութեան մէջ բայէն զատ կը գտնուի անհրաժեշտ բառ մըն ալ որ կը կոչուի տէր բայի կամ ենթակայ։» Դարձեալ հոն. «Տէր բային ընդհանրապէս անուն մըն է կամ դերանուն մը և ցոյց կուտայ բային գործողութիւնը կատարող կամ վիճակը կրող անձը կամ իրը։»— «Այն բառեր որոնք մասնիկ չունին, կը կոչուին պարզ կամ արմատ բառեր։(14)» Եթէ պարզ և արմատ բառերէն, նոյնպէս տէր բայի և ենթակայ բառերէն միմիայն մէկը նախամեծար համարուելով ընտրուէր, ի՞նչ անպատեհութիւն կար. ո՞չ ապաքէն ուսանողներուն այս կերպով դիւրութիւն ընծայուած պիտի ըլլար, մանաւանդ վերլուծութեան առթիւ։ Ուրիշ օրինակներ. «Անուն մը ուղղական կամ հայցական է, երբ անփոփոխ կը գործածուի, եզակի կամ յոգնակի թիւով, առանց յօդի կամ յօդով (56)։»— «Ամէն գործողութիւն կամ վիճակ՝ կամ անցած ժամանակի մէջ կատարուած կ՚ըլլայ, կամ ներկայի մէջ կը կատարուի, կամ ապագայի մէջ պիտի կատարուի (100)։» Այս օրինակները կանոնական մասերէն առնուած են. ընթերցանելի հատուածներն ալ շատ ախորժ կ՚զգան կամ չաղկապին գործածութենէն. «Անոնք որ մարմնական որ և է պակասութիւն կամ տձև կազմուածք ունեցող իրենց ընկերները կը ծաղրեն, անոնց վրայ կը խնդան, կամ զանոնք կը նեղեն, անկիրթ և չարասիրտ տղաներ են (18)։»— «Ամենէն դէշ բանն է հաճոյք կամ զբաղմունքութիւն փնտուել ուրիշի մը վիշտ կամ նեղութիւն պատճառելուն մէջ (հոն։)» Այսպէս՝ Մշակին լաճը այնքան սոխպուած չէ շրջան ընելու կայլին մէջ իր կամին վրայ, որքան Նոր Քերականութեան ուսանողը իր կամերուն շուրջը։

ԺԱ. Վերջին դիտողութիւն մը. նաև, աղ, ոչ միայն, ոչ այն-

ման, հազիւ թէ, մանաւանդ, նոյն իսկ, անգամ բառերը չաղկապներու կարգը դասած է Նոր Քերականութիւնը: Արդարև հայերէն քերականութիւնները այս մասին իրարու տարակարծիք են, բայց ընտիր հեղինակներու վկայութիւնները կրնան մեզի առաջնորդ ըլլալ:

Նաեւ, աղ բառերը իբր մակբայ նկատուած. «Vous le voulez, et moi aussi.— Je vous prie aussi vous.— Il lui a donné telle chose, et cela aussi.» *Բառգիրք Նորայրի, էջ* 110:—«Comptez aussi le dépenses.— Il lui a donné cela aussi.» *Բառգիրք Գ. Լուս. Փարիզի, Հատոր Ա. էջ* 203:— «Dites lui aussi que...» *Բառգիրք Նուպարի, էջ* 69:— «Aussi, adv. pareillement, de même: je le veux aussi;—dites-lui aussi que:» *Բառգիրք Մ. Թ. Թէնար, էջ*78.-

Ոչ միայն իբր մակբայ նկատուած.—Non seulement jel' ai payé, mais encore je lui ai fait un présent.» Non seulement l'Eglise secourait ses enfants, elle veillait encore sur leur éducation.» *Գ. Լուս. Փարիզի, Հատոր Բ. էջ* 269:— «Non seulement, loc. adv. ordinairement suivie de mais, mais encore.» *Մ. Թ. Թէնար էջ* 634, *տպագր.* 1892:— Non seulement il n'est pas savant, mais encore il est ignorant,» *Նորայր, էջ* 854:—

Դարձեալ՝ ոչ թէ բաղդրեալ ձեւը իբր մակբայ նկատուած. «Non qu'il ne soit fâcheux de souffrir, *ոչ զի չիցէ դժնդակ կրել վիշտս:*»— «Non que votre colère m'intimide.» *Գ. Լուս. Փարիզի Հատոր Բ. էջ* 269:

Հազիւ թէ իբր մակբայ նկատուած. «A peine le soleil fait ouvrir les boutiques.— A peine ce discours fut-il achevé.— Il a 20 ans à peine.» *Գ. Լուս. Փարիզի, Հատոր Ա. էջ* 402: «Télémaque suivait à peine.» *Նուպար, էջ* 748.— «A peine; loc. adv. presque pas: Il sait à peine écrire; depuis peu: Il est à peine de retour.» *Մ. Թ. Թէնար, էջ* 687.— «A peine le soleil était levé qu'on aperçut l'ennemi. Il nous regarde à peine.» *Նորայր էջ* 920:

Նոյն իսկ, անգամ, մինչեւ անգամ բառերը՝ իբր մակբայ նկատուած. «Même *մակբայ,* 1. *նաեւ, այլ* 2. *իսկ, անգամ, գլխովին.* Il lui a tout donné, même ses habits. 2. *այլ և, մանաւանդ թէ.* Non seulement il n'est pas avare, mais même il est prodigue.» *Նորայր, էջ* 797:— «Je vous dirai même, quand il me l'aura dit:— On doit rendre justice même à ses ennemis.» *Գ. Լուս Փարիզի:*

Մանաւանդ, մանաւանդ թէ իբր մակբայ նկատուած. «Surtout, *մկբ. մանաւանդ, գլխաւորապէս.* il lui recommande surtout de . . » *Գ. Լուս. Փարիզի.*— Surtout. *մկբ. ի վեր քան զամենայն, և առաւել, մանաւանդ.* Faites telle et tellechose, mais surtout n'oubliez pas . . . » *Նորայր, էջ* 1184:

ԺԲ. Վրիպակներ ևս սպրդած են Նոր Քերականութեան մէջ, որ՝

կառակ անոր որ Պատ. Հեղինակը կեդրոնէն շատ հեռու կը գտնուի։ բաղդատաբար՝ մաքուր տպագրութեամբ մը կը ներկայանայ, հա- Ամէնէն կարևոր մանաւանդ տարօրինակ վրիպակն է այն որ կ՚ե- րևի 82 և 83 էջերուն մէջ, ուր դասական թուականի յատուկ ե- ռորդ մասնիկը տասնեւվեց անգամ սխալ գրուած է, այսինքն իրա- բու կից երկու r ով, ու միևնոյն սխալը շարունակուած է աւելի վերջերն ալ (91,92)։

Ուրիշ վրիպակներ. արօրին խուրը (153)՝ անշուշտ խոփը գրբ- ուելու տեղ, զեղջուած (24), երեսենակ (3), խոխոչել (101), անե- ռելյոթ (113), բռեմ (45), Սեդրակ, Աբեղնազով (67), շահորամ (45), ատոր, ատով, ատոնք (90)՝ առանց ը-ի գրուած՝ եթէ վրիպակ չեն, ընտրողութեան հակառակ են, քանի որ եզակի ուղղականի մէջ սուի, սուիկա, դուի, դուիկա, նուի, նուիկա ձևերն ընդունուած են։

Այս ամէնէն վերջ, Նոր Քերականութեան և անոր տաղանդաւոր Հեղինակին յաջողութիւն ցանկալով սրտագին, կը մնամ մեծարան- քով իր անկեղծ բարեկամը։

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

ԱՍՏՐՈ

(ՆՈՐԱՎԷՊ)

Միա մինակ, աշնան եղերական վերջալոյսին մէջէն, Եփրատի եզերքն իվար կ'երթայր Աստրո, մտածկոտ ու դաւագին։

Անոր կարիճ հասակը հազիւ կը տարուէր իր տոժանքոտ քայլերէն, և հպարտ ու խուռվիչ լանջքը, կակիծէն աւելի ուռած, հասունցած՝ լաչակին տակ կ'ելլար կ'իջնար, փոթորկոտ կրհակի մը պէս որ ներսէն փրփրար։

Հեռուն, գետին անդիի կողմը տարածուող անսահման դաշտին ծայրը, արիւնագանգ արևը կը թաղուէր, ու իրիկուան ստուերները թափանցիկ պատանքներով կը պարուրէին հորիզոնը դիակնային։

Մթագնող միջոցին մէջ, մէկէն, մերձակայ եկեղեցիին զանգակը սկսաւ հնչել մեղմօրէն, վեհերոտօրէն, տուգի ու ողոթքի ձայնի մը հանգոյն, որ կուլար գիւղին վրայ, և որ կ'երթար մեռնիկ այլուր, աւելի հեռուն, իրիկուան անհուն ու անկարեկիր խաղաղութեանը մէջ։

Աստրո կանգ առաւ ջուրէն քանի մը քայլ ասդին, ու ծանրօրէն կոթնեցաւ մենաւոր քարի մը, որ կը մատուցուէր հոն՝ իր մարմնոյն յոգնալքումին, հոգէն իրեն նետուող ըղձանքի ցայտքի մը թափովը։

Այն պահն էր ուր գիւղացիները իրենց արտերէն տուն կը դառնային, ուր ամէն կեանք կը փակուէր ու կը լռէր, և ուր՝ խնամքով նիգուած դռներուն ետին՝ եղկելի էակներ իրարու քով կուգային ու կը կծկտէին Վտանգին անդոհական սպասմանը մէջ, մինչ դուրսը անկուշտ Ոճիրը կ'արթննար, աչքերը կը շփէր, ու վերատին ձեռք կառնէր իր կոյր ու կործանիչ գնացքը իաւարամած Հայաստանին մէջէն։

Քիչ յետոյ գիշերը պիտի ամայանար, և մթութիւնը հետզհետէ թանձրանալով պիտի յաճախուէր դաժան ու ահաւոր ձևերէ . . . Բայց Սայքօ դեռ կը յամենար հոն, անտարբեր՝ մօտեցող Արհաւիրքին, անշարժ, իր յուսահատութեանը մէջ ծուացած, և իր աչքերուն լուսապայծառ սևութիւնը խելայեղօրէն յառած՝ Եփրատի մութ վազքին վրայ։

* * *

Գիւղին է՛ն աղուոր աղջիկն էր Սայքօ։ Վայրի առատ գեղեցկութիւն մը, որուն հրաշալի ստեղծագործումին մասնակցեցան՝ երկար, տարփոտ ու արգաւանդ գիրկընդխառնումի մը մէջ՝ շրջակայ բնութեան բոլոր յաւիտենական գեղեցկութիւնները։ Լեռներու մայրական շուքին մէջ, հեշտալիօրէն, գրեթէ ակամայ, բարձրացաւ Սայքօին հասակը, նուրբ ու առոյգ միանգամայն։ Գետին հեշտամոլ ալիքները, հազարումէկ գգուանքներով, փութացուցին հրաշակերպումը իր ակնապարար մարմնոյն։ Դաշտերը իրենց սխրալի ծաղիկներուն խնկաբոյր ժպիտը հոսեցուցին անոր աչքերուն խորը։ Ու երգող անտառին բոլոր ներդաշնակութիւններուն մէջ, Սայքօին մազերը՝ անոր ծոծրակին ճերմակութենէն խենդեցած՝ անոր կաթնաթոյր ազդրերուն հասնիլ տենչացին, ու մինչև անոր ոտքերուն գարշապարները համբուրելու իջան։

Տասնըչորս տարեկան՝ արդէն կին մըն էր Սայքօ, զմայլելիօրէն կանխահաս կին մը, որ գիւղին տղաքներուն քունը վրդովող յաճախանքն էր այլևս, և որուն ետևէն, ճամբաներուն վրայ, տարէցներն անգամ գլուխնին կը դարձնէին, անպարիշտ ու անդիմադրելի մղումով մը, հետևելու համար պահ մը կշռաւոր ու սարսուռտու երերմանը անոր անման շրջագծերուն ու մանկամարդ դիցուհիի անոր դանդաղ ու տիրական քալուածքին։

* * *

Զարաշուք օր մը, սակայն, Սայքօին համար հառաչողներու թուոյն վրայ աւելցաւ վայրագ հիացող մըն ալ։ Ու Սայքօին աստղը մարեցաւ այն գիշեր։

Երիտասարդ Քիւրտ պէյ մը, իր ձիաւորներով գիւղէն անցած ատեն, տեսաւ Սայքօն, որ՝ կուժ մը կուշտին՝ աղբիւր կ'երթար։ Հասան իր ձին կեցուց, իր հետևորդներուն ալ հրամայեց կանգ առնել, ու քանի մը վայրկեան, սահմռկած ու յայրատ նայուածքով մը, Սայքօին ետևէն նայեցաւ։ Յետոյ ճամբան շարունակեց։

Ա՛լ բան մը չի կրցաւ Քիւրտին մոքէն հանել Սայքօն։ Հասան, այն իրիկուն, վրանը մտաւ, նեղսիրտ ու խոժոռ, և իր բոլոր դեռատի կիներուն փութկոտ ու անձնամատոյց գգուանքները

եռ հրեց։ Կռնակը անոնց դարձուց, ու քնանալ փորձեց։ Բայց իր աչքերը յամառեցան բաց մնալ, ու անոնց առջև տնկուեցաւ չարունակ Սայքօին գրգռիչ պատկերը։

Հասան ժամերով անկողնին մէջ ջղաձգօրէն տապլտկեցաւ, ցանկութեանը մոլուցքէն հրդեհուած ու յագեցումին յապաղումէն կատղած, մինչ անկիւնը, ատուերին մէջ, իր ողբալի կիները, քովքովի ծունգի եկած, կը լռէին, շուարումէ, վախէ ու տենչանքէ հեւասպառ։

Բարձերուն պլլուած, անոնց վրայ թալթլելով, Քիւրտը պուչրտաց քանի մը անգամ.

— Հայուն աղուոր աղջիկը պէ՛տք է ինծի . . .

Իր տիրական գոհացումին դէմ արգելք ու պատուար չի ճանչցող կիրքին մոլեգին կաղկանձիւնն էր ատ։ Ու աչքերը տռփանքով արիւնոտած, իր հարէմին ուղաչաւոր մերկութեանը առջև, երկարօրէն թօթուլատալէ, կառչելէ, գալարուելէ եռք՝ թմրեցաւ ինկաւ Քիւրտը՝ Սայքօի խենդեցնող մտածումին տակ ջախջախուած։

Յաջորդ օրը, Հասանի առաջին գործը եղաւ Սայքօն առեւանգելու միջոցները ձեռք առնել։ Նենգ ու խորամանկ ջադուկներ ղրկեց Սայքօյին գիւղը, անոր վրայով տեղեկանալու, և՝ եթէ հընար էր՝ զայն թակարդի մէջ որսալու համար։ Բայց երբ այդ կերպով իր նպատակին հասնելու անկարելիութեանը համոզուեցաւ, Հասան վճռեց իր ընելիքը։

Գիշեր մը, խուճապի ու սնձկութեան գիշեր, Քիւրդ պէյը՝ իր սպառազէն ձիաւորներով՝ Սայքօյի գիւղին վրայ ինկաւ, արհաւիրքի ուրականի մը պէս։

Դռները մեծաշառաչ բացուեցան խորտակուած, և յուսահատութեան ու զառանցանքի վիթխարի վայնասուն մը տանիքներէն պոռթկալով գիշերին ամայի մթութիւնը լեցուց։

Աղէտի այս մրրիկը ժամ մը միայն տեւեց։ Երբ սարսափի ու քայքայման աղաղակները դադրեցան, անոնց վրայ իջնող մահասարսուռ լռութեան մէջէն, հեռուէն, գիւղին բացերէն, Քիւրտ ձիաւորներուն քառատրոփ վազքը լսուեցաւ, և անոր հետ՝ երիտասարդ աղջկան ոգեսպառ ու աղիողորմ ձայներ, որոնք օդնութիւն կը պոռային։

Հասան՝ Սայքօյին տիրանալու անհամբեր՝ չէր ուզած յամենալ կողոպուտի ու աւերումի աւելորդ շանտակութիւններու մէջ։ Ան թոյլ տուեր էր իր հետևորդներուն, որ իրենց համար ալ մէյ մէկ աղջիկ յափշտակեն, և հիմա՝ կիսամերկ Սայքօն իր կուրծքին սեղմած՝ անոր թարմ միսին հոտէն ու ու հպումէն դողահար՝ դէպի վրանը կը շտապէր հեւ ի հեւ։

Հոն կոյս վագրի մը պէս մաքառեցաւ Սայքօ՝ Հասանի կոյր տռփանքին դէմ։ Քիւրտը զայն միայնակ ընկճել չի կրնալուն զայ-

բացած՝ հրամայեց իր կիներուն, որ գան օգնեն իրեն Սայքոն զգեստնելու։ Քրդուհիները՝ զրկուած էգի իրենց բաղձանքին ու ամուսնի արժանապատուութեանը մէջ խոշտանգուած, համակերպեցան սակայն իրենց տիրոջ անսանձելի հրամանին։ Նախանձով ու սրբատմութեամբ սարսռագին՝ մօտեցան անոնք Սայքոյին, լերան աղջիկի իրենց ամբողջ կորովը թափեցին զայն անկողնին վրայ տարածելու համար, ու իրենց հուժկու դաստակներովը անոր ուսերէն ու սրունքներէն բռնած, ու գլուխին ետև դարձուցած՝ ներկայ եղան Սայքոի իրենց արուէն ցկումին։

Սայքո՝ Հասանի հրակէզ ու լորձնուտ համբոյրին տակ՝ ընդերկար գալարուելէ, դիմադրելէ, աղերսելէ ու հեծկլտալէ ետք, անդգալաբար աչքերը դոցեց գարշումի ու հեշտանքի տարօրինակ թմրութեան մը մէջ խորտակուած անէացած։ Անտաւին զգայնոտ ու արդաւանդ կուսութեանը մէջ բորենիին դժխեմ ոռնոցէն արձագանգուող հրաշալի դաշնակութիւններուն պէս՝ Սայքոյի կենսայեղց միտին մէջ այդ պիղծ հպումը կարծես բռնաւոր սարսուռն արթնցուցեր էր ակամայ այլ անճողոպրելի բեղմնաւորումներուն։

Սայքո, զգայագիկ, կռնակի վրայ փռուեր մնացեր էր արիւնլուայ անկողնին մէջ։ Քրդուհիները արդէն հեռացեր էին վրանէն, ու Հասան՝ անդորրած՝ անկիւն մը երկնցեր իր չուպուխը կը ծխէր և իր գոհին դարձած, կարծես անոր ձիւնեղէն ու հրաշագեղ մերկութիւնը կը խմէր, կ'ըմբոշխնէր հիմա, զմայլանքի ու յագեցումի կարմիր, տամուկ նայուածքով մը։

* * *

Հասան երկու ամիս Սայքոն վայելելէն ետք, օր մը, գիւղին ճամբան առաջնորդեց զայն ու անոր ընկերուհիները, և թողուց որ ամենքը մէկ տուներնին դառնան։

— Գացէ՛ք, կեավուրի աղջիկնե՛ր, գացէ՛ք, առանց ետևնիդ նայելու...

Հայուհիները, իրիկուան դէմ, գիւղ մտան երամով, գունատփ ու լալագին։

Զոհի ու յանցաւորի երևոյթով մը գլխահակ՝ կուգային իրարու ետևէ, իրենց սպանուած կուսութեան սպակիր ու յուզարկաւոր։

Սայքո առջևէն կ'երթար, սակայն, դաժան ու սքանչելի, իր բաղդակից քոյրերուն համակերպութեան մէջէն՝ ընդվզումի ու վրէժի դրոշակիր իր հոյակապ գլուխը վեր բռնած։

Առևանգուածներուն այս անակնկալ վերադարձը մեծ իրարանցում յառաջ բերաւ գիւղին մէջ։ Տուներէն դուրս թափեցան գիւղացիները, ուրախութեան ողողակներով ու գոհաբանական օրհնէնքներով։ Ու խանդակաթ գիրկընդխառնումներու մէջ արցուն-

քի հեղեղներ թափեցան մաքրագործելու համար կարծես պղծումը, որուն ենթարկուեր էին այդ հէգ անպուշապան աղջիկները։

Անմիջապէս, գիւղին ամուրի երիտասարդներէն շատեր փութացին կնութեան առնել կուսազրկուած այդ դժբաղդները, և տէրտէրը աճապարեց մէկ օրուան մէջ օրհնել ամբողջ շարքը այդ սքանչելի հարսնիքներուն։

Բայց Սայքօ չուզեց ընդունիլ իրեն եղած ամուսնական առաջարկը։ Ոչ Մարգարին տղան էր իրեն թեկնածուն, ու Սայքօին սոսկմանեցուցիչ մերժումը գիւղացիներուն մէջ գայթակղութեան մը համեմատութիւններն սկսաւ առնել։

Իզուր իր ծնողքն ու մերձաւորները միացան զայն համոզելու, իզուր անոր աչքը խօթել ջանացին օրինակը միւսներուն, որոնք կարդուեր, տուն տեղ եղեր էին արդէն։

Սայքօն անդրդուելի կը մնար իր որոշումին մէջ, ու իրենները, խելագարած նկատելով զինք, գրեթէ յուսահատեր, ձեռք քաշեր էին իրմէ։

Եւ հիմա, ամիսէ մը ի վեր, ամէն իրիկուն, Եփրատի եզերքը կուգար Սայքօ, իր ցաւը գրկած, գիւղին ճնշող մթնոլորտէն և իրենիներուն նեղացուցիչ մխիթարանքներէն հեռանալու, թեթևնալու պէտքէ մը մղուած, ու քիչ մըն ալ, կարծես, վտանգաւոր փորձութենէ մը քշուած, տարուած դէպի գետը։

Քիւրտ պէյին վրանէն դառնալէն յետոյ, չես գիտեր ինչ յոգնած ու վրդովիչ կերպարանք մը առեր էր Սայքօին գեղեցկութիւնը։ Տարօրինակ դալկութիւն մը փեթռաեր էր վարդերը իր կայտառ դէմքին, և յուզիչ անուշութեան, պաշտելի դառնութեան ու անսահման տրտմութեան շնորհ մը դրեր էր անոր վրայ։

Սայքօ, երբեմն, սովորականէն աւելի մռայլ կը թուէր ըլլալ ու չզուգրկիր։ Հրավառ աչքերը հորիզոնին սևեռած՝ տենդոտ շարժումներ կ՚ընէր ան, կարծես միջոցին մէջ աներևոյթ էակի մը դէմ մաքառելով։ Եւ, յանկարծ, զայրոյթի ու յուսահատութեան ճիչ մը կ՚արձակէր.

— Ա՜խ, չա՜ն որդի . . . ա՜խ . . .

Ու բռունցքի կատաղի հարուած մը կը սպառնար իր փորին։ . . . Հոն էր ան, Քիւրտ Հասանին զաւակը, Սայքօի որովայնին բռնի ընակիչը, որ իր դժնդակ դոյութիւնը կ՚ազդարարէր անպիտակիչ ու անողոք խլրտումներով։

— Ա՜խ, չա՜ն որդի, չա՜ն որդի, կը հեծկլտար Սայքօ։

Ու՝ խելայեղ՝ ակամայ մայրութեան ի՛ր խակ կրած դժոխային բանտէն ազատելու ունայն գահավիժումով մը՝ կը սկսէր վազել դեսուդերքն ի վար։

* * *

Սայքօին յուրթիւնը գիւղին մէջ խնացուեցաւ։ Ա՛լ անհանդուրժելի գայթակղութիւն մըն էր ասիկա։ Պէտք էր Սայքօն ամուսնացնել անպատճա՛ռ։ Միւս լկուած հարսերուն վարձահաս երկունքը ոչ մէկուն համար գաղտնիք մըն էր, բայց անոնց անհարազատ մայրութիւնը նուիրագործուեր էր եկեղեցիին սուրբ միջնորդութեամբը։ Գեղջուկ բարեպաշտութիւնը այսքանով կը գոհանար, և անոր համար քամնելի բան մը չունէր ցեղին արիւնը բնաբարող պատուաստը։ Անոնք չէին հասկնար Սայքօին տուայտանքը, անոր անձկոտ խուսափումը ամէն մաքուր հպումէ ու համբոյրէ՝ երբ իր էութեան խորը կաւչած, իր կեանքը խմելով կը կշտանար, կը գինովնար, կը շարունակուէր Քիւրտին Նախատինքը։

Նորէն ամէն միջոց պործ դրին, Սայքօն համոզելու համար։ Ռէս Մարգարի բարեմիտ տղան, Գէվօն, կը հաւանէր իրը նկատելու, ընդունելու Հասանին փիճը։

Եւ այս անգամ անուշ, ողոքիչ, համոզիչ խօսքերով չի բաւականացան, բարոյական ճնշումներուն՝ բռունցքի բիրտ հարուածներ ալ յաջորդեցին Սայքօի քնքուշ կուրծքին ու քամակին վրայ։ Բայց ան, անվկանդ, կը յամառէր տակաւին, իր նախատուած միտին մէջ ըմբոստացած, և իրեններուն կամքին համակերպելու անկարողութենէն նահատակուած։

Այն ատեն, գիւղին տէրտէրը ժամ տարաւ Սայքօն, գիշեր մը, ու խորանին առջև պլպլացող դեղին կանթեղին տակ, հանդիսաւոր ու խաղաղ ձայնով մը, ըսաւ անոր.

— Սայքօ՛, աղջի՛կս, գիտցա՛ծ ըլլաս, որ գժո՞խք պիտի երթաս, էրի՛ս, մրկի՛ս յաւիտեան, եթէ՝ չի կարգուած՝ զաւակ բերես . . .

Սայքօ՝ իր գործելիք մեղքին ահագնութենէն սարսափած՝ հաւանութեան խօսք տուաւ տէրտէրին, որ յաջորդ օրն իսկ պսակեց զայն Ռէսին տղուն հետ։

* * *

Ձմեռը շատոնց անցեր, գարունն էր հիմա։ Դաշտերն ու ծմակները ծաղկեր, ծածկուեր էին խոլ կենսալիր բուսականութեամբ մը։ Շրջակայ պուրակներուն հրճուանքին դարձող թռչունները իրարու խելք կը թռցնէին իրենց երգերուն տարփական մոլեգնութիւնովը։ Բարի մայրական գետը լայնցեր, աճեր էր նորէն, ու խայտալէն, վեռվեռալէն կը թռչալէր, կ՝երթար, կեանք բաշխելով հայրենի հողին։

Գիւղը, մթնոլորտին պայծառութեանը մէջ խնդումներես, հին

օրերու իր թոյլ ու երջանիկ խաղաղութիւնը կ'ապրէր, երեժտկա-
լով, որոճալով ու փառք տալով Աստուծոյ։ Հեռո՛ւն, լեռներէն ու
հորիզոններէն անդին ցրցքնուած ուրիշ հայ գիւղերէ ու քաղաք-
ներէ անդադար բարձրացող քանդումի ու խողխողման դժխեմ
աղմուկը մինչև հոս չէր հասներ։

Դեռ տարի մը չէր սահած Քիւրտ Հասանին չարաշուք անցքէն
ի վեր, և արդէն գիւղին մէջ գրեթէ մոռցուած էր դժնդակ դէպ-
քը։ Դարաւոր ստրկացումի մէջ ծուած, լուած այդ էակներուն հա-
մար ըմբոստացումը —նոյն իսկ ունայն ու անկարող— չի գուշակ-
ուած զգացում մըն էր։ Ու Քիւրտերէն մայրացած նոր հարսերը՝
ժդիտը դէմքերնուն վրայ՝ իրենց երիկներուն կ'երկնցնէին նորա-
ծինները, որպէսզի համբուրեն զանոնք հայրական հոգեւին գուր-
գուրանքներով։

Իսկ Սայքո՞ն. . . Չէ՛, անիկա չէր մոռցած։

Ոչ մին աղուն հետ ամուսնանալէն ի վեր բան մը չէր փոխուած
իր փոթորկած հոգիին մէջ, ուր իր անպատուուած կուսութեան
վրէժը չէր դադրեր որոտալէ, միշտ աւելի բուռն, միշտ աւելի
դաժան ու այլամերժ։

Երկար ու տաժանելի յղութիւն մը եղեր էր Սայքոինը։ Անիկա
գետեզերքը կը թափառէր, շատ անգամ, մազերը հովերէն ալէկոծ,
աչքերը խոլոր ու մոլար, ինքզինքէն փախչելու, հեռանալու ան-
կարելի փափաքներով։

Հակառակ իրեններուն կողմէ թափուած սրտցաւ ջանքերուն
զինքը հանդարտեցնելու և իրեն մուցնել տալու աղէտին հալածող
յիշատակը, անիկա չէր կրնար հաշտուիլ իր պիղծ մայրութեան գա-
դափարին հետ։

Իրեն այնպէս կուգար, երբեմն, որ հետապնդ ու դժպէի ճա-
կատագրականութեան մը կոյր քմայքովը՝ մանչ մը պիտի ըլլար իր
ծնելիքը, ու Սայքո ինքզինքը կ'ուտէր մտածելէն՝ թէ իր փորէն
անցած, իր արիւնովն ու կաթովը սնած այդ Քիւրտի կտորը, օր մը,
հայ աղջկան մը ձեռքէն բռնելով՝ սուրը խորանին առջև պիտի եկ-
լար, ու ժամուն հաճութեամբն ու տէրտէրին օրհնէնքովը՝ պիտի
պղծէր զայն, ու պիտի յաւերժացնէր Հասանին ոճիրը Հայուն ար-
գանդին մէջ։

Չէ՛, անհնարին մայրութիւն մըն էր ասիկա, որուն անարդ ու
անճողոպրելի հարկադրումին դէմ Սայքոի վայրի, մաքուր ու ա-
նընտել հոգին կը ծառանար, դաժան ու սպառնագին։

Ու ահաւոր օրը կը մօտենար։

* * *

Փոթորիկը գիւղին վրայ իր մոլեգնութիւնը կը թօթուէր։ Այսա-
հար հով մը անտառին ծառերը կը գալարէր, իր վիթխարի անձ-

կոթիմնը փչելով անոնց զանազանական շուարումին մէջ։ Լեռնա-կուտակմիսպոտ անկեր, երկնքին վրայ հալածակոն, դեպի անծանոթ ու հիւրընկալ հորիզոններ կ՝աքսորուէին կարծես խուճապա-կան շտապով մը։ Փեռը իր հանդարտ վոգքին մէջ յանկարծակի եկած, կը փրփրար ու կ՝ալէտանջուէր։

Ամէն էակ ապաստանած էր անկիւն մը կամ երդիքի մը տակ։

Կին մը, մի մինակ, փոթորկին մէջ դուրս եկեր էր, ու ծանր ու դժուար քայլերով կը յառաջանար գետեզերքն ի վար։

Սայքօն էր տը, տղաքերքի տգդարար ցաւերն զգալով, առանց մէկուն բան մը ըսելու և մէկէն նշմարուելու, դուրս վազեր էր տունէն, ու հոտ կը քաշկռտուէր հիմա, դէպի գեղին և ուժասպառ, իր գաղանի ու ահասոր որոշումին մէջ գերապրկուած։

Անոր աչքերը կը մթնոլորտին կամաց կամաց, ու գերագոյն ճիգի մը մէջ խորտակուած, ա՛լ քալելու անկարող, Սայքօ ինկաւ, տախտասարեցաւ հոտ, թաց հողին վրայ։

Ծնողական վերջին գալարումներն էին, ու Սայքօ զգաց իր արգանդին բացուիլն ու անկէ Քիւրտին դուրս ելլելը։

Այն ատեն, Սայքօ, իր ինը ամիս կրած նախատինքին գեռէն հաղիւ թեթևցած, աչքերը գոցեց զայն տեսած չըլլալու համար երբեք, և իր կթոտ սրունքներուն վրայ տաժանագին օրէն կանգնելով, իր արիւնին մէջ լողացող միսի կտորը փնտուեց տաքին ծայրովը, ու՝ միշտ աչքերը գոց՝ ամբողջ ցեղի մը արիւնին վրէժովը զօրանդուած՝ խելայեղօրէն, վայրագօրէն կոխկռտեց զայն և իր առջև զանգուած արիւնի, ու տիղմի քստմնելի գոյներն վրայ կաաղօրէն պոռաց.

— Սատկէ՛, սատկէ՛, չա՛ն զաւակ . . . ։

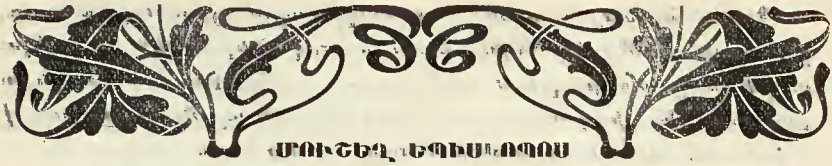

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Երկուքին զահանդոպի ճիչերուն, ու արցունքոտ աղաղակներուն, իբրև կծու արձագանգը կ'լսուէին նաւավարին հայհոյիչները...։

Ու փախստականը ալիքներուն դէմ կ'շարժէր իր ծերուկի դաստակները, որոնց դնդերայնոյժը սպառած էին գործարաններու մեքենաները։

Կը լռէր, կեանքի ու մահուան միջև, տարուբերուած, իբր թէ ինքն ըլլար տարագրուած, փախստական Հայութեան մոնրացուցայլին խտացումը։ Կը լռէր դէպի հեռաւոր ափունքը, դէպի եղերքը հայրենի հողին, ուր իր եղբայրները կուլային, թալաններու, բռնաբարումներու, ջարդերու և հրդեհներու կոծ ու կսկիծով, և ինք՝ փախստականը, դէպի իր վաթանը, իր խեղճուկ ծննդավայրը կը լռէր, միայն հոն իր աչքերը փակելու համար։

* * *

Որչափ բարիներ իրեն պէս, կեանքի անորոշութիւններուն գիրկը ապրած, ապրեցուցած են բաղդին տատանումներուն, նոյն իսկ իրենց կեանքին գինով, իրենց միսովն ու արիւնովը, ու տակաւին բոլոր այդ զոհողութիւններէն, բոլոր այդ տուայտանքներէն վերջ, տակաւին կեանքը, հայրենի օճախին եղերքը քաշկռտուած կեանքը հրապոյր մը ունեցած է իրենց համար։ Պեսոն անոնցմէ մէկն էր։ Դարերերդի գիւղերէն, երկար տարի պէկերու վարապետ եղած, օր մը տեսաւ տոզանցը այն յուսահատ կարաւաններուն, որոնք ճամբաներուն եղերքը քաշկռտուած, դէպի Ամերիկա կ'երթային, տրտում, ու յուսահատներու երգը իրենց շրթունքին ծայրը։ Բնագաւառի հարստահարուածներն էին անոնք, որոնք հակառակ կատը մը հոգ իսկ չունենալուն գիւղինանկիւնը, իրենց հետ կը տանէին ծննդավայրի կարօտը, օտարութեան ժխորին մէջ լռելու իրենց արտին ու հոգիին արիւնները։

Պեռօ, հեռաւեցաւ անոնց, այն անգիտակից այլատենչութեամբ, զոր մարդուս մէջ կը ծնցնէ հեռաւոր երկիրներու մէջ յաջողելու տարփանքը, օտարութեան այն ցուրտ nostalgie՝, որ ազգերու քայքայումին միակ պատճառը եղած է, ինքն ալ ծնունդը ըլլալով, հարստահարող բնաբարութիւններու, որոնք իբրև ընկերական չարիքի մը կուտակումը, չարունակ ծլարձակեցան մեր գաւառային կեանքին շուրջ։ Իր նժդեհի ցաւերով մաշած կուրծքին տակ վրէժի կրակը հաղիւ բաւականութիւն ունէր շրթներուն թելադրելու անէծքի բառեր մը, դէպի անոնց հասցէին, որոնց գործած խըժդրժութիւնները պատճառ եղած էին որ օր մը ինքն ալ՝ իր եղբայրներուն պէս տարուգրուի մինչև Ամերիկա, տատանքի ու մաշումի ողորմելի կեանքը ապրելու համար։ Պեռօ չատ ուշ կրցաւ հաշտուիլ իր նոր միջավայրի ընկերական կեանքին, եթէ պանդըխտութեան անողոք ճակատագրին հանդէպ ցոյց տրուած ակամայ համակերպութիւն մը կրնայ հաշտութիւն մեկնուիլ։ Պանդուխտի այդ հիւծող ու տանջող հնոնուքները, իր կնոջ գրած տրցունքոտ ու ուղի նամակները, երկաթէ ճանկերով կը բզբտէին իր գեղջուկի սիրտը, որ գիշերի խաղաղ մթնշաղներու անդորրութեան մէջ արիւնոտած կը կոտտար. իր միտքին առջև կը պատկերացուէր իր կնկան նիհար դէմքը, թնճուռ մազերով շրջանակուած, տառապանքի ու հարէթի դրոշմը իր ճակտին վրայ խարանուած։ Ցուսահատութեան շղթայապիրկ դիրկընդխառնումին մէջ մերթ ըմբոստացումի սահաւոր թափով մը ոիղա ընելու փափաքը կ՚արթննար, բայց մէկ կողմէն երկրին անիծապարտ սարսափը, իր քաղաքին նիհարութիւնը, ճամբաներուն ու ծովեզերքներուն վրայ ցցուող հիւրասիրաժ հոկոյութիւնները տառապանքի նոպայ մը աւելի կուտային իրեն։

Աշխատեցաւ իր պանդուխտ եղբայրներուն պէս, հայրենիքէն բրտօրէն բաժնուողներու ցաւը իր մէջ, փարժուելու իր նոր կեանքին, ուր հոգիի խաղաղութիւնը սման գիշերներու փախստեայ աստուածներուն պէս, երկար լուսացայտք մը հաղիւ գծած, կը մարէր շուրջի լուսաւոր խրախճանքներու ՝բաւիղին մէջ։ Պանդուխտը, իր երկրէն, իր օճախէն զրկուելէ վերջ, հիմա ինքզինքն ալ տարորոշուած կը զգար, ա՛յնքան անճանաչուած էր ինքն իր տեսողութեան, իր գաղում ն առջև։

Տարիներ անցած էին, ու տարին քանի մը հեղ իր այրակարօտ կինը՝ Թուզթի կտորներու մէջ ծլարած նոր վիշտեր նոր տառապանքներ կը զրկէր զուլումի աշխարհէն, սարսափի, աւարառութեան ու սոկումի նոր մանրամասնութիւններ, որոնք քայքայած էին իր ցեղին իր օճախին կենդանի շէնքը, աւերակելով տուն տեղ, և մուրիկի վիճակին հասցնելով իր հոգեհատորը, Զարդարը։

Օր մը, սակայն, բախտը ժպտած էր Պեռօի. ան տեսաւ, թէ իր

կնոջ հիւսած քսակը, երկար տարիներ սմքած ու փոթփոթած մնալէ վերջ, յանկարծ լեցուած էր տոլարներով։ Գրեց Զարդարի, որ անմիջապէս ճամբայ ելլէ դէպի Ամերիկա, իբրև ճամբու ծախք գործածելով ներփակ փողոսին պարունակած գումարը։

Զարդար ցնցուեցաւ այդ նամակի ոճէն. հակառակ՝ նօթութեան, քաղցի, զրկանքի բեռին տակ ողնաթեք՝ գերեզմաններու շուրջ դեգերող ուրուականի իր մշտաթափառումին, ան՝ ըմբոստացումը զգաց իր մէջ։ Իր էրկան դէպի զարիպութեան մեկնումի արհաւրոտ օրը անգամ մըն ալ կը վերաժմէնար իր աչքին առջև, ան օրուան կարաւանը նորէն կը տեսնէր հիմա, յուղարկաւորներու մեռելական թափօրի մը պէս, ու ինքն ալ իբրև կենդանի մեռել ինքզինքը կը տեսնէր այդ միևնոյն սգահանդէսին դիրքը, օտարներու արհամարհոտ ու անտարբեր նայուածքին նշաւակ։ Ո՛չ, նոյն իսկ տառապանքէն տրորուած կինը, բաւական ոյժ չ՚ունի լքելու իր երդիքը, իր հիւղակը, որուն աւերակներն անգամ հակառակ բռնութեան և զրկումի հետքերը կրելնուն, իրենց տակ կը թաղեն ընտանիքի ու հայրենիքի ամենէն նուիրական նշխարները, միշտ տաք, միշտ ներշնչող։

Զարդար, երկար տարեն պայքարեցաւ այդ գաղափարներուն դէմ. ու հակառակ որ իր նիհար ոսկրները ծծելէ զատ ալ բան մը չունէր կործանած գիւղին իր կիսափուլ բրշակին մէջ, տակաւին իր մէջ բաւական ոյժ կըզգար քաշելու իր ցաւերը, բաւական էր որ իր չորցած մարմնին համար հիւրընկալ գերեզման մը գտնէր իր գեղի հասարակաց գերեզմաններուն մէջ, ուր հանգչած էին իր պապերը, իր դրացիները, և իր մէկ հատիկ զաւակը։ Բայց եթէ նուիրական են գերեզմանները, հայրենիքը, գիւղը, օճախը, նուիրական է նաև էրկանը կամքը։ Կինը պէտք էր հնազանդէր անոր, ան, վատարանդին, իր ճակատագրին իշխող ոյժն էր, որ հիմա զինքը ովկիանոսներէն անդին կը հրաւիրէր։

* * *

Զարդար հակառակ իր էրկան գիրկը հանգիստն ու գիւրութիւնը գտնելուն, հոն, Ամերիկայի հողին վրայ, տակաւին հայրենիքէն բաժնուած ըլլալուն ապաշաւովը տառապակրած, չէր կրնար իր աչքերէն սրբել ազի արցունքները, զոր կարծես ովկիանոսի ալիքները առատացուցած էին։ Բոլոր այն հոգիներուն համար, որոնք հայրենի օճախին պաշտողները մնացած էին իրենց թեղմեաւոր զգայնամոլութեամբ, չին կրնար մնաս ըմբռնել ո և է չքեղ հանդիսագրութիւն, որ կարող ըլլայ մարել իրենց մէջ հայրենիքի առինքնող, պարտադրիչ ու յաւերժական ներշնչումները։ Հակառակ կրուած զգայացունց յուսավրիպումներուն, հակառակ նոյն իսկ գո

դուքիններով, թալաններով, ջարդերով ու հրդեհներով նախճիրուած ու պատանքուած ըլլալուն, հայրենիքը, վաթանը, իր թելադրած միտքի պաշտամունքովը, իր արծարծած ու հրահրած դիցապաշտիկ պատկառանքովը, նոյն իսկ անձնուիրումներուն, հաբբստահարուածներուն կը պարտադրէ իրեն համար տածուելիք յարգանքին անմահութիւնը։ Եւ այդ անմահութիւնովը գինուցած մըտեռանդներն են, որ Հայրենիքը կապրեցնեն, աստուածացումի նոր շղթերով, հնութիւնն ու պատմութիւնը պատուանդան ըրած անոր, ու ազգային նահատակներու արիւնը ու ոսկրային, իբրև շաղախ ու ատաղձ, անոր պանթէոնի բրգացումին համար։ Զարդար մէկն էր Հայրենի՛ին անգիտակից գործաւորներէն, իր կնկայ, բոլոր տըկարութիւններով հանդերձ. անո՛ր համար ապրած ու տառապած, անոր համար զրկուած ու չարչարուած, ու հիմա անոր համար կարօտակէզ՝ օտարութեան մատակարարած իր հանգիստին մէջ։

Երկու զաւակ ունեցաւ, պանդուխտի պառուլ, որոնցմէ մին՝ ազջիկ, Մէրի կոչուեցաւ և միւսը Ճէքի, ամերիկեան յորջորջումով։ Ու այդ ծնունդները փոխանակ մխիթարանքը ըլլալու իր արիւնոտ սրտին, ա՛լ աւելի խշխշցուցին իր հոգին. չէ՞ մի որ անոնք, Մէրին ու Ճէքին, յաւիտենապէս դատապարտուած պիտի մնային թաղուելու օտարութեան ժխորին մէջ, առանց հայրենի հողը տեսնելու, և օր մը, —գործաւորական կեանքի եղերական տրիտուր անոնք ալ ուրիշ շատերու նման, իրենց կեանքն ու մահը պիտի մուրային գործարաններու մեքենաներուն դարշահոտ նիւղներուն մէջ։

Միտքի սա լլկող սեռեւամատուումը վերջապէս անկողին ձգեց խեղճ կինը։ Ու հիմա մահուան արագ մերձեցումի պահուն, մոռցած իրենները, կը խորհէր միայն ուրուի մը պէս զինքը չարչարանջող իրողութեան մը վրայ.

— Օտար հողի մէջ ցուրտ պիտի ըլլայ գերեզմանս։

Եւ երբ հոգեվարքի դալուկը եկաւ ծանրանալ իր կկոցուած աչքերը փակելու, գերեզմանային կտակ մը փսփսաց իր երկան ականջին.

— Զաւակներս ա՛ռ ու հայրենիք դարձիր։

* * *

Պետք հազիւ քանի մը տարի վերջ անդրադարձաւ իր մեռնող կնոջ ականջին մրթմրթած խոստումին, երբ Մէրի և Ճէքի 6-7 տարեկան եղած էին։

Մեքենաները կրծած էին իր գործաւորի միտը. առողջութիւնը կանուխէն հրաժեշտ տուած էր իրեն, չկրնալով դիմանալ այն թունաւոր մթնոլորտին, որուն մէջ աշխատիլ հարկադրուած են Ամերիկայի Հայ գաղթականներէն շատեր։ Օտարութեան այլամերժ

հանգրուանները։ Այս դէպի մահուան փոսը յառաջող գործաւորը արդէն իսկ մեռեալ մըն է իրենց համար։ Եւ անոր գերեզմանի փակումին խնդիրը համբուած օրերու և ժամերու գործ է միայն։ Հայրենիք վերադարձը, ոչ միայն կտակուած ժառանգութիւն մըն էր Պետոյ համար, այլ և միակ ճամբան, որուն արահետներէն հազիւ թէ քալելու ոյժ ունէին իր ոտքերը։ Բայց Հայրենիքի զուռները փակուած էին իրենց նման գժբախտներուն առջև, Սուլթանական բռնապետութիւնը, առանց ընկրկելու երկիրը ամայացնելու իր բարբարոս որոշադրութեան առջև, անողոքաբար սուիններով ու մարթիններով ազեղած էր բոլոր անցքերը, փախստականներուն համար, որոնք Հայրենիքի կարօտախտէն վարակուած, նշկահելով ամեն վտանգ, ու մերթ վստահած գեղջ պաշտօնեաներու կաշառակերութեանը վրայ, փախստեայ մուտքերը կը սարքէին դէպի Հայրենիք։ Պետոյ լսած էր, թէ քանի՞ քանի՞ տարաբախտ փախստականներ մաքսանենգ նաւավարներու շահամոլ գձձութիւններուն տակալէ, ու ծովի վտանգներուն դիմադրելէ վերջ, վանդած են իրենց անձնական ազատութիւնը, ու ձերբակալուելով ամբողջ ամիսներ բանտարկուելէ յետոյ, բռնի դուրս նետուած են երկրէն։ այս անգամ նիւթապէս բոլորովին փճացած, թաղուած վիճակի մէջ։ Պետոյ այս ամենը ունկնդրած էր իր դժբախտ հայրենակիցներէն. ու հիմա ինքն ալ՝ Կիպրոս գալէն վերջ, ինքզինքը հարկադրուած կը զգար մի և նոյն վտանգաւոր փորձին ենթարկուելու։ Զենք մեղադրեր զինքը, հայրենաբաղձ պանդուխտներն ու ազատութեան դատին նուիրուած ուխտաւոր Յեղափոխականը ծ ծառնի կը նմանին։ Փլցուր այդ թուչունին բոյնը, որչափ անգամ որ կուզես, և ան առանց յուսահատելու յարատեւորէն պիտի շարունակէ իր քանդուած բոյնը վերաշինել։ Միևնոյնը պատահեցաւ նաև Հայկական կեանքին մէջ։ պանդուխտը չընկրկեցաւ արգելքին ու աքսորին առջև, ու շարունակ իր մուտքի փորձին դիմեց, և յաճախ յաջողեցաւ նոյն իսկ զինուած պահպանութիւններու քթին տակ. յեղափոխականը չընկրկեցաւ դժուարութիւններուն առջև, ու շարունակ իր արիւնոտ քայլը պտտցուց սարէ սար. ու երկուքը—պանդուխտ, ու յեղափոխականը—իրենց գոգունի մուտքով՝ Հայրենիքի վերաշինութեանը նուիրուեցան, կիսափուլ պատերու յենած։

Պետոյ խուչակնքեց իր կուրծքը, Մերին ու Ճէքին գրկած, ու հետը առած իր մէկ հայրենակիցը, նաւակ մտաւ։

Գիշեր էր։ Կիպրոս սև երկար հրէշի մը պէս, որ տակերու ճերմակովը ապարոշուած է, կերկարէր ծովուն ընդմէջէն։ Հովին սոյլը միայն՝ գոգուած առագաստին շփուելով, կը շէր իրենց գլխուն վերև, ծովին շառաչը միայն տաչտաճև նաւակին տակէն կը սոզար ուռնալով, ու խառնուելով համատարած ալիքներուն հետ, որոնք զա-

կատած վիշապներու պէս մէկզմէկ կը խթանէին։ Երկու մեծերը անձկութիւնով ու սրտի գելումներով լեցուած էին վաղուան անաւուգութիւններուն առջև, մինչ Մէրի ու Ճէքի հրեշտակներու քունը կը քնանային այդ խուճացող ալիքներուն, այդ ալեկոծուր անստուգութիւններուն գիրկը։

Առաւօտը ճեղքուելու վրայ էր արդէն. ու նաւակը՝ Կոռիկոսի ծովափէն բաւական հեռու՝ ամփոփած իր առագաստը։ Նաւավարը, վատ ու անհաւատարիմ իր սակարկութեան, հեռաւոր ափունքը անոնց ցոյց տալով. «Ծովափը պահապան զօրքեր կան շարունակ ըսաւ, ես չեմ կրնար ինքզինքս ալ վտանգել նաւակս մինչև ափունք քշելով. պէտք է լողալով կարէք սա անջրպետը, ու աշխատիք ձեր կաշին փրկել»։

Պետօ իր ընկերոջ նայեցաւ, և այդ նայուածքը յուսահատութիւն էր ամրողջ, նայեցաւ իր քնացող զաւակներուն, ու անոնց անմեղութիւնը՝ վտանգին անդիտակ՝ արցունքներ հոսեցուց իր աչերէն։ Բայց անողոք էր նաւավարը. և զզուիկ յապաղում մը կրնար բազմապատկել արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող վտանգը։

Ծերունին առանց վարանելու հանեց իր զգեստները, քանի մը մանր գրամ ծրարեց իր կարմիր թաշկինակին ծայրը, ու զայն իր վիզին կապեց։ Ցով նետուեցաւ, իր բազուկներուն ոյժը փորձելու, տեսնելու համար, թէ պիտի կրնա՞ր գոնէ իր զաւակներէն մին չալկած լողալ. թողլով որ միւսը՝ իր ընկերը կրէր։ Բայց արդէն առաջին շարժումին, Պետօ քշուեցաւ ալիքներէն, իբրև չիւղի կտոր մը...։

* * *

Մէրիի ու Ճէքիի զահանդողի ճիչերուն ու արցունքոտ աղաղակներուն, իբրև կծու արձագանգը կը լսուէին նաւավարին հայհոյանքները...։

Հապիւ մէկ երկու անգամ կրցաւ ջուրերէն վեր բարձրացնել Պետօ իր գլուխը. իր մարմինէն կտրուած գանկ մըն էր կարծես գլուխը, և կարմիր թաշկինակը կտրուածքին արիւնոտ բունը ըլլալ կը թուէր։ Այդ ալեծփող մարմինը պիտի չկրնար դիմանալ ալիքներուն, մաքառումը, ո՛րքան ալ յուսահոգեկան, ո՛րքան ալ կորովի եղած ըլլար Պետօի կողմէն, տակաւին չէր կրնար յուսադրել մէկն այն մխիթարական արդիւնքներէն, որոնք իր և զաւակներուն կեանքերը պիտի փրկէին։ Բիրտ, անողոք ոյժին հանդէպ հիւլէին պայքարն էր մղուածը։ Պետօ գիրկ գրկի կը մղէր կուիւը, մերթ անդնդասոյզ, մերթ ալիքի մը գաւակը նստած, երբ արշալուսին մէկ ոսկի ճառագայթը կուգար գրուագուիլ ալիքներու արծաթին վրայ, ու յետոյ նորէն մահուան սառերը, տիեզերական խաւարի

սարսուռներուն պէս, կը պատանքէր իր էութիւնը, իր մէջ խլբրտող կեանքի յոյսին վերջին կայթիլն ալ, արշալուսի կարմիրներուն հետ թաղելով ցուրտ ու խոնաւ պատանքի մը մէջ։ Ծերունին ալ չփորձեց պայքարը շարունակել ալիքներէն իր գանկին ներարկուած գինովութիւնը, վայրագ օրօրի մը պէս քնացուցած էր զինքը, ու թողուց, որ ալիքները աւարտեն իրենց սկսած ողբերգական գրուագը։

* * *

Նաւավարը քակեց նաւակին թեւակները, երկար ատեն ցուրտ հանդիսատեսը ըլլալէ վերջ այն յուսահատական գօտեմարտին, զոր կը մղէր Պետօ ալիքներուն դէմ։

Նոր հայհոյանք մըն ալ, ու ահա նաւակը դէպի բաց ծովը լողալ սկսաւ։ Մէրի ու ձէքի կը հեծկլտային, միւսները հաղիւ համարձակութիւնը կունենային դէպի եաւ գողունի նայուածք մը նետել այն չարժուն գերեզմանին վրայ, ուր պահ մը առաջ բնութեան բիրտ ոյժը անողոքօրէն խաղացած էր տկար կեանքի մը հետ։

Նաւակը կը յառաջանար մարդու մը պէս, որ ինքզինքը մոլորած կը զանէ մացառուտներու կամ լեռանցամէջի գերբուկներուն վրայ։ Նաւավարին ոճրագործ գիտակցութիւնը հետզհետէ կ'արթննար, առաուան ցուրտ հովէն ապտակուած, ու խղճի խայթը գոնէ այս անգամ իրեն կը թելադրէր մնացողներուն կեանքը ապրեցնելու հարցը։ Պետօի յուսահատ մաքառումը դարձի բերած էր նաւաստին։ Եւ երբ ան խորասուզուած իր միտքի գելումներուն գիրկը, պատկառոտ երկչոտութիւնով մը կը դիտէր հեռուի ափունքը, տարաբաղդներուն ու զրկեալներուն հայրենիքի առաջին հանդրուանը, որ ծուղակի մը պէս լարուած կը մնար փորձութիւններով, վտանգներով, չարաշուք դիպուածներով յուռթի։ դիպուածական նաւակ մը, որուն նաւաստիները աւելի փորձ ու աւելի գիտակ ծովեզերքի գաղտնիքներուն, դժբաղդները դէպի ցամաք փոխադրեցին, երբ Կիպրոսցի նաւավարը, ծանր չատ ծանր բեռէ մը պրծած մարդու մը մտատանջութիւնով, արագ արագ կը թիավարէր, եռեւէն ձգած՝ խղճի խայթը, որ կ'երկարէր նաւակին ձգած ճերմակ հետքին վրայէն։

* * *

Ինձի յանձնուեցան երկու քը—Մէրին ու ձէքին—երկու կայտառ զուարթ մանկիկներ, որոնց դէմքին վրայ արևելքցիի զուարթ կարմիրը հմայքոտ ճառագայթ մը աւելցուցած էր իրենց ամերիկեան իրահամարձակութեան։

Տխուր հակադրութիւն։

Իրենց հայրն ու մայրը պանդուխտներ էին ամերիկեան հողին վրայ, անընտել անոնց լեզուին, բարքերուն, սովորոյթներուն, հիմա իրենք են որ բուն իսկ հայրենի հողին վրայ պանդուխտներ, օտարներ եղած են, քանի որ անգլիերէնէ զատ բան մը չեն գիտեր ու չեն հասկնար մեր լեզուն։ Ազգերու խորթացումի ու օտարացման ցաւալի իրողութիւնը լեզուին, մայրենի լեզուին կորուստով պատուաստուած է անհատներու վրայ։ Մէրի ու ճէքի ազգային մահացումի պատուաստը ունին, և եթէ անոնք մնային օտարութեան գիրկը, ապահովաբար վաղը իրենց կորուստը մեր կորուստը պիտի ըլլար։ Այդ ազգային կորուստը մեզի խնայեց կտակը մահամերձ մօր մը, որուն միակ զգացումը, բովանդակ յոյզը Հայրենիք վերադառնալու, անոր համար ու անոր գիրկը ապրելու գաղափարը երկնած էր։

Միամիտ հաւատք, որ սակայն՝ ազգերու և հայրենիքներու վերածնութեան արիւնոտ խանձարուրքը եղաւ միշտ։

ԹԼԿԱՏԻՆՑԻՆ

ԳԱԻԱԹ ՄԸ ՄԻԱՅՆ(*)

Ժողովարանին զանգակը մէկ երկու շաբաթ վերջը, օրը երեք անգամ, օրը չորս ու հինգ անգամներ տենդոտ շեշտ մը կը տարտղնէ, հո՛ս եկէք, հո՛ս եկէք, շո՛ւտ վազեցէք . . . .

Ժողովարանը իրարու վրայ ամէն օր կարևոր խորհուրդներ մը կը կատարուին։ Որոտագոչ աղմուկ մը եկեղեցիի անգամներուն մէջ, որոնց կարգին շատ աւելի Պ...երու աղաքն են որ պոռալու ատենին պատերուն ծեփերը վար կ'առնեն, օ՜հ, չէ, եղբայրներ, չըլլար այսպէս, գայթակղութեան խոսքալին կ'ըսեն տոր, դուք ի՞նչ կարծիք ունէիք ժողովուրդ, կ'ըլլա՞ր այսպէս, մենք զատուեցանք որ . . . մենք ճշմարիտ աւետարանը եղանք որ . . . մենք զինք իբր պարկեշտ ու նորոգուած եղբայր մը եկեղեցիի անդամ ճանչցանք որ . . . բայց ան հիմա մեր բոլորիս ալ խէրն անիծած եղաւ։

Այո՛, այո՛, շատ շիտակ կը խօսին Պ. . . եան եղբայրները, ջնջել, ծգել ու անունն ալ բոլորովին մոռնալ պէտք է, վրայ կը բերուի ունկնդիր ժողովուրդին մէկ մասին կեղմէ, միւս շատերը Բաղդիկ Պաղտարին կարծիքը կը պաշտպանեն, որ Պ...երու հակառակը պնդող մեծ ձայնն ունի, սխալ էր հասկցուր կըսէ առ վերջինը, եղբայրնե՛ր, սխալ հասկացողութեան մը հետևանքով անմիջապէս վճիռ չարձակուիր, խմուածը գաւաթ մըն է միայն, ան ալ ի՞նչ ստիպումով, ի՞նչ չափ զօռով, դուք ալ ըլլայիք ուրիշ կերպ չպիտի ընէիք կարծեմ, ի՞նչ կըսէք ժողովուրդ, դուք կը հաճիք, բերան մըն ալ մեզի համար բացէք։

Ունկնդիրներ մեծ մասով անդամ մըն ալ Բաղդիկին թիմբուկը կը զարնեն, բայց բան մը չարժեր իրենց հանած ձայնը, անդամ ըսուածներու մեծամասնութիւնն է որ Պ...երու կողմը կը պաշտպա-

* Տես Թիւ 2, էջ 170։

նէ, ան յայտնի պատճառով որ լսած կըլլան թէ Բաղդիկ մօտ օրէն իր պաշտպանածին հետ խնամիական կապ մը պիտի հաստատէ։ Վաղը ան երկուքին միացած ազդեցութիւնը ամեն հաւանականութիւնով իրենց շահերուն սպառնացող փորձութիւնը պիտի ըլլայ։

Ջնջել, եղբա՛յր, ջնջելը միայն գայթակղութեան առաջքը կառնէ։

Յովհան մը ալ թող պակաս ըլլար, մանաւանդ թէ արդէն այսպէս կը պահանջէն նոյն իսկ եկեղեցիին շահերը, որոնց պատասխանատուութիւնը ժողովուրդէն առաջ, անդամ եղբայրակցութեան վրայ կը ծանրանայ։ Շալճին բացակայ այս վերջին ժողովէն, ու նոյն իսկ գեղէն ալ իր առուտուրին բերումովը, երկինքէն երկիր՝ մեղաւոր հրեշտակ մը կը նետուի, այնպէս որ ա՛լ ան անկումէն յետոյ հասարակ ժողովարանական մը իսկ պատիւը չունենար։ Այսչափ արագ կը փոխուի իր վրայ ձեւուած համարումը, ժողով կամ ժողովուրդ այսչափ բծախնդիր միջամտութեան մը կարտօրան պատժելու այն մէկը, որ այնպէս կը տեսնէին թէ՝ քիչ մը լայն կը նստէր ժողովարանին մէջ, ամէն օր հարնևորի մը հագուստովը կերևար հոն, ու անոր աւելի անտանելիութիւնը, որ հիմա կը խօսի, ան է եղեր որ ժողովարանին մէջ աղօթքի տաեն, մինչ ուրիշներ աչքերնին խրելով ինքնամիտի վերացումներու մէջ կըլլան, ինք նոյն տաեն իր թարթիչներուն տակէն պահ պահ կնիկներուն կողմը կը հայի եղեր, կատարեալ բողոքական մը չէր կըսեն։ Ինք ժողովարան գալու տաենը թող կուտար որ իր կնիկն ալ ժամ երթար, այս բանը քիչ մըն ալ բուն իսկ իր բարեկամ ազգականին ջիղերուն դպած էր օրին, բայց նա կը ծածկէր իր զգացումները ու կարելի է այդ իսկ պարագան ըլլար արգելիչ միակ պատճառը, որ Բաղդիկ չուզէր արտօրալ իր աղջիկը Շալճիի պէս կէս բողոքական տունի մը հարս տալու։

Պ. . . ներ կը շահին ան, ինչ որ միտքերնին դրած էին. քաղաքէն միսիոնարն ալ եղածին հաւանութիւն յայտնող պաշտօնական թուղթ մը կը նետէ անոնց առջև։

Մէկ քանի օրեր վերջը, բանադրուած պարոնը տուն դարձած կիմանայ բաները ու պահ մը ապուշ կայրի. կամ աւելի շիտակը, լուռ միացողը կըլլայ այն որոշումին հեղինակներուն դէմ ու անոնց անուններուն վրայ կը կճռցնէ ակռաները։ Բաղդիկին բարեկամութեան չափն ալ աչքի տակ կը բերէ, բայց կարժէ՞ փորձել բան մը, քանի որ լսած կըլլայ նաև թէ՝ անոնց ըրածներուն հաւնողը ուրիշ բարձրագոյն մարմին մը միսիոնարութիւնն ալ է եղեր, միսիոնարը հայ տէրտէրը չէ որ մէկ գոյլ գինիով եօթը մահացուները ներէ։ Մարդուն առուտուրի պարագաներն ալ այնպէս են առ վերջին օրերը, որ քիչ մը ժիր չունչ առնել տալն անդամ վտանգաւոր յաւակնութիւն մը կը խորհի։

Զայնը վար կը դնէ ու տունին մէջ ինքնամփոփ՝ խոշորկեկ գիրքի մը վրայ կը կախէ գլուխը։

Այս վիճակին մէջ իրեն այցելող բարեկամները իրմէն այն տպաւորութիւնը կը տանին, կը վկայեն թէ՝ մարդը հիմա ինչպէս առաջ ալ մեղրիկ մեղեսիկ քրիստոնեան կը մնայ, գէշը անոնք, որ անոր պէս մէկը գաւաթի մը մէջ խեղդելու անիրաւութիւնը ըրին։

Բանը հոն սակայն որ խոստովանանքի կամ վկայութեան մը այս կերպը ուրիշներն ալ յայտնեն ու խօսքը մինչև այնինչ ամպիոնը արձագանգէ։

Անոր միակ փափաքն է կորուսածը գտնել ժողովարանին մէջ, վարկի վերադարձը կամ եկեղեցիի անդամակցութիւնը անգամ մըն ալ, ինչո՞ւ չէ, ապաշխարող մեղաւոր մը ողջունելու համար երկինքի սերոբէներէն առաջ արդէն, հոն, քաղաքի միսիոնարն ալ պարտ կը նեռէ։

Դատապարտուած մարդը այսպէս շատ օրեր բուն գործն ալ մոռցած՝ խիստ ապաշխարութեան մը կենթարկէ ինքզինք, միշտ կաղօթէ, միշտ Ս. Գիրքն ունի ծունկերուն վրայ։ Խոշոր ալիւսի մեծութիւնով Աստուածաշունչ մը, որ օրին մէկը միսիոնարն է նուիրեր իրեն, անոր հետ ուրիշներ ալ կան ձեռքին տակ թէև, բայց անոնք մանր գիրերով են, ինք աւելի այն մէկը կը սիրէ գործածել, որ ոսկեգոծ կողքին հետ խոշոր ալ տպագիր մը ունի։ Բացած երեսին մանրագիծ վկայութիւններն անգամ աչքէ չի վրիպեցներ, կարգ մը բառերու վրայ քմայքոտ եղանակներ մը կը կզկզայ որ երգարանինը պիտի ըլլան։

ՍարՐՐան՝ Աբրահամի կինը կամ քոյրը, ան անունը գլխինչի մը չեշտովը կերկարաձգուի իր բերանէն, Սաաաան, Աբրահամ յայտնապէս սուտ մը ծամեց իր գեղեցիկ կնկան համար։ Գիշերները Ս. Գիրքով լրացուցած՝ առաւոտ կանուխ պէմը ելկոցին ալ կը պատմէ որ՝ բոլոր տունը միածին գառնուկին հետ խոսեր է, ճիշտ դէմ դէմի նստած խոսեր է գառնուկին հետ։

Ու պարոն Շալճի գիշեր մը ալ Ս. Գիրքին հետ։ Գիշեր մը, սև գիշեր մը, որուն յաջորդող ցորեկին ալ գիշերի մը մութովը պիտի պարուրէ իր տունը։ Այն իրիկունը պարոնը— իր խոշորակազմ այն ընկերին՝ Ս. Գիրքին հետ կապրի նորէն, աքսորդը երկու երեք բերան խօսելէ վերջն ալ ինք նոյն անկիւնը, ու նոյն գիրքին վրայ կը մարմրցնէ աչքերը, որ ա՛լ յայտնի է թէ չեն կրնար դիմադրել ու նոյն իսկ գիրերն ալ չեն կրնար տեսնել։

Պարոնին կինը պղտիկ կուրծքին ծծցնելու առած՝ մեղքնալով երկանը գալարքներուն ու հառնումին, մեղմով մը շրթունքը կերերցնէ ըսելու որ քիչ մըն ալ վաղը կարդայ, մեղք ես, երի՛կ, քիչ մըն ալ՝ վաղը պէյլ կարդալիքդ, կը հծծէ Վարդեր։ Գոսովոս զգացում մըն է կնկան յայտնածը, որուն պարոնը անմիջապէս պատաս-

խանելու վիճակ չունենար, մրափի խրխռուկներ մը կը լսէնէ գը-
լուխին ու ան կողմը շրջել կախելովը ուսկէ աղատելու համար պահ
պահ ջղուտ շարժումով ամիսիսում մը կը փորձէ թէև, կը բանայ
աչքերը կարկամ ու քիչ մըն ալ ապուշի թարթռուածքով, գիրքին
կը շիտակէ, բայց նա նորէն նոյն անկումները կունենայ, նոյն խեղճ
գրութեան մէջ կը գալարուի. կինը հեղ մըն ալ կը կրկնէ ըսելիքը,
«քեզի մեղք է, քիչ մըլ ինծի մեղք է ա ճանըմ, եկ հիմա ան-
կողմնդ գուս, հանգիստ մը ըրէ, մնացածը կընաս վաղն ալ կար-
գալ, առտուն ես կանուխ պիտի էլլամ, կանուխ՝ հաց պիտի թխիմ,
ևն. ևն.»

Պապիկը ծծցնող մօրը խօսքը անուարտ տակաւին, նա այն տե-
սակ հարուած մը կընդունի երեսին վրայ, որ կզգայ վարկենապէս
թէ՝ տունին ձեղունը իր բոլոր ծանրութիւնով իր գլուխը կը փլի,
վո՜ւյ, անօրէն մարդ, քոռցուցիր, քոռցուցիր, վո՜ւյ տունս աւ-
բաւ... կը ճչէ այս կինը ապրսափահար ու գետնէ գետին ճանկըռ-
տուելու խելայեղ վիճակի մը մէջ։ Պարոնին ոտքերուն տակ, վի-
զեէ կարուած հաւ մը կը ցատկտէ կամ վիրաւորուած այծ մը է, որ
կը մկկայ, վո՜ւյ, անօրէն...։

Արթին գազան մը կը դառնայ յանկարծ ու սև գիշերի մը ծոցին
մէջ, իր կնկան աչքերն ալ միևնոյն գիշերին վարագոյրովը կը
փակէ։

Ձեռքին ապիւսի ծանրութիւնով գիրքը լողքարի մը թափովը
կիջեցնէ կնկան երեսին, հետևանքը անմիջական կ՚ըլլայ, կնկան
աչքերը «սև ջուր մը կ՚իջնէ ու անմիջապէս արդէն կոյր մը
կատարեալ, որու դէմ տասը արևներ ալ բռնուին, երբեք չի տես-
ներ։

Խեղճ կնկան իրաւ որ տունը կաւրի։ Այդ գիշերը որ հեշտ չի
լուանար, ու բոլոր այն ցորեկները, որ անլոյս գիշերներ կանցնին
երեք-չորս զաւակներու մայր եղող կնկան մը վրայէն, ընտանեկան
աղէտներու շատ մը տեսակներուն մէջ բոլորովին նորն ու ահաւորն
է որ կ՚աւելցնեն։

Բայց յանցանքն ինչ այս կնկան, հիմա ու առաջ ալ ինչ մեղք
ունենար։ Պարոնը կըսեն իր աս ապաշխարողի ծպտանքին մէջ,
երբեմն նոյն իսկ իր վրան գլուխը բզքտելու նեղսիրտ նոպաներ
կանցընէ եղեր, թշնամիները գիտէր արդէն, վերջը բարեկամ Բաղ-
դիկին տեսակէն ալ հասկցաւ, ու աս կարգով ատեն կունենայ, կը
մտածէ նաև որ զինք ու իր կացքը չի տանողները իր գիտցածէն
շատ աւելի մեծ թիւ մը ունին գեղին մէջ, ծանօթ խնդիրը շատ
բան հասկցուց իրեն, գաւաթ մը գինի, գաւաթ մը միայն, այնքան
մը ու աւելին Քրիստոս ալ խմեց, վկայ Աւետարանը ահա, որ ոչինչ
ունի սուտ կամ սխալ։ Փարիսեցիները սակայն, այն վատոգի աճ-
պարարները, անոնց մէջ էն ցածամիտը Բաղդիկ Պաղտարը մասնա-

ւորապէս, որ գայթակղող ժողովուրդէն վախնալ կիդնելով՝ այն ինչ ժողովին առէնը ամենքէն առաջ ինք կըլլայ համակերպողը իր նկատմամբ արձկուած վճիռին։

Բոլոր առնց ու այս կարգի երևոյթներուն հանդէպ ինք անզօր վրիժառուի մը յուսահատութիւնը կունենայ, կամ գործի մարդու նկատումներովը կապրի ըսէք,— ասոր անոր հետ իլնալ ճանկրտուելու փորձերը գուցէ աւելին տաժել տան իրեն, լաւը համբերելն է նորէն, լաւագոյնը միայն քրիստոնէական համակերպութիւնն է տպահովապէս, ինչ որ իր տունը մանող եկողին ալ այնքան որոշ ցցուցած ըլլալու համար՝ խոշոր այն գիրքը կը պահէ ձեռքին մէջ ու զայն գիշերն ալ կը կարդայ։

Այն գիշերը, պարոնին վերին սատիճան անձկոտ մէկ նոպայինկ՝ երևի ճիշտ այն պահուն, որ միածին գառնուկը, իր կեղծաւորի ցոյցերէն ձանձրանալը կը յայտնէ իրեն ա՛լ ևս, Վարդերի պէս իր բարի կինն ալ եղջերաւոր սատանայ մը տեսնէ։

Սատանայ այս կինը անով մանաւանդ, որ մինչև ան առէն իր հայեացքներուն հետևող մը չերեւալով մեկուեղ՝ միշտ ալ պատճառ մը մնացեր է ու կը մնայ որ ամուսնի չամուսնիները համար հազար առնուններ տան իրեն, կէս կէս մըն է ըսեն, կասկածելի բոլոքական մը կամ լրտես մը ժամուն հաշիւին որ անորը կը մնայ կըսեն, ինչպէս իր կինը ժամունը կը պահէ տակաւին։ Պարոնը ամէն բան մէկ անգամէն միտք բերելու համար դեռ կը յիշէ որ Բաղդիկի պէս մէկուն այն ցուրտ վերաբերումներուն շարժառիթն ալ իր կինն էր որուն երես չէր տար Վարդեր ու ամէն անգամ ալ թթուած դէմքով մը անցած անոր առջևէն։

Բաղդիկին աղջիկն ալ իր տունին հարս չի կրնար ըլլալ եղեր, ինչո՞ւ— որովհետև հայ կրօնքին ու սովորութեան մէջ այնչափ մը մօտաւոր ազգականի հետ այնպէս բան մը չէ տեսնուած։ Մեծ յանցանքը Վարդերին, որուն քաւութեան համար աչքերը կուտայ ու կուլայ միայն, այն գիշերը, այն ցորեկը ու բոլոր օրերը կուլայ մի այն ու կուլան տունին պզտիկներն ու ծակերուն ծղրիդներն անգամ։

Շալճիին տունը լաց ու շիւան ամէն օր, ու պահ մը ամբողջ գեղը կըլլայ մղմղացողը կնկան մը գլխուն իջած այն «կարմիր ձոնին» համար։ Ոճրագործը ինք ալ բան մը կը քմէ՞ աչքերէն — ո՛վ գիտէ, միայն թէ՝ ինք կըսեն անգամ մըն ալ ինքզինքը մեռած մը զգալով ժամաւորի ու ժողովարանակոնի այնքան արդար ցասումով արձկած քարերուն տակ, կամայ մը դուրս կելլէ ճգնարանէն ու կինը գեղէ գեղ մինչև քաղաք, մինչև այն ինչ քաղաքներր բժիշկներու կը տանի, կը ներկայացնէ, խղճահարի տարշանքով ապաշնչած խենթ մը, քարէն փայտէն ալ օգնութիւն, դարման կը կողկողայ, բայց պարապ յոգնութիւն, թէև ինք հանդիսատեսին իր տա-

բողջ հարստութիւնը կը խոստանայ։ Էն մասնագէտ բժիշկներն անգամ յուսահատ իրենց անձեռնհասութիւնը կը խոստովանին։ Մեռելի աչքեր իրապէս, որ բնաւ ճար չիկայ դարմանելու։

Կերևակայէք հիմա թէ՝ Արթին իր այս նոր մեղքին հետևանքովը ի՛նչ տեսակ դժոխք մը կը դանէ իր առնը։ Դժոխք ու աւելի բան մը ըսէք երբեմնի աս ընտանեկան խաղաղիկ բոյնին, ուր հիմա երկանը ձեռքովը կուրցած կին մը սրկէ հոն քայլ փոխելու համար պզտիներուն օգնութեան կը դիմէ ու պատերը խարխաբելով կը հասնի տեղ մը։

Ալ ասեղ, մկրատ չի կրնար բռնել, ա՛լ երբեք առջինին պէս։ Իրկու առտու քրքրցուելիք կերակուրի մը համար երբ մառանը կը փորձէ մտնել, երբ անկէ թոնիրին եզերքը կը դառնայ, զոյգ ձեռքերը մարմինէն միշտ առաջ բռնած, աչքերն ալ լայն լայն բանալու բնազդով մը, բոլոր այս կերպերուն մէջ, ոտքերու վրայ կանգնած դիակի մը պէս կը քաշքշուի ու գլուխը ճակատը միշտ նոր փորձութիւն մը ու ամէն պահուն նոր ցաւով մը կը խշխշայ։

Մեծ տղայէն զատ միւսները երեք պզտիկ խլեզներ, վերջինը ծծկան մը տակաւին, ասոր ու միւսներուն ալ տուած նեղութիւնն ու սրտմաշուքները Վարդերի ոսկորը հալեցնող ցաւերը Աղլան, երիկը կը տեսնայ այս բոլորը ու դեռ շատ աւելիները կը տեսնայ, ինք որ հիմա շատ օրեր արդէն տունէն չի զատուելու սահպողութենէ մը կաշկանդուած կը մնայ, տունէն դուրս ամօթն ու այսանքը կսպասեն իրեն։ Դուրսը կամ ներսը կզգայ իր վիճակին ծանրութիւնը, բայց ինչ ընել։

Անտանելի մըն ալ ան չէ՞ որ հիմա մօտի հեռունի յաճախորդները կը բերեն իրեն, մինչև իր տունը, որ իր դուրս չի կրնալ ելլելուն համար պահ մը խանութի կերպարանք մը կառնէ եկող երևցողներու ամէն տեսակներուն ներկայութիւնովը, որոնք տունին փերիշանութիւնը տեսնելով դէշ տպաւորութիւն մը կը տանին, շատ պզտիկը մանաւանդ հաւնագի մը աղտերը կը ձգէ իր սողոսկած գետինին երեսը։

Պարոն Արթին ան տեսածներուն առջև ամչցող երեսներ ալ կունենայ եղեր։ Օրին մէկը կնկանը խորհուրդին կը դիմէ, «Վարդե՛ր, խուզում, չէ՛, իլմէկ տէրտ տէրլէր պունա, զուն եթէ ատ աչքերովդ չես տեսնար տունին հալը, փերիշանութիւնը, ես ալ ճըշմարիտ ճշմարիտ որ իմ աս սաղ աչքերովս չեմ տեսնար կոխած տեղը, Վարդե՛ր... տունէն աւելի քեզ կը մեղքնամ, ճանըքո՛ս, տունը կնկուք մի ձգիք որ քիչ մը խըզմէթ ընել գիտնայ»։

Դուն գիտես, երիկ մա՛րդ, կը պատասխանէ կինը. տունդ ձեռքովդ քակելէ վերջ, փորձէ հիմա ալ ուրիշի մը ձեռքովը շինել, ինձմէ ինչո՛ւ խելք ուզես, դուն քու խելքիդ հարցուր։

Վարդեր այն աղետալի գիշերին դէպքէն ի վեր միշտ այսպէս

քէնը միտքէն չի հանող վիրաւորուած մտերիմի մը նազոտ ճուտն քովը կը խօսի իր ամուսինին հետ, որուն ներելու համար կսպասէ որ գերեզմանին վրայ թիզ մը խոտ բուսնի ու իրեն համար Անտուած միայն կայնի հոս դատաստանի։

* * *

Տունը կին մը սպասուհիի ծառայութիւնով, ո՛վ կրնայ ըլլալ ան կամ ո՛ւր կը գտնուի այնպէս մը։ Շալճին իր չարչիի ամենուրեք քութիւնովը, մարդահամար պաշտօնեայի մը չափ արդէն պիտէ ու կը ճանչնայ հոս իր գեղը ու այն կողմ ուրիշ դրացի գեղեր ապրող կնիկները, անոնց նոյն իսկ կապած չիթերուն հետ մէջբերնին փաթթած գօտիներուն տեսակը միտք պահած։ Պապա կամ պարոն Արթին, հէնց ըղուկին վրայ կը գրէ ու ահա անմիջապէս աղուորիկ հաբանուկ մը իր դէմը, որ թարմուկ կէնճ մը ըլլալու համայքին հետ ճկուն եղէգի պէս հասակ մը ունի, սիրուն աչքեր մը կը քթթէ ապեղ բաղեղ յօնքերուն տակ։ Վարդ մը որ Վարդաթիլէն կուգայ պարոնին տունը։

Վարդաթիլ պզտիկ գեղ մը, Խ.ի դրացի, Արթին այդ տեղին վրայ թռչկոտող ճնճղուկներուն փետուրներն ալ համրած՝ միտքը կուգայ որ անկէ այն ինչ պարտականին վրայ ունեցած առնելիքը՝ հազար դրուշ, ուրիշ կերպով չպիտի կրնայ կարգադրել։ Դէմինը խեղճ մըն է, այն տեսակէն, որ օրական հացին գինն ալ չի շահիր իր մշակի բանուորութիւնովը։

Օր մը սխալ մը ըրած ու կնկան ստիպանքին չդիմանալով Շալճիէն մէկ երկու գօտի գնած կըլլայ ապաւիկ։ Հարիւր դրուշ պարտք մը մէկ քանի տարիէն հազարի կը բարձրանայ վրայ դալած տոկոսովը, ու ա՛լ հետզհետէ բարին տանի առնելիքուորը։

Զիկայ, չունինք ըսողը ամէն առեն ալ պարտականին կինը կըլլայ, «Արթին աղա, պոյիդ հէյրան, աչքերուդ խուրպան, դրիչ մըն ալ համբերէ», Արթին ամէն անգամ ալ այս կնկան շռայլած անուշ փաղաքշանքներուն տակ՝ հմայուած օձի մը պէս պոչը ոլորելը կառնէ ու հեռանալուն կը նայի։

Ու հիմայ ան է որ Արթինին տունը խրդմէթ ընելու կը խրկէ Էրիկը անմիջապէս, ետևէն յուսալով նաև թէ՝ յայտնի սէն պարտքը ջնջուելէ ետքը կրնայ ուրիշ անյայտ չնորհքներու ալ տիրանալ, Շալճին ախրը չա՛տ առատ, չա՛տ խոջաղ մարդ։

Ու շուտ ըսելու համար իրաւ է որ ալ Արթին կը մոռնայ մէկ անգամէն այն մարդն ու պահանջը, հաշիւը ինքնին փակուած դտնելով, արի տես որ մարդը իր կնիկէն ալ կը մոռցուի բոլորովին, ուսկէ ոչ ինչ բարև մը կ՚ընդունի։ Բայց ցաւ, հոգ չըներ

բնու, հերիք որ տալիքի պէս մեծ հոգէ մը փրկուած է, մնացածը ինչ որ ալ ըլլար։

Օղաբեր խոնախի ճոխութիւնով տունին յարմարած կնիկը կ'ըլլայ, անոր հետ հոն Վարդերն է միայն որ կարճ կը խօսի կամ խօսելու ատենը անոր երբեմն սուր մխոցներ մը կը շուլլէ լեզուին ծայրովը։ Բաները աչքով չի տեսնող տանտիրուհին երբէն ի վեր է որ ականջին ու քիթին ծայրովը կը հոտուըտայ ու գէշ մուխ մը կը ծառանայ գլուխէն։ Այդ բաները մօտիկ դրացիներն ալ կը տեսնեն այնպէս, անոնց նկատմամբ բոլոր գեղին ու մինչև հեռաւորներու բերանը կը դառնայ խօսքեր մը, Շալճին երկու կնիկ կը գործածէ, նոր գայթակղութիւն, նոր փոթորիկ մը այս, ուսկէ բողոքական պարոնին տունը խլեակի մը պէս կ'երերայ վտանգաւոր ջուրերու մը երեսին։ Ամբողջ գեղն է յուզուողը։ Շատեր աւելի ստոյգը չեշտելու համար, կոյս կնիկը բոլորովին երեսէ ձգեր է կ'ըսեն ու Վարդաթիլցիին հետ կապրի միայն, սանկ անօրէնութիւն մը ո՛վ լսեր է կըսէ ժամուորը, օ՜հ, այո՛, եղբա՛յր, ան շնացողին պէս Սոդոմի մէջ ալ չիկար կ'աւելցնէ ժողովարանականը. գաւաթին մէջ խեղդուող դաւանափոխը, հիմա ալ աշխարհի աչքին տակ։ Վարդաթիլցիին թաղարին մէջ կը թաղուի։ Այն տեսակ խոշոր, բելիարի պէս մարդ մը այս տեսակ փոքրութիւններու մէջ կը խրէ ինքզինքը։ Բայց աս չէ շատ զարմանալին։ Ժամէն հրաժարող պարոնը, հիմա ամենեին ժողովարան ալ չի կրնար մտնել, ուր ու ամեն տեղ կատաղի տրամադրութիւններ լարուած կերևան դէմը, պզտիկները իր անունով չինուած չէրեր կը պոռան մինչև իր դուռին առաջը մօտենալու համարձակութիւնով, որոնց ինք ներսէն ձայներ մը երկնցնելով՝ հա՛, օղուլ, հա՛, երկու կնիկ իմ առեր, տահա իրեք ու չորս ալ պիտի առնիմ, տահա կուզէք մարերնիդ ալ կ'առնիմ։

Շալճիին աս նախատինքը այս բանաձևերով, լուսաւորչականները ամենքէն առաջ մատերնին փաթթած օրուան Առաջնորդ Վարդապետին բողոք մը ներկայացնելով կը պահանջեն անպատճառ որ կամ այն մարդը իրենց գեղէն ելլայ գեղը շնացողի մը գայթակղութենէն փրկուած ըլլալու համար, և կամ իրենք թոյլատրուած ըլլան որ անոր հետ իրենք իրենց ուզածին պէս չափուին, շնացողը, անկրօնը, որ ամեն բան ուրանալով հանդերձ, հիմա ալ երկու կնիկ գործածելը արդարացնելու համար, կը պնդէ որ Աւետարանը կ'արտօնէ իրեն այնպէս, Աւետարանին մէջ ո՞ւր կայ խօսք մը, ակնարկ մը, որ երկու կնիկ ունենալը կարդիլէ, կամ քանի որ հոն եպիսկոպոսին համար մէկ կնիկ ունենալու խօսքը յայտնի իր տեղը ունի՝ ըսել չէ՞ աս որ աշխարհական մը կրնայ երկուք ու երկուքէն ալ աւելին ալ գործածել։ Շալճին կըսէք իր աս ծամած չամի՞ն էր որ այնքան երկար յոգնութիւնով Ս. Գիր-

քին մէջ կը բնաւուէր, զոր ա՛չ գտնելու խրրսովը, կնկան աչքերը կուրցուց, սա հարցումներուն պատասխանելու ժամանակ չունիմ հիմա, դուք զարմացէք անոր որ պարոնը իր այն բանաձևը քանի քանի անգամներ միսիոնարի առջև ու ամեն մարդու ալ ականջի, ըսել կրկնելէ յետոյ անգամ մըն ալ Հայ Աստուծոյ դարանին մէջ կը նետէ համարձակ։ Իր այս խօսքը իր ուղածին պէս ըմբռնելէ խոյս տուող պաշտօնական դէմքերը պահ մը անով հասկացողութեան բերիլ կը յաջողի, որուն ամեն տեսակէն ալ մեծ առատութիւնով մը ունի իր ծոցն ու քսակը։ Շալճին Վարդաթիլցիին տէր մնալու համար ամբողջ հարստութեան հետ, ամբողջ կեանքն ալ վրայ կուտայ վերջապէս ու մենք երկու բառով անոր այդ վերջինը, Շալճիին վերջին վայրկեանը փակենք։

Մարդը ազատելու համար իրեն հետամտողներէն, որոնք զինք ծամելէն քմելէն իրեն բան մը չեն թողուր ա՛լ ևս, ունեցած հարստութեան էն վերջին քանն ալ կը ծծեն, իր սիրական սպասուհիին հետ տունէն դուրս փախելով դէմի լեռները կանցայտանայ, հոն ան տեղուանքը նոր տեսակ հովուերգական կեանք մը պահ մը, բայց պահէ մը վերջը այն անմատչելի ափափաներուն ծայրերն ալ ուղածը չի գտներ կամ վայելքը հոս ալ ձրի չըլլար վերջապէս, այդ բարձրութիւններուն վրայ մագիլաւոր բաղէներու ուրիշ խումբ մը կը հալածէ զինքը, որու հետևանքով նոր կրօնափոխութեան շրջագիծ մը կը ձևէ վարկեան մը, բայց ա՛լ ժամանակ չեն տար իրեն։ Պաշտելի թուչունը գիշեր մը իր ծոցէն խլել փախցնելու դէպքով, վայրագ ձեռք մըն ալ մինչև իր ամորձիքին վրայ կերկննայ, կը խլուի, պարոնը վարկենապէս ալ ոչ իսկ շունչ մը կրնայ փորձել, հոգին այն կողմէն կը թողու լեռը, ու մարմինն ալ օրեր վերջը՝ ալ բոլորովին թայքայուած վիճակի մէջ, Վարդերին տուջև կը բերուի կը նետուի։ Հէք կինը, որ բոլոր այն իրագործութիւններուն տեղեակ՝ ա՛լ բնաւ չի լալ չի ցաւելու համար քար սիրտ մը սկսեր էր ունենալ. երբ այն ինչ իրկունը իր ամուսինին դիակը կը ձգեն տուջևը, քարերը լացնող շիւան մը կը փրցնէ, ա՜խ. մարդո՜ւկս, հոգի՛ս, աչքերս տուր որ աչքերդ տեսնայի, լոսս տուր որ լոս երեսդ հայէի, քեզ ո՛ր ձեռքը ըրաւ էս պէս... ։

* * *

Այս դէպքէն վերջը, չեմ գիտեր ի՛նչ մը մնաց այն գեղին գեղացիին մէջ, ուր երբ մի ո՛ր և է ժողովարանական բերան բանալ, շաղակրատել փորձէր, անդիէն լուսաւորչական աղբրուկ մըն ալ բոպիկ, անվարտի, անպատճառ պիտի ըսէր անոր, «Բերանդ, պարո՛ն, բերանդ, գաւաթը կը կլլես»։ Գաւաթը չմոռցուելիք պատմութիւն մը մնաց այս գեղը։ Հոն անոր մէջ Շալճիէն եռաքը ուրիշ-

ներ ալ խեղդուեցան եռուէ եռուէ, առհասարակ հարուստ դասակարգը Ս. ցի դաւանափոխներուն, որոնք ապա՝ իրենց պահանջատէրերը շոլրցնելու համար նոյն տեսակ գաւաթներ մը պարպել տուին անոնց, մէկ կաթիլը մէկ ոսկիի արժէքով քշելով։

Աւելի զարմանալին, ո՛վ միտքէ անցընէր որ Բէսրիկի եկեղեցիին մէջ պաշտօնավարող քահանան՝ Տ. Գուրգէն, ան պզտիկը ըլլար, որ իր մօրը կուրծքին վրայ անշահ հօր մը բրածին վկան եղեր էր օր մը։ Շալճիին կրտսեր մանչը հիմա ազգորիկ քահանայ մը Բէսրիկի մէջ, ուր կըսեն ամէն կիրակմուտքի խունկը իր հօրը հոգուն համար կը ծխէ նախապէս։

ԽԱՉԳՆԱՐ

ՎԵՑ ԱՄԻՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱՅԻ ՄԷՋ

1896-1897

«Էյվա՛, քուրմերո՛ւն, փարաւոններուն, նախաքրիստոնեայ ճգնաւորներուն, խորհրդաւորութիւններուն և հին խորհուրդներու երկիրն եմ, մե՛ծ մակեդոնացիին դաստակերտը։

Քաղա՛ք բարձրութեան, քաղա՛ք ցածութեան, քաղա՛ք մաքրութեան և աղտոտութեան, ճոխութեա՛ն և աղքատութեան։

Հին Փիւնիկեան գաղթականներն հոս մօտերն ունէին Կարքեդոն մը՝ սո՛ւտ, շահամո՛լ, ճարպի՛կ, ու խաբեբա՛յ, և դիմացն հեռուն՝ իտալական բազուկին պորտը՝ խարխսած էր անվկանդելի Հռո՛մ մը, ոյժ մը՝ խրո՛խտ կուռամո՛լ և հատո՛ւ։ Նորն Ափրիկէ՝ իր հիւսիսային աչքին վրայ բարձած կը բերէ այս պարարտ քաղաքը թոյլ և առեղծուածային՝ լեցուն ամէն եկամուտ զարդերով՝ ճայչ նատուր ըլլալով քաղաքաշատ Եւրոպային ալ, «Հրամեցէ՛ք, և սիրո՛ւն ալ չեմ»։

Ո՛չ անպարապ ալիք, ո՛չ Սահարայի կրկնատապ ջերմութիւնն և ո՛չ կլիմային անջրդի անօգտութիւնը չեն ընկրկած Ցարեթի որդիներն՝ հո՛ս ալ, խառնուելով Իսմայէլեան բնիկ տարրին հետ, տալու այս Մակեդոնեան հին որջին ճաճանչ մը Եւրոպական, որ աւելի աչքի կը զարնէ Փէլլահին ողորմուկ անկեցութեան քովիկը։

Բնակիչներն հոս առ հասարակ ունին օդային ու կատուային ճապկութիւն մը, օդն՝ իր խոնաւ ու ջերին յեղուններուն մէջ՝ եթերահուր թոյլ կակղութիւն մը, շէնքերը՝ կանացի հնարհ մը՝ բացուելով այն անշնորհ թաղերն՝ որ աւելի կաղաղներ են քան թաղեր, լեզուներն ալ ունին հրաշալի չչուն պէսպիսութիւն մը ու բարբերն անդոյն ամենագոյնութիւն մը։

Արդարութեան պալատէն մինչև Բորդ-Բոզէդ՝ ծովակին լայնքը՝ կը ծփայ վճիտ մաքրութիւն մը երկարաձիգ ու հաշուեալ կենցաղ մը չափչփուկ գործունէութեամբ, որ տեղ տեղ կը յիշեցունէ նոյն իսկ

Բարիզը։ Իսկ միւս թաղերուն մէջ՝ գտնած է առ հասարակ ծոյլ անկանոնութիւն մը՝ շնական անխառնութեան մը լծուած, որ շատ տեղ կը յանգի տեսակ մը հիճուկի անուրակելի թանձրութեանց։ Պիտի կրնամ ըսել իսկ՝ որ չիկա՛յ քաղաք մը, զոր կարենաս բաշխել՝ այս Աղեքսանդրիային պէս երկուքի, նոր քաղաքն ու հին քաղաքը կամ լուացուածն ու անլուան։

Ա՜հ, այն անլուայ քաղաքը մանաւանդ՝ ո՛րքան հետաքրքրական ըլլալու է։ Հաւատացէ՛ք՝ օր մը երեք ժամ սրեւելեան ապշիկ հետաքրքրութեամբ, մանաւանդ նորասէր այդ Արաբ ժողովուրդին համակրութեամբը, ծոմ ծարաւ բոլորովին՝ մեծ մաքսատունի աջակողմէն՝ իրենց շուկան, իրենց բազարներն, իրենց աղբատ փողոցները պտըտեցայ քննեցի անդադրում քայլերով, և տեսած իրենց դիրքին ու կենցաղին վրայ նկարչագոյն գաղափարներ՝ ա՛լ յոգնած տեսիլներէ, աստանդական խորհուրդներէ, անդէպ և ի դէպ պատահումներէ, խայտառակ աղտոտութիւններէ՝ երբ կը մտնէի թաղը՝ ոտուընիս տեղի տուին ներքևէս, գլուխս կը դառնար և սիրտս տակն ու վրայ կըլլար, մարելի՛ք եկած էր վրաս, ու թեև հոն լմննայի ալ նորատացիկ գաղափարներուս հետ՝ երբ միտք չընէի խանութ մը մտնելով առնել քիչ մը լիմոն ջուր... Այսքա՜ն վտանգաւոր եղած է՝ տասնչին օրերէն գիտութեան ծառը, այսքա՜ն յանդգնութիւն պէտք է զրահել աշխարհամուտը։

Դարձեալ ա՜հ՝ այն արուայիկին համար, որ լնապաշտ է առանց իր բնապաշտ ըլլալը ճանչնալու, և փիլիսոփա՛յ է առանց դիտակցութեան՝ իր թեթև վերաբերումովը, բոպիկ ոտուընիրովը, բոպիկ շղիկ լեզուովը ու գիշերադէմ զուարթաբարոյութեամբը՝ մերթ համակ խօսք, մերթ համակ գործ, շուտիկ շորիկ զուարարոյ, մեղկաշօշափ ու մեղկախոհ այդ արուայիկը՝ չարժէ՞ր արդեօք որ օրինակ մը ըլլայ աղքատ արձակութեան և աշխատութեան։

Արուայիկն հոս ամէն բան է՝ պահապան, մանրավաճառ, միջնորդ, խանութպան, ուսնորդ, երկրագործ արուեստական, միջակային, վաճառական, դատաւոր եւայլն՝ իր գեղջուկ լեզուովը, իր դիւրաթեք բարքովը ու ընիկ շուտիկ գեղեցիկ վայրագութեամբն երկիրին անհրաժեշտ կարեւորութիւն և հիմն է նա՝ եթէ հնար է ըսել՝ գաղած ծածկուած հիմն՝ ինչպէս են բոլոր հիմերն ալ հողին ներքև, որուն վրայ աստիճանաբար տարածած են Հելլէն կղզիներուն ու եւրոպական աշխարհներուն զուարթուն և պտղալցուն յարկերը, արարն հլո՛ւ է նաև՝ լուող, ուշ կալ, բանիմաց և իբր այս ամէնն անչուչտ քիչ շատ զրկահարուած է նա։ Անդլիացի խորհող իմաստուն մը (*) անուանած է Արարն Արեւելքի Ֆրանսացին, ես՝ իբր արեւելքցի աւելի խորամտելով՝ պիտի անուանէի զայն Սփրի-

(*) Թ. Քարլայլ, դիւցազնութիւն Բ.

կէր Եբրայեցին՝ եթէ քիչ մըն ալ հարուստ եղած ըլլար կամ հարըստանալու Երրայիկ հանճարն ունենար։ Կարծես հասարակածային արևն՝ իր սկզբնական բովանդակ ջերմութիւնն ու խանդն՝ այս խանձողեալ կրոնին նախահայրերուն ի սկզբանէ միանգամ պարգևած՝ անոնց յաջորդներուն մէջ դեռ կը մշանջենաւորեցունէ՝ կեանքն իր սկզբնական բովանդակ խանձող զեռունութեամբ։ Ինք այդ խանձը ածխացեալ նիւթածինն է հոս երկիրին մարդը, ի՛րն է երկիրին լեզուն և ի՛րն է տիրող բարքն հոս։ Եւ ասոնք բնական իրաւունքնե՛ր են՝ բնական օրէնքներու նման աննուաճելի՛ և անդըդուելի՛։

Եղեգնեայ ու կաւէ հիւղերէ մինչև բաբելական ապարանքներու նկուղներն ապաստանած Իսմայէլի այդ տաք որդին՝ եւրոպական առաս ու խրոխտ յորձանքին հանդէպ՝ կը կրէ դեռ միշտ իր ներսն անդրաջրհեղեղեան տաք բա՛ն մը պարզուկ, բա՛ն մը անծածկոյթ ասահարայէն, հինաւուրց Թեփէէն ու Մեմփիսէն, պաշտուած յաշտուած ու պղտոր Նիլէն, անջրդի աբաներէն ու համակերպիկ կրօնքէն։ Վտիտ ու զուարթամարմին, իր մշտապէս պիրկ մարթով, իր փայլատակող սեւութեամբ՝ ամփոփուած անփոթ ամպանի մը մէջ՝ նեմ ձայն մըն է նախնական մեծ ու սպիտակ ձայնէն արձագանգուած։ Կրկներևոյթ մը նահապետական կեանքի՝ դուրս եկած արևէն Նիլէն՝ արևուտ երկինքի մը և ծարաւի ցամաքին մէջտեղ սոսկ արձանացած աւազի փաստ մը անդրաջրհեղեղեան յաւագիմութեան ու վեմ գոյութեան (որ գոյներու և երևոյթներու անհունն ալ հաստատ դրած է մինչոցի այս անհունին մէջ՝) փաստերու ովկէան տիեզերքին մէջ անօրինեալ դերի մըն ալ ի՛նք գործադիր։

Եթէ գէթ առ ժամս՝ ունենայի կենցաղական իրերէ ու դէպքերէ անվրդով վիճակ մը, եթէ գրագէտի մասնաւոր ձիրքն ու արուեստը կանուխ գրաւած ըլլար ներսս, եթէ մոնաւանդ ինծի ալ վիճակած ըլլար այն հզօր և բացարձակ նկարագիրը՝ որ առանց ազդուելու շրջավայրի անցուկ և անձուկ տպաւորութիւններէն՝ իր հոգեբանական ջանգուածին խորն յաւէտ սևեռեալ հաստատուն սկիզբէ մը ու անխախտ հայեակէ մը լայնաբար ու ազատաբար կը նկատէ իրերն ու մարդերը, չչեղելով միշտ առարկայական նէն և իր նախնական բանէն՝ պիտի համարձակէի վստահութեամբ նկարագրել երկիրին անցեալն ու ներկան իր հիմնական յեղուածներովն ու դէմքերով, պիտի պատկերացունէի ընթերցողին արաբն իր հիւղին իր գործերուն մէջ, իր ճարպիկ սիրուն խաբեբայութիւններովը, իր անխախտ և խաղաղ երկիւղածութեամբը, իր բնապաշտ ու բնակրօն բարքովն և ինչով որ այդ անժառանգեալ քամոզդին կը զանազանուի ճերմակ ցեղէն։

Բայց զանանք հարևանցի պտոյտիս որպէսզի թուչտուն և

մկրտահալ այս նկարագրութեանցս մէջ գէթ անեխալ առաջնորդ մը ունենամ՝ տեղ չմնաց որ չհարցունէի Ալեքսանդրիայի յատակագիծը, բայց անհնար եղաւ գտնել այս տեղի գլուխաճառներուն քով, որոց գլխաւոր գործը վէպերու վրայ է։ Հարկ եղաւ ինծի դիմել միւս հնարքի մը. լսած էի որ եւրոպական քաղաք մը տեսասիրելու լաւագոյն այլ գժուարագոյն ալ միջոցն է թող տալ ինքզինքդ քաղաքին մէջ կամ մոլորիլ անմոլորը գտնելը համար։ այսպէս՝ տեսակ մը ինքնաաջնորդութեամբ՝ մարդ աւելի ներհմտանալէս ու պատճառապէս կիմաստասիրէ անծանօթը, ուսմանց մէջ ալ այսպէս չե՞նք ըրած։

Ահա այսպէս՝ միտքիս մէջ խարխսած հին յիշատակներու և նոր տագնապներու թոյլ տուած ինչ՝ օգուտ քաղեցի այս հնարքէն։

Բուն քաղաքամէջին վրայ աչքի զարնող շէնքերն են Սակարանն ու Արդարութեան պալատը, առաջինը Մէնշիյէ հրապարակին ճակատն ու երկրորդը Մէհմէտ Ալի փաշայի թռչուն կիսանդրիին դիմացը կը զարդարեն։ Արդարութեան պալատին ներսի կողմն, ուր մղուեցայ թրթռուն յոյսերով և ծանօթ յիշատակներով, համակ կճակերտ գմբեթայարկ մըն է՝ կրկնարկ սրահներով և քովընտի դահլիճներով՝ գրեթէ ամբողջովին արաբական ճարտարապետութեամբ կառուցուած։ Լուութիւն, մաքրութիւն, կանոնապահ հրամայողութիւն՝ չոչափելի նշանները են որ հոն արդարին բաժինն անխոս կը պահուի կը պաշտպանուի՝ օրէնքին ու բանականութեան թեւերուն տակ գէթ աշխարհի ներած սահմանով, ու ես անոր համար է որ ամենէն աւելի ա՛յդ շէնքին մէջ դիպերեցայ ու ցայսօր երկու անգամ այցեցի՝ հակառակ վիճակիս թոյլ չտալուն։ Աչքէ անցունելով ընկալեալ փաստաբանները ցանկն հարիւր յիսունի չափ անուններու մէջ հապա տեսայ անուն մը մօտ Հայ ունունի՝ Մաքսուտ Ալեքսանդր, ու ան՝ թերևս ո՛չ թէ Հայ այլ Ասորի Բրիտանեայ մըն էր։

Պորան՝ ուր չմոռնալու տեսակ մը խղճահարութիւն զգացած եմ միշտ կը զգամ ներսս՝ նայելով իր գոնեսի տեսքին՝ նման է Բաբիլի Սակարանին, և անոր ճակատին տիրող կնիքն է յունական ճարտարապետութիւնը, որուն ուսերուն վրայ կը հսկէ խոշորաչուի ժամացոյց մը։ Մէնշիյէ փողոցին հրապարակէն՝ իրրև քաղաքին սիրտէն՝ կը բաժնուին 8-10 պողոտաներ հարթ երկայնաձիգ և մաքուր, որոց մէջ Շէրիֆ-փաշայ փողոցն և Բորդ-Ֆոզէդ տանող մեծ ճարահատը Բարիզի պուլվար տէպ-իդալիէնի մանրանը կարներն են։ Ասոնցմէ անդին՝ չատ են քովընտի ազուցիկ փողոցները, ուր ամէն ազգէ գաղթականներ կայանք առած՝ կը բանեցունեն մէյմէկ արհեստ ու արուեստ, մանաւանդ Իտալացի։ Ցոյն որոց թիւը 25,000 կը հաշուի գուն ուրեք Ֆրանսացի ու Անգ-

զիացի, իսկ ամէն ուրեք Արաբ։ Նաև հողմակոծ ամպերու և ալեկոծ նաւաբեկութեանց պէս ցրուած Հայեր՝ իրենց անհամար սէս-պիտութիւններովը՝ կը կազմեն երկիրին մարդաբնակութիւնը։ Լեզուներն ալ կը ճիւղաւորին հոս բազմակերպ, գաւառաբարբառներու, և տասն հինգ քսանի չափ այլայլաբանութիւններ ունին իրենց խօսողն և լսողը։ Կրթական շէնքերուն մէջ նշանաւոր է Ժէզուիթներուն Սէն վէնսալ տը Բոլ ճիւղին մեծ Քոլէժը, և օդասուն թաղերուն առաջին տեղը կը բռնէ Մուհարրէմ պէյ թաղը, որուն թիկունց կողմը կիյնայ Նեղոսի մէկ ճիւղը։

Գացի նաև՝ գիւղացնացիկ իղձերով և մենանալու խաղաղ փափագներով՝ Բամլէյ գիւղը գեղեցիկ, Բամլէ՛յ՝ ծաղկալից ծառազարդ ամարանոց մը Աղեքսանդրիայի ճոխերուն՝ տաւուտի պէս ցօղաթաւալ մանիշակի նման տերևաբաշխ ու համեստօրէն սիրուն գիւղը։ Դամասկոսի ու տեղացի վաճառականներ հո՛ն գիւղացնաց կըլլան ամառը, ամբողջ գիւղը պարապատակ բուրաստաններու բաժնուած և լուին թարմութիւն արուեստական ու բնական ղուգորդ գարուն մը կը հակէ շուրջանակի բարձր ու խոնարհամէտ արմաւենիներու վրայ։ Հոն ալ տիրող լեզուն Արաբն է, հոն ալ յոյները զրաւած են ամենէն բանուկ արհեստն՝ ուտելիքի վաճառաւոր, Յոյնն ամէն եղր ու ծովեղը կա՛յ ու կա՛յ։ Այս գիւղ փարատեց տրտմաթախիծ պանդըխտութեանս մռայլքը, դրախտի մը չափ հաճոյք և շնչառութեան մը չափ կեանքի հեւք տուաւ ինծի. երկու ժամ մնացի հոն ու դարձայ քաղաք։

Բայց թողունք սանք և իմաստասիրօրէն խօսինք քիչ մը Եգիպտոսի Հայերուն վրայ։

Կա՛յ Աղեքսանդրիայի մէջ Հայ եկեղեցի մը՝ եգիպտահայ ճոխութեանց ժամանակ կառուցուած ընդարձակ արմաւենեաց անտառակի մը մէջտեղ։ Կա՛յ Խորհրդարան, կա՛յ դպրոցիկ, կա՛յ գաղթականներու պարէն մատակարարող երիտասարդ Ցանձնաժողով մը, Թաղ. Խորհուրդ մը, Երուսաղէմացի «լայն փոր» և «գոր ձայն» Վարդապետ մը, որ աշակերտել կուզէ ինծի, մերթ կը հրամայէ և շատ ալ սուտ կը խօսի, ձայնն ահիռաւոր միտքը շրջուն և անպաշար, քսակը զեղուն ա՛յլ ժլատ և տեսիլը մանաւանդ մօրուքը փառահեղ։

Շատ խղճալի է գաղթականներու վիճակը, այդ խեղճութեան մէջ կը ցուցընեն սակայն ահաւոր և խորունկ արիութիւն և ինքնավար համարձակութիւն. որոնց շատ անգամ կենակից եղայ մօտէն հասկընալու համար իրենք։ Մեծ մասը գաւառացի, երիտասարդ, յանդո՛ւգն և յանո՛ւն, կուտեն, կը խմեն, կընեն խաւրն բաներ ու արագ չմնուած շաղփաղփուն անակներու մէջ կը ընակակցին խճողեալ՝ ծխախոտի ու երգերու երանելի արբեցութեանց մէջ ընկղմելով իրենց իրական թշուառութիւնը։

Եկեղեցատունին բանջարանոցին մէկ կողմը հիւանդներ, ապ-
տաւորներ, խաղով, կռիւով խրախուսանքներով՝ իրենց անուրջ-
ներն ու վիշտերն, որորոդ թշուառակիցներ, որոնց շուրջը կը
պաշարէ ազատեղի թաղերու կրկնաշրջանակ քաւտկուսի մը
աղբալից, որմէ հանապազօր ամէնաջահ թագաւորն երկնակա-
մարին վեր կ՝առնէ գոլորշի մը ժահահոտ. բոյն և չունչ
ճանճերու, և այս հակաբնախօսական աղտեղութիւնը չեն փութար
մաքրել տալ չորս բժիշկնե՛ր, որ բնութեան թարգման կը համա-
րեն յաճախ ինքզինքնին ու ըստ այնմ կուզեն պատուել։ Օրերով
շաբաթներով տրտնջեցի բողոքեցի, կոկորդ չորցուցի այս և ուրիշ
եղծապիղծ զեղծումներու վրայ, և հրաւիրեցի վրաս միայն անպատ-
ճառաւոր թշնամութիւն ու անխիղճ կասկածներ մը, որ հոս ալ նօթ-
ճեցին ինծի նորանոր աղէտներ. զիս շփոթեցուցին զրկեցին լուրջ
բարեկամներու յարգանքէն և լուրջ պարագաներէ ու ամէնակա-
ւոր պէտքերէ, ու մատնեցին մոլի երիտասարդութեան մը հե-
ճուկներուն, որոց սուրբ վերաբերումներով յորդորներ կարդալէ
չդադրեցայ՝ երբեմն գթելով իսկ տեսականապէս իրրև մարդ մանա-
ւանդ իրրև պանդուխտ նեղեալ, զիս այդ անտիական խեղճերը
պատճառ եղան շաբաթներով ատամնցական թափառելուս՝ անդորր
և մաքուր մենարան մը փնտռելով։ Դէշ է ժամանակն և շրջավայ-
ը, բուն յանցանքն այս երկու հզօր ներգործողներուն էր, ու ես՝
այս դժբնդակութեանց մէջ՝ հազիւ բաւող ճգնաւոր պարէնով մը
մատհատ և ջրահատ՝ կրցայ սակայն առողջ ու անկախ անշողոքորթ
իմաստութեամբ մը ապրիլ եօթն ամիս այդ խռովեալ և տարփալիր
յիմար քաղաքին մէջ Աղէքսանդրիայի մեծ մատենադարանը մեծ
դեր ունեցաւ այդ իմաստնակեցութեան մէջ, մինչ դուրսն՝ հաճոյքի
փառասիրութեան ու վաճառականութեան մեղկ և ճոխ թեւերուն
անձնատուր քաղաքի մը հայ բնիկներէն ու պանդուխտներէն՝ ինծի
ծանօթ զարմանալի մաս մը՝ կը վարէր այդ անկեաց ու անիմաստ
կեանքը. ո՞վ գիտէ, թերևս իրենք ալ իրենց համար ունէին առ այդ
իրենց յայտնի ու ծածուկ հզօր պատճառները... Դուռսէն տեսածս
սակայն սա էր՝ որ այդ հայ կեդրոնին վրայ շարունակ կը փչէր մահն
օդագայեալ աղտեղի մթնոլորտներով և աղծապիղծ գաղափարներով
բակ տուած, երիտասարդութիւնը կ՝ցր ճամբաներու մատնուած,
աղքատներն յուսահատ տարուբերումներու դատապարտուած, ծոյլ
հպարտ ու ինքնահաւան ապիտութիւնն և անհաւատութիւնը քա-
ղաքագիտութեան սև ամպերով սոնքացած անագորոյնացած՝ ծծելով
սպառելով մահարոյր մթնոլորտ մը և արուեստական գրգռիչներու
շոգիներ, երանի՜ մ՝ իրենց որ չգիտեն...։ Քանի՜ցս համարձակ փաս-
տարաններցի գոչեցի խիղճով իրական ու գաղափարական այդ նկա-
տածս գայթակղութեանց դէմ, և քանի՛ անգամ յոգնած յուսահա-
տած՝ զուր ջանացի գէթ հոս մոռնալ այն անպիտան ծխախոտը։ Ա-

զօթարանն ալ տօնավաճառ եղած է, ուր մահաշուրթն հայհոյիչին ու յիմարացելոյն քովիկը՝ ժառալից արիւնի ու միսի՝ ճենճերուն քովիկը Ս. մարմին ու արիւն կը պատարա՛գի։ Ո՛վ ներդաշնակութիւնդ անհաս, այս ներհակ ներդաշնակութեանց մէջ արդեօ՞ք քանի՞ հետեւա՞ն (conséquent) ես...

Կայ՛ ու կայ հոս փախստական, դատարկապորտ, մանրավաճառ, մեծավաճառ, վարժապետ, գրագէտ, յայտնակեաց, ու ծածկավար խումբ մը ծանօթներու և անծանօթներու որոնց չատը քաղաքագէտ կոչուած՝ իրար սիրելուն չափով իրար ատելու ալ հակամէտ՝ և այս վերջին ձեւով բաժնուած պղտոր կուսակցութեանց՝ կուգան քու՝ ալ կարծիքդ, ներքինդ, խորհուրդներդ իմանալ, ու անվայել հնարքներ կը լարեն—կին, զբօսա՛նք ապաշնո՛ր, թա՛ր, որպէսզի խաղաղասէր անկողմնութիւնդ իրենց կողմը քաշեն, մինչ դուն արդէն լեցած զեղած ես քու տերտերովդ, ու եթէ չյարմարիս, դէմ փոստաբանես, յանդիմանես ասմամբ՝ դէշ մարդ ես, մարդատեա՛ց ես, այլազգի՛ ես, լրտե՛ր ես, չգիտեմ ի՛նչ ես, ևն. ևն։

Ասոնք մոռնալու և մեղմելու համար նաւաղեցաւ աչքս գիրքի նայելէն՝ հին յիշատակներու կրկնումներ ճարտարելէն իբրև թէ նոր իրողութիւններ ըլլալէն, Կ. Պոլիս անձնականներուս համար գրելէն, համբերելէն, շունչ և հոգի հատցունելէն և կթոտեցան վերջոտնեցան ծունկերս ճդնարան մնաքրութիւն մը փնտռելէն, և միտքս ամայացաւ շնորհքով պաշտպանութեան մը վրայ մտածելէն, որպէս զի այս օտար չեզոքութեանս մէջ զիս անդատապարտ պահէ (*)։ Երեսուն և հինգ օր է՝ դեռ ոչ հեռագիրս ո՛չ ալ նամակներուս պատասխան առած եմ, դեռ խօսելով, հատնելով, նմանները սփռելով, աղօթելով ու չրջիկ քարոզութիւններով բարոյականի և խաղաղութեան դատերուն՝ կը ջանամ մոռնալ վիճակիս ծանրութիւնը, վա՛յ պատահա եղողին...։

Բնակածս օթէն ալ խաւնակ տեղ մը կը թուի. տեսնելով որ չեմ յարմարիր իրենց կենցաղին՝ սկսան հակառակիլ ինծի. գիրքի և անկեղծ բարեկամներու ա՞խը կը քաշեմ նշաւակ սատանայական հնարներու և վրիպարարութեանց։ Երկիրս ալ մահու վտանգ անցուցի և երիտասարդ տղայ հայերու զուարթ թշուառութիւնն՝ իրենց համակրելս կընծայէ կողմնակի նկատումներու, ա՛լ կը հասնի երկայնմտութիւնս և դայրոյթս կը զգլխեցունէ զիս, կը հիւանդանամ, երեք օրի չափ ալ ի հարկէ անսուաղ կը մնամ... ըրածս չի գիտեմ։ Օտարները, որոնց հետ յաճախ տեսնուելու առիթ ալ կունենամ այս բեկուած վիճակիս մէջ՝ առ հասարակ կը յարգեն զիս։ Այլ վերահաս ներհակներու և դժնդակներու երեսէն՝ հոգեկան

(*) Վերջերը շնորհակալութեամբ արժանի եղայ Հայկ Էքիզեր էֆ. զորմնական մտերիմ հոգածութեանց և Բէյիզեան Արթին պէյի յուսատու խրախուսանքին։

նուրբ չէնքս և մաքուր գաղափարներս ամբողջ կը քայքային՝ երբ տունէն ալ կառնեմ հակասական ու անյար գիրեր . . . :

Աղօթք, եկեղեցի, թանգարան, գրական զբաղումներ ու անցեալի անդրադարձումներ՝ ա՛լ ասոնք են իմ սփոփանքս, հիւանդ հիւանդ նոր ձեռնարկներու կը միուիմ։ Կըսկսիմ նորէն իմաստասիրել քաղաքը՝ մանաւանդ վարչական մասն ու ներքին միջնազգային բարքերը։ Միջնաբերդին կողմերը գտակ կըլլամ զովացուցիչ և հանդարտիչ բոյսի մը, զոր ծոմ բերանով և Իպոկրատեան յանդգնութեամբ կը ճաշակեմ նախ առ ի փորձ անծանօթին, ՍԱՍԱ'ՄՆ է ան, արտայիկ անձրևոտ տերևը բիւրեղացած, զոր տարա ներս ի Պոլիս պիտի բերէի և անոր անունով պիտի մկրտէի հոգեբանական ընձեռուած մը։ Կը ճառեմ կը բանակռուիմ ընդհանուր խաղաղութեան համար, և առ այն յորդորներս կը մեկնուին յաճախ սխալ մտքով, մանաւանդ բռընկածներէն։

Կանցնի՞ն այսպէս օրերս, օրեր՝ իմաստութեան, օրեր՝ յիմարութեան ալ, քաղաքն՝ որ համաշխարհական իմաստասէրին աշակերտէն չինուեցաւ և մարտամարդու մը սիխեղէն զարդարուեցաւ, քաղաքն ուր այժմ իմաստուն նոր կառավարութեան հետ արաբական ճկուն ասպնջականութիւն մը կը ներգործէ ամէն միտքի գործի ու շարժումի վրայ՝ քաղաքն անխտրակա՛ն է իմաստութեան և յիմարութեան համար, ազատ է և ամէնէն յիմարն հոն ան կը դառնայ կըլլայ՝ որ յիմար կը փնտռէ հոն, մոլի հաճոյասէր ու թափառական անգործէն զատ։

Իմ տեսութիւններս հոն յաճախ ինէ վար մարդոց հետ եղան, որոնց՝ շնչասպառելու աստիճան՝ խրատներ ու յորդորներ կարդացի։ Տիրող ժամանակակից երեք ծայր կուսակցութեանց մէջ՝ շատ դժուար եղաւ ինծի քալել ազատ և ուղիղ գիծի վրայէն, շատ դժուար եղաւ հակառակորդներու ալ հասկընալ զիս ըստ իմ միտքիս . . .

Բ

Աղեքսանդրիայի օտար եկեղեցիներուն մէջ՝ մեծութեամբն ու վայելչութեամբ նշանաւոր է Ս. Կատարինէի կաթոլիկ եկեղեցին՝ կառուցուած միջնադարեան կեդրոնը. չքնաղ և ընդարձակ բուրաստան մը կը զարդարէ՝ ծաղկոտն վայելչութիւն անոր լայն մուտքը։ Հոյակապ է եկեղեցիին ճակատը, գեղեցիկ է դմբէթը՝ Հռոմի Ս. Պետրոսի տաճարին արդուածքով։ Այ կողմէն կայ Ֆրըրէրներու դպրոցն և հոգեւորունը, որուն երկրորդ յարկն ևս ունի յատուկ մատուռ մը չքեղ։ Եւ այդ մատուռն էր՝ որ հրաւիրուեցանք Աւագ շաբթուն Յիսուսեան շրջուն քարոզիչի մը ատենախօսութեանց, երեք անգամ ներկայ եղայ այդ քարոզներուն, չորս հինգ հարիւրի չափ ունկնդիր եկած էր քաղաքին ազնուագոյն ե-

րիտասարդութիւնէն։ Առաջին քարոզին նիւթն էր Աշխարհի ստեղծագործութիւնը որուն բնաբանն էր Յովհաննու առաջին գլուխը. երկրորդն էր Աստուծոյ գոյութիւնը, իր բարութիւնն և նախախնամութիւնը, և երրորդը, Վարձուց և հատուցման նկարագրութիւնը։ Իրենց համառօտութեան իսկ մէջ շատ խմաստալից այդ քարոզները՝ ֆրանսական յստակ և չիտակ արտասանութեամբ՝ ունկընդրուեցան երկիւղածօրէն և հնչուն յստակ լուութեամբ պոսիւէական բան մը կար այդ քարոզներուն մէջ, արդարութեան և հաւատքի անհուն գործնական ու յօրինուածական չեշտ մը, որ գլխաւոր նկարագիրն է եւրոպական քարոզիչներուն, մանաւանդ Ցիսուսեանց՝ որ մեծ մասով կը նմանին Պոսիւէի ու նմաններուն հոգիով։ Ունկնդիրներուն մէջ կային նաև քանի մը բժիշկներ. մատուռին ոսկեղրուագ յարկին մէջ կը տիրէր լուութիւն մը ոսկի, զոր պատկառելի վեհապանութեամբ կոծէին Ցիսուսեան սեաւ և տխուր շեչտերը։ Քառասդէն աւելի չէին տևեր այդ քարոզները, որոնց կը յաջորդէին պատրաստուած զրոյցի երգեր՝ ամբողջ ունկընդիրներուն կողմէն միաձայն երգուած։ Մինակ Հայն ե՛ս էի հոն։

Եկեղեցիին ձախ կողմն է բուն վանքն Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներուն յատուկ, որ կը գործեն հոն անդադար, եաւի կողմը կիյ նայ ֆրանսական հիւանդանոցը՝ վարեալ խնամարկութեամբ գբթութեան քոյրերուն։ Ցառաջիկ կիրակի այդ եկեղեցին, որուն ներքին շուայլ շուքն և զարդն հին Հռոմէական պերճութեան հով մը ունի, որմերն ամբողջ զարդարուած են եկեղեցական՝ մանաւանդ Աղեքսանդրիայի՝ Հայրապետներուն մեծադիր պատկերներով որոնց վրայ թառած կենդանի վեհութիւն մը սրբաշունչ կը խոնարհեցունէ հաւատաւորներն՝ ի ծունր և՝ ի ջերմեռանդ աղօթ. շատ չքեղ է խորանն ու վրայի ամպհովանին և կարի նման հայ խաչկալին։ Այդ եկեղեցիին մէջ էր նաև որ կատարուեցաւ հանդիսավոր բազմաջահ թափօր մը ի պատիւ Անգլիայի դշխոյին յոբելեանին, ուր ամբողջ միաբանութիւնը՝ յիսունի չափ զգեստաւորած մանոակից եղաւ նուագաւոր հանդիսաւորութեամբ. երեք ժամ տևեց այդ յոբելինական արարողութիւնը, ներկայ էր հազար հինգ հարիւրէ աւելի բազմութիւն, և բովանդակութիւնը կը պատկերէր միջնադարեան իտալական այն մեծ և ընկճող թափօրները, որ կը նկարագրէ Ա. Մածոնի իր անուշ Յոսեցեալին մէջ։

Որովհետև կաթոլիկներուն մեծ մասը իտալացի են, ուստի քարոզներն ալ հոն իտալերէն կը տրուին։

Այդ մեծ Հռոմէական եկեղեցին կառուցուած է 1854ին, և իր շուրջի շէնքերովն ու պատնէշով կը բռնէ իրը 100,000 կանգուն տեղ, զոր շնորհած է Բարձր. Իսմայիլ փաշան։ Ճիշդ աջակողմն են օրդոտոքս յոյներու եկեղեցին ու դպրոցը՝ քիչ մը աւելի բարձր բայց և աւելի փոքր, որմէ դատ ունին քանի մը այլադաւան ու

համադաւան եկեղեցիներ, և ասոնց ամէնուն վրայ կը սաւառնին թէ՛ կրօնական թէ՛ ճատարպետական թէ՛ իմաստասիրական շող և շնորհներ մը՝ որ խորունկ անդրադարձութիւններ կը թուին Որոգինէսի, Աթանասի, Դիտիմոսի, Թէոփիլոսի և նմանեաց աստուածաբանական ու փիլիսոփայական սուրբ կայծերուն։

Իր նոր պղատոնեան փիլիսոփայութեամբ, իր ամէնահռչակ մատենադարանով, իր երբայախառն հելլէն իմաստութեամբ և ժամանակով իր բոլորտիքը տաղաւարող բազմաթիւ վանքերով, ուր երկու հազարի չափ կրօնաւորներ աղաւնակերպ կը ճգնէին(*), Աղէքսանդրիա՝ երկու հազար տարիէ ի վեր կրօնքի, փիլիսոփայութեան, հելլէն զուարթախոհութեան և վաճառականութեան այն միակ քաղաքն է Արևելքի ու Արևմուտքի սահմաններուն ամուսնքը, որ կրցած է զուգախառնել երկինքի ու աշխարհի գործերն ու իմաստութիւնները, Արևելքի ու Արևմուտքի գաղափարները, այնքան ժպտուն ներդաշնակութեամբ և հնարքով, անց ունելու համար անոնք նոր դարերու իր տաճարներուն, Ակադեմիաներուն, թատրերուն, և իմաստուններուն միջոցով.....

Հրեանե՛ր ալ ունին՝ քաղաքիս մէջ՝ երկու ժողովարան, որոց արտաքին տեսքը չունի նշանակելի բան մը. այլ ներսերը բաւական վայելուչ է՝ մանաւանդ Բամլէյի կայարանին մօտինը։ Սինաւոնին մէջտեղն է Մովսիսական աւանդալից բեմն՝ համակ մարմարակերտ, ու ճակատը՝ դարիրը պարզ և անզարդ խորանաձև, և աւանաստաղին ճիշտ ներքեւը խորհրդաւոր աստղաձև լուսամուտով մը մէկ քանի հազաններ դաւիթը նստած Ս. Գիրք կը մեկնէին իրարու՝ անպատմ ատեն, ժողովարարին մէջ չի՛կայ բնաւ քանդակ, գիր, պատկեր, Մովսիսական տարամերժ և գիտուն պարզութիւն մը կը հսկէ հոն յաւիտենապէս, արտաքին դաւիթին մէջ ալ ցրուած է փրկութեան դրամարկղը, նոր ոսկի հո՛ւրթը, վերջին ապաւէնն աղետաւոր օրերուն Իսրայե՛լի այդ դրամապաշտ սերունդին։ Հրեայք ճոխ դաղթականութիւն մը կը կազմեն Աղէքսանդրիայի մէջ, ուր մանաւանդ իրենց Մաւսղեան գերեզմանատունն ահագին հարստութիւն մը վիմատաւած կը ցուցադրէ այցելուին՝ իր հսկայ մարմարակերտ շիրիմներով և պատպաջուն պերճութեամբ. մինչև 1500 ոսկի արժող դամբարաններ կը նշմարուին հոն։

Զգե՛նք տաճարներն ու անցնի՛նք քաղաքին աշխարհիկ շինուածներուն, տխուր օր մը, յոգնած շրջմոլ պտոյտներէ, յոգնած ոգեկան ու ահեկան վէճերէ, նժդեհական կոծումներէ ու գաղափարներէ՝ Բորդ-Բոզէտի ճամբուն վրայ մենիկ բազմած կը խոկայի. աչքիս դիպաւ յանկա՛րծ՝ անապատի միրաժի մը նման՝ դիմացի

(*) Pallad, Lausiac, C. 7. Ա. Amédée Thiury - Saint Jérome Liv. V. Ch. 1. not 2me.

չուրջ չէնքը քաւակուսի. հարցուցի սպասաւորին թէ, ինչ է այդ չէնքը։

—Մատենադարան։

—Ո՛, մատենադարա՞ն, ա՛լ ի՞նչ կուզէի։

Ու հետևեալ առաւօտ այցեցի հոն։ Քաղաքապետութեան պալատին մէջ՝ յատկացուած էր կոկիկ սրահ մը այդ մատենադարան ըսուածին, որ յիշեցուց ինծի քաղաքին հին մատենադարանն իր հաշակաւոր 700,000 մատեաններովը։ Քանի մը երիտասարդներ հակած էին հոն յղկուն գրասեղաններու վրայ, ու երկու մատենապետ՝ մին Ֆրանսացի և միւսն Արաբ՝ կը վարէին այդ լուռ մուսաբանին տեսչութիւնը։ 10-12000 հատոր գիրք կայ հոն՝ ըստ մեծի մասին նոր ու անգղիերէն և Ֆրանսերէն, արաբականներն հազիւ երկու հազարի մը կը հասնին։ Ճոխագո՛յն է եգիպտական պատմութեանց մասը. եւրոպական մեծ հատորներ գրեթէ ամէնն ալ մուտ կը գտնեն հոն։ Կան նաև ձեռագիրներ ու հազուագիւտ քանի մը հին տպագրութիւններ, որոց մէջ նաև Պողիքիոնի հատորները, զոր ի զուր փնտռած էի ի Կ. Պոլիս, և կարծես հոն ուրեմն։

Երկու երեք ամիս ամէն օր այցեցի այդ սրահը, որ եղաւ ինծի ամբաւ սփոփանք մը քաղաքին անխառնութեանց մէջ։ Եւ ոչ մէկ Հայու հանդիպեցայ հոն, նաև զարմանալի՛ բան, կային քաղաքին մէջ Հայեր ալ՝ որ չգիտէին մատենադարանի մը գոյութիւնն անգամ, այնքա՞ն գրաւած էին իրենց ուշը միայն հաճոյընծայ հարստութիւնները։ Անշշունչ կահաւորութիւն մը կը հսկէ հոն, մատենապետն ալ հմուտ մարդ մը և միանգամայն հանապազորդ ընթերցող մըն է։

Մատենադարանին չէնքին դրացի է նորաշէն միւզէոնը որ եգիպտական հնութեանց թանգարան մը պիտի ըլլայ և հեռագիտէ ճոխանալու գնացքի մէջ է։ Սփինքսներ, արձաններ, անդրիներ, կիսանդրիներ, մումիաներ տակաւ հասնելու վրայ են հոն, ու նորանոր պեղումներ կը ճոխացունեն դայն օր աւուր։ Մինիսիրալիդէյի չէնքն իր մատենադարանովն կը պարարտի իրեն գոյութիւնն. Իսմայիլ փաշայի առատաձեռնութեանց։

Նպաստաւորեալ գիտնականներու համար, որ կրնան արշաւել ստագիրեան աչքով երբեմն մինչև բևեռ բևեռ, տիեզերք ինքնին անհուն մատենադարան մըն է՝ մանաւանդ անոնց համար, որ պրոմէթեան ժպրհութեամբ երբեմն մահուան անգամ կը դիմադրաւեն՝ ըմբռնուած գիտնալու յիմարութենէն, այո՛ տիեզերք բովանդակ իր հոգեկան ու նիւթական անչրջագիծ կողմերովը ուր հոգի՛, նիւթ անհոգի՛, տունկ, կենդանի, հրահալ, մարդ գաղափար ու ամէն բան կը դառնայ կըլլայ քննելի ընիկ առարկայ ներշրջանաւ։ Ի սկզբանէ զուրկ այդ նպաստաւորեալ հանգամանքէն և խաղալիք անմկատեալ արկածներու յորձանքին՝ Աղեքսանդրիայի այդ արուեստական մատենադարանին մէջ ես անցուցի անդո՛ր ապահով օրեր, որ կարժեն արդարև տիեզերք մը յաւիտենականութիւն մը . . . մանաւանդ երբ հոգին միանգամ հասած վարուած է այն ահարկու եզրը, որ յուսահատութիւն կըսուի . . . և զորս նախագրած էր ինծի ի սկզբան ներսէս եկած «մ'երթար» ձայնը . . . (ոյսչափ կրնամ քաղել առ այժմ Աղեքսանդրեան ալեկոծեալ օրագրութենէս գրուած 1897ին)։

Մ. ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

ԻԶՄԻՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ԲԺԻՇԿԸ

Տօքթէօր Թագուոր Վարդանեան

Երբ ասկէ կէս դար մը յառաջ տօքթէօր Թագուոր Վարդանեան՝ մեր Իզմիրի Հայ ժողովուրդէն գուրգուրանօք և օրհնութեամբ յիշուած այդ բարի և պատուական բժիշկը՝ Բիզայի համալսարանէն իր վկայականն ստացած ծննդավայրը կը վերադառնար ուսած արուեստին խոնարհ սկզբնաւորութիւնն ընելու համար իր քաղաքակցաց մէջ՝ հայ վկայեալ բժիշկի երես տակաւին չէր տեսած Իզմիր։ Ոչ տօքթէօր Կոստանդեան կար, ոչ տօքթէօր Ճէլէպեան, ոչ տօքթէօր Տիգրան և Սիմոն Սպարթալեան, ոչ Թօփալեան և ոչ միւս աւելի կամ նուազ ծանօթ հայ բժիշկները կային, ուստի և քաղաքիս հայազգի տօքթէօրներու նահապետը կրնայ կոչուիլ ներկայ ուսումնասիրութեան առարկայ բժիշկ Թագուոր Վարդանեան։

Սուր խմացականութիւն, ցայտուն հանճար, արտաքին փայլ, ձև ու սեթեւեթ չունէր քնաւ մեր քաղաքակից հայ բժիշկը. իր արուեստն արժեցնել, ինքզինք փայլեցնել, իր դիրքն ու արժանապատուութիւնը բարձր բռնել, պատկառանք ազդել իր միջավայրին՝ մտքէն իսկ չէր անցներ. մեծութեան՝ փառասիրութեան նշոյլ չէր տեսնուեր իր վրայ. պարզ և համեստ մէկը՝ իսպառ անծանօթ էին իրեն աշխարհիկ բժիշկը կացուցանող այն բարձր ու աղնիւ ձեւերն ու այն ճարպիկ միջոցները՝ զորս Մեֆիսթոֆելէս կը թելադրէր բժշկութեան խեղճ ուսանողի մը՝ որ Ֆաուսթ գիտնականէն խրատ և հրահանգ առնել եկած էր իր ի գործ դնելիք փափուկ արուեստի մասին։ Այո՛, իր բոլոր ժամանակակիցները գիտեն զայս. ոչ ձև, ոչ երևոյթ և ոչ կենցաղագիտութիւն ունէր բարեյիշատակ տօքթէօր Թագուոր (օտարներէ տօքթէօր Վարդան անունով ճանչցուած). իր բովանդակ դրամագլուխը այն բժշկական բաւականաչափ հմտութիւնն էր՝ որու տիրացած էր մտաւոր բոլոր կարողութիւններն լարելով ի մի ամփոփելով։ Իր ընտանեկան շրջանակէն լսած եմ թէ մայրը (հայրը մեռած էր արդէն), խորթացեալ մայր մ՚որ իր բոլոր սէրն ու խանդաղատանքը միւս որդւոյն վրայ կեդրոնացուցած՝ զորովի նշոյլ իսկ չէր ցուցուցած անոր իր բոլոր կեանքի մէջ, բա-

ցէ ի բաց մերժեր է տեղի տալ իր զաւկի բժիշկ ըլլալու փափաքին, անիրանալի համարելով մեծ ընդունակութիւն մը չյայտնող պատանուոյն խորհուրդը։ Հարկ եղեր է որ ազգականք ու բարեկամք մէջ մտնեն անողոք մօր հաճութիւնն առնելու համար։ Պատանին զչարած իր կարողութեան մասին ցոյց տրուած ծնողական արհամարհանքէն՝ «եթէ մեծ բժիշկ մ՚ալ չըլլամ, ըսեր է, չե՞մ կրնար ցուպը ձեռքս շրջիլ գիւղէ գիւղ և արուեստս ի գործ դնել», և այս կերպով իր ստիպմանց ու թախանձանաց վրայ վերջապէս ճամբայ հանուեր է դէպի Իտալիա, ուրկէ ետ դարձաւ իբր վկայեալ բժիշկ։ (*)

Եւ իրօք, ամէն կարելի ջանք ու ճիգ թափելով վարպետ բժիշկ մ՚եղած էր տօքթէօր Թագուոր —ի՞նչ կը փախչի աշխատութեան ձեռքէն։ Իր արուեստակիցները ծիծաղելով հանդերձ անոր պարզութեանց վրայ՝ կը յարգէին իր գիտութիւնը՝ զոր ոչ ոք կասկածի տակ կը դնէր։ Ինքն ալ իր կողմէ կը խնդար մտադիւր անոնցմէ ո. մանց յանձնապատան կամ շարլատան ձևերուն վրայ, թեպէտ այդ ձևերու շնորհիւ արագ յառաջդիմութիւն մը գտած ըլլային անոնք, անիրաւ յառաջդիմութիւն՝ որ սակայն մեր փիլիսոփայ բժիշկին նախանձը չէր շարժեր բնաւ։ Մեր բարի տօքթէօրը ի քնէ գոհ՝ հանդարտ՝ բաւականացող բնութեան տէր՝ փառասիրական որ և է ձրգտումէ ապատ կամ անմասն՝ քառասուն տարուան բժշկական ընթացքի մէջ չանցաւ մտա մ՚անդին իր համալսարանական ուսումէն. յառաջդիմական բժիշկ մը չեղաւ բնաւ։ Նոր գիւտերու, նոր դեղերու, նոր մեթոտներու և նոր զննութեանց չեղաւ բնաւին հետաքրքիր. որ և է բժշկական թերթի չեղաւ բաժանորդ դարմանական նորութեանց իրազեկ ըլլալու համար՝ որոնց որ և է կարևորութիւն չէր ընծայեր արդէն՝ տեսակ մ՚արհամարհանք իսկ յայտնելով։ Իրեն ուսուցիչները հին բրոֆէսօրները կը մնային միշտ։ Կը յիշեմ իր բժշկական խիստ համեստ գրադարանը՝ ուր իր Իտալացի բրոֆէսօրներուն մէկ քանի գրուածքները կը գտնուէին միայն, և անոնց հետ ֆրանսացի քանի մը բրոֆէսօրներու՝ Թարտիէօի, Թրուսսոյի, Ժաքուի երկասիրութիւնները։ Ասոնք էին ահա իր բժշկական բոլոր գանձարանը՝ որոյմէ մէկուն կը դիմէր բացառաբար ա՛յն տեղն միայն՝ երբ ստիպողական պարագայմը ներկայանար։ Իր քառասնամեայ բժշկական շրջանին մէջ կրնայ ըսուիլ թէ բժիշկ Թագուոր մնաց այնպէս՝ ինչպէս եկած էր Իտալիայէ. տեսական որ և է յառաջդիմութենէ անմասն և ունենալով միայն այսքան երկար

(*) Ըսինք թէ մեր բարի տօքթէօրը բնաւ սիրուած չէր իր մօրմէ։ Ազգական տիկին մը իր աղջիկ զաւակը ցուցնելով անոր՝ «պօյդ սիրեմ տօքթէօր, կ՚ըսէ, լաւ մը դարմանես աղջիկս։» — Կեանքիս մէջ առաջին անգամ լսեցի այդպիսի անոյշ խօսք մը, կ՚ըսէ մայրական սէրէ խպաւ զուրկ մեծցած բարի տօքթէօրը՝ որ դառն այլ սրտաշարժ ձևով մ՚իր սրտին ցաւը կը յայտնէր այս մասին։

չրջանի մը մէջ համբարած գործնական փորձառութիւնը։ Բայց էր նա ներքին ախտաբանութեան մէջ, այլ ջղային, մտային և ուրիշ նոր գիտուած, բազմատեսակ ախտերու մասին կը տկարանար ցաւալի կերպով և այդ նոր գիտութեանց վրայ տեղեկութիւն չունէր ամենեւին։ Անգամ մը catalepsieի դէպքի մը համար կը կանչուի տունէ մը։ Հիւանդը իր ախտի շերմամբ ժամերով ոտքի վրայ արձանացած մնացած էր անմնալի դիրքի մը մէջ։ «Այս ինչո՞ւ այսպէս կեցեր է» կը հարցունէ տօքթէօր Թագւորը հիւանդին աէրերուն։՝։՝ և մենք հոն էինք։ Այսու հանդերձ բարեմիտ տօքթէօրը թէ՝ իր ըստացած գիտութեամբ և թէ իր բնական պարզ խելքով՝ որու բարձրերը չսաւառնիլը օգտակար կ'ըլլայ մերթ ինչ ինչ պարագաներու մէջ, տնյուսալի բժշկութիւններ կ'ընէր ամենէ անյոյս հիւանդներու վրայ։ Այս մասին պզտի այլ ոչ աննշան դրուագ մը պատմե՛նք՝ որ ծանօթ է բոլոր Իզմիրի ազգայնոց։

Նշանաւոր օղեմոլ մը ծանր հիւանդութեամբ անկողին կ'իյնայ։ Իր ընծայած վտանգաւոր ու տարօրինակ ախտանիշերէն շփոթած զինք դարմանող բազմաթիւ մեծ բժիշկներ՝ քանի մը դեղեր փորձելէ ետք՝ անյոյս կը հրատարակեն զան ու ձեռքերնին կը քաշեն։ Տօքթ. Թագւորի պարզ միտքը օգնութեան կը հասնի, նա կը մտածէ իրաւամբ թէ օղեմոլ հիւանդին՝ իր հիւանդութեան իսկ պատճառաւ՝ իրեն բնական դարձած հեղուկէն զրկուիլը խիստ հաւանօրէն մեծ գեր մը կրնար խաղալ այն տարօրինակ ախտանիշերու արտադրութեան մէջ՝ որք շուարած յուսակտուր թողած էին բոլոր բժիշկները։ Կ'առաջարկէ ընտանիքին որ իր գլխէն դարման մ'ընէ՝ բժշկութենէ դուրս։ Բնականապէս կը հաւանի ընտանիքը ընծայուած փրկութեան անակնկալ յուսատու խարխսին պէնդ մը փարելով։ «Բերէ՛ք նայիմ՝ օղիի շիշը։»— Օղիի շի՞շը, ի՞նչ կ'ըսես տօքթէօր, բժիշկներուն կարծիքն այն է որ օղիի չափազանց գործածութեան պատճառաւ այսպէս անյոյս վիճակի մէջ է մեր հիւանդը։ —Բերէ՛ք օղիի շիշը, կ'ըսեմ։ Շիշը կը բերուի և մեր տօքթէօրը՝ որ իր կարգին օր մը մեծ բարեկամ պիտի ըլլար այդ հեղուկին միանգամայն և անոր զոհը, հոգեվար հիւանդին կը ներկայացնէ մատ մը այդ «կենաց ջուր»էն։ Ինքզինք կորուսած հիւանդին աչքերը կը բացուին քիչ մը։ Մեր բարի տօքթէօրը՝ որ ուղիղ և արամաբանական մտածում մ'ունեցած էր, կ'ապսպրէ ամէն երկու ժամ մէյմէկ մատ խմցնել հիւանդին որ կ'սկսէր ախորժիւ կոնծել իր սիրական «ճերմակ ջուր»ը, և քանի մ'օրուան մէջ առողջութիւնը կը գտնէ ի մեծ զարմացում բժիշկներուն՝ որք տօքթէօր Թագւորի դարմանման արտակարգ ու յաջող մեթոտին պարտաւորեցան տալ իրենց հաւանութեան քուէն։ Իր այդ պարզ և ուղիղ խելքով քանի՞ քանի՞ այս տեսակ բժշկութիւններ ըրած է բարեյիշատակ տօքթէօրը՝ առանց հպարտանալու, առանձ երբեք պարծելու իր անյուսալի

յաջողութեանցը համար։ Բժիշկներէ լքուած քանի՞ քանի՞ հիւանդներ կեանքի վերադարձուցած է այնպիսի ժամանակներ՝ ուր հակառողջական հին նախապաշարումներ իրենց բոլոր ոյժով կը տիրէին տակաւին, պատուիրելով որ ամրօրէն փակուած պատուհանները բացուին, օդ առնէ հիւանդը՝ որու գաղջ ջուր կը խմցնէին և որու արգիլուած պաղ ջուրը կ'արտօնէր ինք, և հիւանդին աչքերը կը բացուէին....։

Հին փիլիսոփաները յիշեցնող մէկն էր տօքթէօր Թագուոր՝ հեռի փախչող պերճութենէ և միշտ և յաւէտ գոհ իր համեստ վիճակէն։ Իր Իզմիր հասած ժամանակները օտարազգի բժիշկի մը յանձնուած էր մեր ազգային հիւանդանոցի բժշկապետութիւնը։ Մենք իրեն բարեկամ՝ օպտակար ըլլալու դիտմամբ կ'առաջարկենք լրագրի մէջ հայազգի այդ վկայեալ բժիշկն ընդունիլ մեր ազգային հաստատութեան համար։ Մեր տօքթէօրը որ սովորութիւն չունէր ընաւ թերթ՝ լրագիր կարդալու՝ ի՞նչպէս կ'ըլլայ՝ կ'իմանայ բանը և կուգայ զմեզ գտնելու։ Շնորհակալութեան բառ մը չելլեր իր բերնէն։ «Մեծրա՛պ, կ'ըսէ, բան գործ չունէիր եղեր յօդուա՞ծ գրեր ես եղեր (երանելին յօդուածը չէր կարդացած անդամ), որ զիս հիւանդանոցի բժի՞շկ ընդունին։ Ի՞նչ աւելորդ աշխատութիւն։ Ազգին ընդունած ծանր...նի բժիշկը պիտի մեռնի հարկաւ, այն ժամանակ ինչպէս որ է՝ այդ պաշտօնը ինձ կը յանձնուի։»

Մեր փիլիսոփայ Տօքթէօրը՝ էապէս խաղաղ մարդ՝ կը փախչէր ամէն կռիւէ, վիճաբանութենէ։ Օր մը, չգիտեմ ինչպէս եղաւ —արտաքոյ կարգի պատահում— մեր ներկայութեան վիճաբանութեան մը բռնուեցաւ մէկու հետ, այլ վէճը շարունակուած միջոցին արդէն մոցեր էր զայն երանելին և ուրիշ բանի կը մտածէր։ Հակառակորդն իր փաստերը կը շարէ և կը կուտակէ անօրինակ պերճախօսութեամբ՝ զինք անքթիթ դիտող Տօքթէօրին պահած ղգուշաւորութեան լռութենէն խրախուսուած՝ որ հաւատի պարտութիւն կը համարուի հակառակորդին կողմէ։ Իր բոլոր փաստերը մէջտեղ թափելէ ետք՝ յաղթանակաւոր մը՝ «էհ, տօքթէօր, նայի՛նք ի՞նչ պիտի ըսես հիմայ։» Բարի Տօքթէօրը իր թմբրութենէն սթափած՝ «ի՞նչ ըսիր որ,» կ'ըսէ։ —Ի՞նչ ըսի, կը հարցնես, հապա որո՞ւ էր խօսածս այս բոլոր խօսքերս։— Ես մտիկ չըրի, ըսաւ տօքթէօրը անխռով և անտարբեր։ Վիճաբանութիւնը դադրեցաւ ինքնին... վիճաբանող չգտնուեցաւ։ Հակառակորդը զինաթափ եղած էր։

Տօքթէօր Թագուոր բարեգութ, խղճահար մարդ՝ ճշմարիտ հայր մ'էր աղքատներու՝ որք մինչև ցայսօր իր անունը կը յիշեն օրհնութեամբ, և ժողովրդական բժիշկ մ'էր եղած բառին ընդարձակագոյն նշանակութեամբ։ Սակաւապետ ու անշահախնդիր մարդ՝ կէս մէճիտով, քառորդով անդամ կը դարմանէր իր աղքատ կամ վիճակէ ինկած հիւանդները։ «Ես իմ աղքատներէս մէճիտ չեմ կրնար

պահանջել» կ'ըսէր բարի Տօքթէօրը, և ի հարկին ձրիաբար կը դարմանէր զանոնք՝ մերթ նիւթապէս իսկ օգնելով. չէ թէ դրամ կը դնէր անոնց սնարին տակ, ինչպէս կ'ընեն մերթ մարդասէր բժիշկներ՝ այլ աւելի գործնական ու աւելի պապա ձևով մը ի գործ կը դնէր իր բարեգործութիւնը։ Մնունդէ պէտք ունեցող հիւանդին միսը կ'երթար ի՛նք անձամբ կը գնէր մսագործէն ու ձեռքովը կը բերէր կը յանձնէր զայն անոր տունը։ Հարուստներէ չափազանց պահանջել ևս կը դպէր իր բարի սրտին. այդպիսիներուն խրկած հաշիւները սովորաբար անհաւակայելի չափաւորութիւն մը կը յայտնէին։ Այս կերպով իր ընտանեաց մեծ ժառանգութիւն մը չէր կրնար թողուլ այդ մարդասէր բժիշկը՝ որ ա՛յնքան օգնած ու ծառայած է հարուստին ու մանաւանդ աղքատին, ինչպէս որ չթողուց իրօք քառասուն տարի բժշկութիւն ընելէ ետք։ Նա կը մտածէր անշուշտ որ իր թողած համեստ հարստութիւնը կրնար բաւել իր զաւակներուն՝ եթէ չափաւորութեամբ ապրիլ գիտնային իրեն պէս։ Ինք էապէս խնայասէր մարդ՝ իր հիւանդներու խնայութեան ալ հոգ տանիլ իրեն սկզբունք ըրած էր միշտ։ Բացէ ի բաց հակառակ էր Եւրոպայէ եկած պատրաստ դեղերու՝ (մեծ մասամբ քառգօնեայ տուփերու մէջ ամփոփուած և իրենց դգալիկներով կամ կոտինդներով ընկերացած), որոնց վրայ թէ՛ կը կոսկածէր ու թէ՛ կը խնդար, և որոնց չափազանց թանկութիւնը իր ծուխերու քսակին վնասակար՝ կը դայրացնէր զինք։ Անոնցմէ և ոչ մէկը կ'ապսպրէր իր հիւանդներուն։ Goudron de Guyotի տեղ թակոյկ մը ջրի մէջ դնել կուտար պատրաստ խայծանը՝ որու ծախուած ատան տեղն կը սորվեցնէր հիւանդին։ Քինա Լառոշը, Լապաուաքն ու ասոնց նմանները բացարձակապէս արգիլելով՝ հրահանգ կուտար թէ ի՞նչպէս տան մէջ կարելի էր պատրաստել քէնքինայի գինին՝ անոր ոյժն ու ներգործութիւնն ըստ ամենայնի համանման ըլլալը երաշխաւորելով։ Երկաթի պատրաստութեանց տեղ՝ որք ա՛յնքան յարգի էին իր ժամանակները, շատ անգամ ժանգոտած գամեր ու հին երկաթեղէններ ջրի մէջ դնել և զայն խմել կ'ապսպրէր։ Իր աղքատ հիւանդները ստէպ կը խրկէր . . . նպարավաճառին կամ շատ շատ դեղանիւթեր ծախողներու։ Արդէն մեծ համարում ալ չունէր դեղերու վրայ. «Անոնցմէ 5 - 10 տ՛ռ, մնացածները ծովը նետէ» կ'ըսէր։ Տան մը խոհարարը տկարութիւն մ'ունէր։ Բարի Տօքթէօրը իր առջև բերել չտար զան, ինք խոհանոց կ'երթայ, և քննելէ ետք (ըստ որում քովը թուղթ ալ չկար) պատին վրայ մատիտով կը գրէ պէտք եղած նիւթերը ու անոնց չափը՝ պատուիրելով տանուլ զանոնք . . . մօտակայ նպարավաճառէն։

Անգամ մը իր աղքատ մէկ հիւանդը կը խրկէ չգիտեմ ի՛նչ նիւթ դեղագործէն առնելու համար՝ պատուիրելով որ մէկ գահե-

կանէն աւելի չվճարէ։ Աղքատը դեղագործին պահանջման վրայ կը հարկադրուի հինգ դահեկան վճարել և կ'երթայ ցաւելով բանը կը պատմէ մարդասէր բժիշկին։ Սա կը բարկանայ եղած բանին, և հիւանդը ետ կը խրկէ չորս դահեկան պահանջելու դեղագործէն՝ որ Տօքթէօրին դէմ սաստիկ նեղացած՝ և անշուշտ ամչնալով հինգ դահեկանի վրայ չորսը ետ դարձնել աղքատին՝ անոր ամբողջ վճարածը կուտայ կը լմնցնէ։

Մնաց որ միայն այդ դեղագործը չէր Տօքթէօր Թագուորէն սիրտը նեղացած, այլ ամբողջ դեղագործներու դասը՝ որոնց հետ շարունակ կռուի մէջ էր ինչպատ չէ թէ միայն աղքատ այլ նաև հարուստ ծուխերուն։ Այս պատճառաւ բնաւ յարգ ու պատիւ չունէր անոնց առջև. մինչև իսկ կ'արհամարհէին զինք և իր դեղագիրները գժկամակօրէն կը պատրաստէին։ Անոնցմէ ամենէ անողոքներուն հետ չէ թէ ձգտած՝ այլ խզուած էին իր յարաբերութիւնները։ Վերը ըսինք թէ բարի Տօքթէօրը թշնամի էր Եւրոպայէ շռինդով հասած պատրաստ դեղերու՝ որք պարզապէս իր ջղերուն կը դպէին։ Անգամ մը Եւրոպացի մեծ բժիշկի մը հետ հայ հիւանդի մը խորհրդակցութեան կ'երթայ։ Օտարազգի բժիշկը քննութենէ ետք գրի կ'առնէ իր պատուիրած դեղերը՝ որոնցմէ առաջինը կարգ մը թանկագին նիւթեր կը պարունակէր, և երկրորդն ու երրորդը Եւրոպայի մասնագիտական դեղեր՝ ռեքլամներով տարփողուած ու կ'սկսի կարդալ իր գիրքերը։ Առաջին տարազին՝ Oui, Docteur, կ'ըսէ իր արուեստակցին, միևնոյն ժամանակ հայերէն՝ «Մտիկ մի՛ ըներ, դարտակ է» փսփսալով հիւանդին՝ որ ջարեկամ մ'էր իրեն։ Երկրորդ դեղը՝ եւրոպական պատրաստութիւն մ'էր՝ ինչպէս ըսինք։ Oui, Docteur, և հայերէն «Դարտակ է»։ Երրորդ դեղը՝ նոյն կարգէ դարձեալ։ Oui, Doctenr, և հայերէն «Դարտակ է, դարտակ է», կը կրկնէ գրեթէ զայրացած մեր խնայասէր բարի Տօքթէրը։ Բժիշկը կը հեռանայ և Տօքթէօր Թագուորը կը համոզէ իր բարեկամ հիւանդին իր տալիք պարզ և աժան դեղը միայն գործածել, որով իրօք կ'ապաքինի նա քանի մ'օրէն։

Եթէ աժան դեղերը կը սիրէր յաւէտ մեր բարի Տօքթէօրը՝ ձրի դարմաններու ա՛լ աւելի նախապատուութիւն կուտար։ Իր հիւանդներուն ատէպ կը յանձնարարէր ծիծաղը՝ զոր կը ճանչնար անշուշտ իբր խիստ օգտակար դեղ մը հակըստնգական (antis=pasmodique)։ Շատ անգամ զիս խնդացուցած կէտին՝ ափը բռնալով «Տո՛ւր մէճիտը, կ'ըսէր, այս ծիծաղը դեղ մ'է քեզի համար»։ Երբեմն բանի ծիծաղել իսկ կ'ապաքրէր հիւանդներուն։

Այլ մեր բարի Տօքթէօրի վրայ պատմուածներու վերջը չկայ, զուարճալի ամէնքն ալ՝ և որոնց գոնէ մէկ քանիները չենք ուզեր անյիշատակ անցնիլ իբր էապէս բարացուցական։ Փութա՛նք ուրեմն լմնցնել իր կենսագրական յօդուածին այս առաջին մասը՝ երկ-

որդ հատուածը յատկապէս նուիրելու համար այդ կարի իրական պատմուածքներու՝ վստահ թէ հետաքրքիր զուարթութեամբ մը պիտի կարդացուին ընթերցողներէ։

Յոյժ բարեսիրտ և պարկեշտ բժիշկ մ'էր Տօքթէօր Թագուոր բառին ընդարձակագոյն իմաստով։ Իրեն խիզճ պիտի ըլլար պերճ ու շքեղ կեանք մը վարել ի վնաս իր ծուխերուն՝ որոնց հայր էր եղած և որոնց շահերը կը մտածէր ու կը պահպանէր՝ ինչպէս տեսանք՝ իբր բուն իրենները։ Իր կեանքի վերջին տարիներուն դիժբաղդաբար ինքզինք տուաւ չափազանց օղեմոլութեան մ'որ մեծապէս վնասեց իր վարկի ու ազդած վստահութեան։ Ինք անձամբ կ'ազդարարէր յաճախորդներուն չվստահիլ իր երեկոյեան դեղագիրներուն, կամ աւելի լաւ ընտրին չկանչել զինք օրուան այդ պահուն՝ ուր իր խելքին ամբողջութեան ինք իսկ վստահ չէր։ Անգամ մը յոսպիսի անմոռաստ ժամու մը մէջ դեղ մը գրեր էր երախայի մը համար։ Աւտու խելաբեռած՝ կը խորհի սոսկումով թէ խեղճ տղեկին համար վտանգաւոր ըլլալու տատիճան մեծ էր չափը դեղին՝ որ թոյն մ'էր անտարակոյս։ Իր բարի սիրտը խուսվքի մէջ՝ կը վազէ կ'երթայ մանկան տունը։ Մայրը կը պատմէ թէ տղան խիստ հանգիստ քնացեր էր պիշերը հետևապէս հարկ չէր եղած դեղը գործածել։ «Շատ լաւ եղեր է որ չես տուեր դեղը» կ'ըսէ բարի Տօքթէօրը՝ օրու պարզմիտ անկեղծութիւնը չափ սահման չունի երբեմն. եթէ տուած ըլլայիր՝ տղաս հիմայ ժամին պարտէզն (գերեզմանոցը) էր։ Տօքթէօր Թագուոր մեռաւ օղեմոլութեան վերյարդուած ոգիներու խլիրդի (cancer) հետևանօք։

Գրական մարդ չէր Տօքթէօր Թագուոր; և այդ կարգի խնդիրներ ընելու շահեկանութիւն չունէին իրեն համար։ Որ և է թերթ ձեռքը չէր առնուր, և լրագիրները կը նկատէր կարծեմ իրեն մեծ և անհանդուրժելի չարագուշակներ։ Պաղատանութեամբ կ'զրազէր մերթ՝ լուած աւելի կամ նուազ վաւերական լուրերուն վրայ իր հանգամանաւոր խորհրդածութիւններ ընելով։ Երաժշտութեան մեծ բարեկամ էր, և ախորժանօք մանկ կ'ընէր մեր դաշնակը՝ երբ կը զբաղէինք անով։

Տօքթէօր Թագուոր Վարդանեան ծնած է 1830 Յունվարին, ամուսնացած 1871 ին և փոխանցած 1892 Մայիսին, 62 տարեկան։ Թողած է երեք ազջիկ և երկու մանչ զաւակ, Յովհաննէս և Սարգիս՝ որոնցմէ մին իրմէ կանխաւ ամուսնացած էր բժիշկ ըլլալու և միւսը դեղագործ, ինչպէս եղած են իրօք՝ իրենց վկայականները ստանալով։

Բ

Ուղիղ խելքի, պարզութեան՝ որ մերթ միամտութեան աստիճանները կը հասնէր զարմանալի խառնուրդ մ'էր ձևերէ ու նրբու-

թիւններէ բացէ ի բաց անմասն մեր բարեսիրտ ու բարեացակամ Տօքթէօրը. բժշկութեան իբր հայ Դիոգինէս մը կամ Նասրէտտին Հոճա մը կրնայ նկատուիլ Իզմիրի հայ բժիշկներու այս նահապետը, անպիտ տիպար մ'իր տեսակին մէջ։ Մեր ուսումնասիրութեան սոյն երկրորդ մասին մէջ պատմենք ինչ ինչ դրուագներ զոր խոստացանք և որք ճշգրիտ գաղափար մը պիտի տան, կը յուսանք, Տօքթէօր Թալէորի խիստ ինքնայատուկ նկարագրին վրայ։

Ժամանակակից Իզմիրի Հայեր կրնան մոռցած ըլլալ իրմէ խըրկուած տարեկան միշտ չափաւոր հաշիւներու կոնակը տպուած իրենց բարութեանը մէջ խիստ զուարճալի չորս յօդուածները՝ թուանշաններով զատուած իրարմէ։ Թէպէտ այժմ չունիմ աչքիս առջև այդ տպագիր հաշուեթուղթերէն մին, այլ անմոռանալի էր անոր պարունակութիւնը՝ զոր հետաքրքրական կը համարինք ամփոփել հոս մեր յիշողութեան ապաւինած։ Ա. Ինքնակամ թոյլտուութիւն մինչև վեց ամիս վճարումը երկարաձգելու։ Եթէ մինչև այդ պայմանաժամը վճարում տեղի չունենայ պարտապան ծուխը պէտք է գայ պատճառը յայտնէ, որ ժամանակ նոր պայմանաժամ պիտի տրուի իրեն։ Բ. Եթէ հաշիւը վճարուած չէ և նորէն կանչուի պարտապան յաճախորդէն՝ կրնայ երթալ հիւանդը տեսնելու, այլ այդ պարագային մէջ մէն մի այցելութիւնը կանխիկ վճարուելու պայմանաւ, նախորդ հաշուոյն խօսքը չկայ ա՛լ։ Գ. Եթէ հիւանդին տէրը գոհ չմնայ իրմէ՝ ազատ է ուրիշ բժիշկ կանչելու, միայն թէ ժամանակին իմաց տրուի իրեն։ Բարի Տօքթէօրը՝ առջի օրէն բարձր և ակնածելի դիրք մը բռնել գիտցած չըլլալով՝ յաճախորդները բոլորովին sans façon վերաբերում մ'ունէին իրեն հետ, և այս պայմանը կը դնէր իր արժանապատուութեան ծանր եկած անպատեհութեան մ'առջևն առնելու համար։ Բանդի ահա ի՞նչ կը պատահէր երբեմն։ Հիւանդին տէրը իր հիւանդին վիճակէն գրժգոհ՝ ձեռքի տակէ ուրիշ բժիշկ մը կը կանչէր առանց ազդարարելու իրեն։ Եւ ահա օտար բժիշկը կուգար կը ներկայանար այդ տունը՝ երբ հոն կը գտնուէր նաև բանին անտեղեակ բարի Տօքթէօրը։ Այն ժամանակ տան տիրուհին կը պահէր կը պարտկէր զան որ և է դրան մը ետին՝ մինչև որ միւս բժիշկը հեռանար տունէն։ Բարի Տօքթէօրին խիստ ծանր եկած էր այս պարագան՝ որուն չկրկնուիլը կը փափաքէր ընտանեաբար։ Դ. Բարեբարոյ Տօքթէօրը կ'իմացնէ հիւանդին տիրոջ՝ որ եթէ իր նոր կանչած բժիշկէն գոհ չմնայ և զինք հրաւիրէ նորէն՝ պատրաստ է ըստ առաջնոյն իր դարմանները մատուցանել։

Պարզութեան ու միամտութեան պաշտելի օրինակ մ'այնպէս չէ։ Ահա յատկանշական սրտաշարժ օրինակ մը իր ծանօթ անշահախնդրութեան։

Բարեկեցիկ ծուխի մը կողմէ կը կանչուի որու որդին ախտացած էր ծանր ժանտատենդով։ Երկու ամիս շարունակ կը խնամէ այդ հիւանդը՝ ի պահանջել հարկի օրը երկու մինչև իսկ երեք անգամ երթալով։ Տղան կը բժշկուի։ Հայրը չափազանց խնայասէր մէկը՝ սրտաթունդ կ'ասասէ Տօքթէօրէ գալիք հաշիւին, ուր կը վախնար իրաւամբ թէ խոշորկեկ գումար մը նշանակուած պիտի ըլլար։ Հաշիւը կուգայ։ Փոած դրամ 600 ղրշ. ի ամենահամեստ պահանջ։ Պարտապան ծուխը չկրնար հաւատալ աչքերուն, այլ այնպէս էր, 600 ղրշ. փոած ստակ։ Թուղթի մէջ իսկոյն կը ծրարէ կը պլլէ այդ անհաւատալի կերպով չափաւոր գումարը՝ տուողին հանդիպումին անոր մատուցանելու համար, և կը հանդիպի։ «Տօքթէօր, հաշիւդ իրկած էիր, ահաւասիկ գումարը։ —Բանի՞ ղրուշ է։— 600 ղրշ. չէի՞ր գրած. ահա քեզի 600 ղրշ. պարտապանը անձկութեան մէջ է որ մի գուցէ սխալմունք մ'ըլլար բանին մէջ։ —Ճիշդ 600 ղրո՞ւշ է, պակաս չկա՞յ։— Ճիշտ 600 ղրշ։— Կեցի՛ր ուրեմն։ Կը համբէ. գումարը ճիշդ էր։ Ինձ ըսած էին թէ դուն սովորաբար խրկուած հաշիւէն կը կտրես։ Արդ իմ պահանջս 400 ղրշ. է միայն. 600 ղրշ. գրեցի՝ որպէս զի եթէ զեղչելու ելլես՝ չվնասուիմ։ Ահա, բարեկամ, քեզ ես կը դարձնեմ 200 ղրուշդ, դուն այ զաւակներու տէր ես»։

Այս պատմութիւնս մեր բարեսիրտ պատուական Տօքթէօրը չնկարագրե՞ր ըստ ամենայնի։

Տօքթէօր Թագւոր ինքզինք պարզապէս պարտաւոր կ'զգար օտար սեղանի մը մասնակցելով և ճաշէ ելլելէ ետք՝ պատրաստ էր տան բոլոր հիւանդները կամ տկարները քննել ձրիաբար։ Այս մասին պատմենք քանի մը հետաքրքրական դրուագներ։

Օր մը սեղանի մը կը գտնուինք իրեն հետ։ Ճաշը լմննալուն՝ տանը տիկինը իր հինօրեայ յօդացաւին համար նոր դեղ մը կը խնդրէ մեր Տօքթէօրէն՝ որ արդէն տարիներով դարմանած էր զան և իր դեղերն սպառած, առանց ամենափոքր յաջողութեան, և որ իզուր փախփխիլ կ'ուզէր ընդունայն ծախքէ չհանելու համար անոր ամուսինը՝ որ բարեկամ մ'էր իրեն։ Իր անտանելի ցաւերէն համբերութիւնը կորուսած տիկինը կը պնդէ, չթողուր զինք։ «Մինչև որ դեղ մը՝ դարման մը չտնօրինես ինծի՝ չպիտի թողում օձիքդ», կ'ըսէ, և կ'աւելցնէ թէ բարեկամ մը վիշի ջուր գործածել ապսպրեր էր իրեն՝ իբր խիստ օգտակար իր հիւանդութեան։ «Ի՞նչ կ'ըսես Տօքթէօր 15—20 շիշ մը փորձե՞մ»։ Խելքը գլխէն կ'երթայ բարի Տօքթէօրին՝ մտածելով մխուելիք գումարը՝ որու բոլորովին պարապ երթալիքը գիտէր։ Ա՛լ կը մտնէ խորհրդակցութեան։ «Վիշիի ջո՞ւր կ'ըսես, այլ ի՞նչու մէկ շատ ծախքերէ ելլես վիշիի շիշեր գնելով. անոր մէջ օգտակար ըլլալիքը bicarbonate de soude՝ է. այդ դեղը ծախու ա՛ռ և ամէն օր շիշի մը մէջ մէյմէկ պզտի գդալ

դիր այդ դեղէն, վրան ջուր լեցո՛ւր, և օրը մէկ չիչ խմէ, ապ-դեցութիւնը բոլորովին նոյնն է։— Հինգ ղրուշ մը կը բաւէ՞ այդ դեղը գնելու։— Հինգ ղրո՞ւշ մի, տիկին. մէկ ղրուշ, քսան փարայ իսկ կը բաւէ։ Զգիտեմ թէ տիկինը փորձե՞ց այդ նորօրինակ արուեստական վիշին։

Ինք արդէն անվստահ բժշկութեան արուեստի վրայ՝ իր թերահաւատութիւնը անհաւատութեան կը փոխուէր երբ անբոյժ հիւանդներու և յառաջացեալ ծերերու առջև կը գտնուէր՝ որոնց քով կենտրական անհրաժեշտ ոյժ չէր մնացած։ Դեղ մը տալ պէտք էր սակայն։ Այսպիսի դժնդակ պարագայի մէջ fապալա (cabale) կը գոչէր ինձ խնդալով (եբրայական այդ բառին տրուած գաղտնի միաբանութիւն, Դաւակցութիւն նշանակութեամբ), իբր թէ զիս ընկեր և մեղսակից ընելով անպէտ ու աւելորդ դեղատուութեան գործին։ Եթէ աստիճան մ՚աւելի անբոյժ էր հիւանդը՝ fապալա fուպալա, իսկ եթէ յուսահատական վիճակի մէջ՝ fա՛պալա, fո՛ւպալա, fիւպալա, ձև մը որ գերադրականի ոյժ ունէր իր լեզուին մէջ։ Սորված Տօքթէօրի այդ լեզուն՝ եթէ ներկայ գտնուէինք՝ մենք կ՚ըլլայինք նախաձեռնարկ՝ ըստ տեղւոյն բացագանչելով, fապալա, Տօքթէօր, fուպալա, fիւպալա։ Եւ Տօքթէօր կը խնդար իր պարզուկ ծիծաղով, հի՛, հի՛, հի՛, հի՛։ Հիւանդը բնականապէս բան մը չէր հասկնար ոչ մասնական fապալայէն, ոչ անոր հետևող ծիծաղէն, և ոչ ալ խիստ հաւանականաբար իրեն տրուած դեղէն...։

Պուլնովա բնակող բարեկամ մը ընտանեաց հայր և հիւանդ կազմութեան տէր, որ ստէպ պէտք կ՚ունենար իրմէ, ամէն անգամ հետևեալ պարզ և միշտ անվրէպ հնարքը կը բանեցնէր մինչև գիւղ բերելու համար մեր բարի Տօքթէօրը՝ որ հարուստներու համար իսկ կը դժկամակէր հեռուները երթալ։ Գիտէր թէ անիկա խիստ կը սիրէր սեխ ու մածուն՝ (Պուլնովայի մածունը անուանի է) զորս կանխաւ գնել տալէ ետք վստահ կերպիւ կ՚ուղղէր իր հրաւէրը բժիշկին։ Սա կուգար անվրէպ, քանզի փորձով գիտէր թէ այդ նախասիրած ուտելիքները մինչտ պատրաստ կ՚սպասէին իրեն այդ բարեկամ տան մէջը և խղճամիտ քննութիւն մը կատարելէ և դեղագիրը մատուցանելէ ետք կը հրաւիրուէր սեղանատուն, ուր սեխն ու մածունը լաւ մը պատուելէ ետք՝ «Մնաս բարով Ս * * * աղայ չնորհակալ եմ, կ՚ըսէր, երբ պէտք ունենաս՝ կանչէ՛ զիս, կուգամ։» Եւ իրօք ալ և ոչ անգամ մը թերացաւ երթալէ այդ բարեկամին, թեպէտ Պուլնովայի հաղորդակցութիւնն ալ Իզմիրի հետ դժուարին ու երկար ժամանակի խնդիր մ՚ըլլայ։

Մեր պարզ Տօքթէօրը բժշկութեան պատիւը պահել կրնանք ապահովապէս ըսել թէ չէր գիտեր, իսկ չաւլադանել՝ ամենևին, հիւանդը կամ հիւանդին տէրը բժշկական հարցումներ ըրած ատեն՝ բոլորովին ուամիկ ու մերթ ծաղրելի բացատրութեամբ մը զան հա-

մոգելու աւելորդ ջանքեր կ'ընէր։ Անգամ մը լուծողականի ու քինինի պէտք կը տեսնէ հիւանդի մը վրայ։ Սա կ'ուզէ խոյս տալ լուծողականէն և կը հարցնէ թէ չկրնա՞ր քինինը միայն առնել՝ առանց լուծողականի։ Կ'երևի թէ բարի Տօքթէօրը անհրաժեշտ համարած էր կանխաւ այդ հիւանդին ներսը մաքրել։ քանդի սապէս կը պատասխանէ անոր. «Սենեակին մէջ մուկը մտեր է, քինինը ա՛յն մտրակն է որով զան պիտի հալածես։ Արդ սենեակին դուռը բա՛ց որ փախչի մուկը։ Դուն դուռը գոցեր՝ կ'ուզես որ փախչի, այլ ուրկէ փախչի։»

Տիկին մ'որ ամուրի քոյր մ'ալ ունի կը կանչէ զան իր մէկ տարուրեան համար։ Տօքթէօրը դեղագիր մը կը գրէ. իր մեկնելու պահուն տիկինը կը հարցնէ թէ քիչ մ'ալ ափիոն դրա՞ծ է մէջը, քանզի իր նախորդ բժիշկը՝ որ մեռած էր, ժամանակաւ դրած է եղեր այդ թմբրեցուցիչը որ օգտակար եղած էր հիւանդութեան։ Այլ ե՞կո՛ւ տես որ դեղերը ղիրար գրկող կամ մերժող յատկութիւններ ունին, և մեր Տօքթէօրին դեղագրին մէջ ափիոնը գիտաբար մուտք չէր կրնար գտնել։ Անաւասիկ ի՞նչպէս կը բացատրէ բանը՝ մեր ներկայութեան։ «Մէկ կաթսայ ջուր տաքնալու վրայ է. քեզի, տիկին, մէջը նետեն, ամուսնդ մէջը նետեն, ինծի մէջը նետեն, օրիորդը մէջը նետեն։ Ամուսնդ դէպի քեզ պիտի դիմէ, ես դէպի օրիորդը պիտի դիմեմ, այնպէս չէ՞։ «Այսպէս հասկցնել ուզեց բարի Տօքթէօրը թէ ափիոնը յանկութիւն չունէր պատրաստուած փոշիին դեղանիւթերուն հետ՝ որոնց ներհակ պիտի դար և որոնց մէջ զինք գրկող մը չպիտի գտնուէր...։

Ծանր ախտի մ'ընթացքին մէջ երբեմն ուրիշ ախտ մը կամ ախտեր մէջտեղ կ'ելլեն, ինչ որ բժիշկը complication կ'անուանեն։ Այսպիսի պարագայի մը մէջ կը գտնուի մեր Տօքթէօրին մէկ հիւանդը, որու տէրերն են տիկինը, անոր մայրը ու քոյրը։ Արդ տիկինը դիտողութիւն կ'ընէ մեր Տօքթէօրին։ «Ի՞նչպէս եղաւ որ, Տօքթէօր, դուն անոնի բերան մէկ ախտի միայն անունն տուիր, այլ ահա երկու ուրիշ ախտեր ալ երևան ելան ետևէ ետև։» Տիկինը գայթակղած էր, պէտք էր համոզել, այսինքն հասկցնել որ եթէ ախտը կրնաւորուեցաւ ու պահուած հիւանդութիւններ հետզհետէ երևան ելան՝ զորս պուշական չբլլալը յանցանք մը չէր կրնար սեպուիլ իր կողմէ և ոչ ալ անհմտութեան նշան մը։ Սենեակին երկարաձև բազմոցը ցուցնելով՝ «Սա բազմոցին գլուխը նստեր է մայրդ, կ'ըսէ, (մայրը յաղթամարմին կին մ'էր), անոր քովը դուն, քու ալ քովդ՝ օրիորդ քոյրդ։ Արդ, մայրդ թող ելլէ բազմոցին գլուխէն՝ որպէսզի քու երեսդ տեսնեմ. դուն ալ ելլիր քու տեղդ՝ որ օրիորդին երեսը տեսնեմ։ Տնեցիք կը համոզուին այս շօշափելի օրինակէն։

Տարիքոտ տիկին մը որ հինուսուց յօգացաւէ մը կը տառապէր՝ չափազանց մաքրասէր՝ ստէպ ջուրերը կը մտնէր ան գործոց հա-

մար: Բարի տօքթէօրը կուզէ զգուշացնել զինք խոնաւութենէ ու չափազանց յոգնութենէ՝ հասկցնելով թէ յամառ ու վատթար ախտի մը հետ գործ ունի: Ահաւասիկ ի՞նչպէս կը բացատրէ բանը: Տանդ մէջ բռնակալ Եէնիչէրի մը մուտք գտած է վաղուց, ու փառաւորապէս տեղաւորուած է սրտի բազմոցին անկիւնը. ձեռքն ունի երկընկեկ ծխամորճ մը: Զար ու վայրագ մէկն է ընութեամբ ու հետը գէշ երթալու չգայ: Հարկ է անոյշ վարուիլ հետը, կամ-քին հակառակ բան չընել, ու պէտք եղած ատենը կրակ մը դնել ծխամորճին: Այդ չըրի՞ր, փորձանք կուգայ գլուխդ. ոտք կ'ելնէ բարկութեամբ ու ծխամորճովը սնխնայ կը զարնէ մարմնոյդ ամէն կողմը, բա՛թ, բա՛թ, բա՛թ. ջարդ ու փշուր կ'ընէ ոսկորներդ: Ջայրոյթն անցնելէ ետք նորէն կը նստի բազմոցը, նորէն կը լեցնէ ծխամորճը. եթէ կուզես՝ նորէն հոգ մի՛ ըներ կրակը տալու և կամ հակառակէ՛ անոր. գանակոծութիւնը պատրաստ է՝ հեռահետ աւելի բուռն ու աւելի ուժգին . . . :

Տօքթէօրին բարեկամները կը համոզեն զինք որ իր արուեստին մէջ յաջողելու համար պէտք չէր պարզ ըլլալ այդպէս, այլ ըլլալ վարպետ, ճարպիկ, լեզուանի, նրբամտութիւն յայտնել և համեղ կատակներով զուարճացնել հիւանդը, ինչպէս կընէր իր արուեստակիցը՝ տօքթէօր Ռաֆինէսք՝ որ անհուն յաջողութիւն կը գտնէր իր ճարպիկ ձեւերու շնորհիւ: Բարի տօքթէօրը կ'ուզէ հետեւիլ այս օգտակար խորհուրդին, և աւաջին տիլթով ի գործ կը դնէ զայն: Հարուստ տիկնոջ մը կողմէ կանչուած էր՝ որ արգանդային ահռելի ցաւերու մատնուած՝ ինկած տարածուած է գորգի վրայ՝ զոր եղունգներովը կը ճանկռթէ ախուվախի ու հեծկլատանքներու մէջ: Տօքթէօրը կը մտածէ թէ ճարպկութիւն ցուցնելու ժամ է. պէտք է ցաւատանջ տիկինը զուարթացնել փութով: Իր տօքթէօրի երկար փեղոյրը գլխէն հանելով՝ տիկնոջ գլուխը կ'անցընէ «Նայէ՛, ինչպէս ալ վայլեց» ըսելով: Տիկինը ստատիկ սրտմտած այդ ցուրտ և խպտտ տարադէպ կատակէն՝ անմեակին միւս ծայրը կը նետէ փեղոյրը: «Տօքթէօր, ես քու զուարճութեանդ տարկայ չեմ, իմ ցաւերէս կը մեռնիմ, հասկցա՞ր:» Տօքթէօրին փորձը ձախող գացած էր, կը զարմանար թէ ի՞նչու:

Նոր փորձ: Տիկին մ'իր մէկ ներքին անհանգստութեան համար կանչել կուտայ զան: Տօքթէօրը դեղագիր կուտայ ու կ'ըսէ թէ շաբթէ մը պիտի գայ զինք տեսնելու: Տիկինը որ գիտէր անոր երեմնակի անխորհուրդ պարզութիւնը կ'ապսպրէ որ եթէ եկած ատենը հիւրեր գտնուին՝ իր հիւանդութեանը խօսքը չընէ: Տօքթէօրը կ'ապահովէ տիկինը ու շաբթէ մը կուգայ կը ներկայանայ: Դժբաղդաբար բազմութիւն սրահին մէջ: Տօքթէօրը կը համբերէ, այլ կը տեսնէ թէ սպասումի վերջը չգար, ու կը հասկնայ թէ ճարպկութիւն մ'ի գործ դնելու ժամն հասած էր: «Տիկի՛ն, կ'ըսէ այն բազ-

մութեան մէջ՝ որու ցրուելուն յոյսը չունի, այն մեր գիտցածն ի՞նչպէս եղաւ։» Երևակայեցէք տիկնոջ ամօթանար տագնապն ու միանգամայն սրամտութիւնը։

Մեր փիլիսոփայ տօքթէօրը գոհ չէր երևար ամուսնութենէն՝ որու լուծը ծանր ու դժնդակ թուած էր իրեն։ Օր մը կ'ըսէ իր մէկ բարեկամին. «Հրէայները ինչո՞ւ Քրիստոսը ապտակեր, չարչարեր, խաչեր են. ատոնք ընելու տեղ բռնէին կարգէին զինք։»

Տօքթ. Վարդան իր թոհափուրիւններն ալ ունէր։ Ծանօթ մեծատուն մը ծանր albuminurie ով տանջուած՝ կը դարմանուէր բժիշկներէ՝ որոնց մէջ մեր տօքթէօրն ալ կը գտնուէր։ Հիւանդը Բարիզ ճամբորդելու պէտքը կը տեսնէ տօքթէօրն իրեն հետ առած՝ որ ա մենէ սակաւապետ ու ամենէ դիւրագին ուղեկից բժիշկն էր՝ որ աշխարհի մէջ կրնար գտնուիլ։ Քաղաքակից բարեկամ մ'ալ կը գտնուի հետերնին։ Տօքթէօրը բրօֆէսէօր Ժաքուի Բժշկարանին համեմատ մէջը աղ լուծած կաթ խմցուցած է չարունակ հիւանդին՝ որու վիճակը կը ծանրանար միշտ։ Իր խորհրդով յիշեալ բժշկապետը պիտի երթային տեսնէին՝ որ Բարիզ հասնելուն հետևեալ առտուն կուգայ կը ներկայանայ մեծատուն հիւանդին սենեակը, և մեր տօքթէօրը անոր վիճակը բացատրելով՝ կը հասկցնէ թէ իր հրահանգին համեմատ մեծ ոյժ տուած էր կաթին՝ միշտ աղով համեմուած։ —Աղով կա՞թ մի. պա՛րզ կաթ, պա՛րզ կաթ։ — Այլ ձեր Բժշկարանին մէջ ...։— Պա՛րզ կաթ։— Այլ դուք գրած էիք թէ...։—Պա՛րզ կաթ, պա՛րզ կաթ։ Ուրիշ պատասխան չկայ։ Բանը խիստ թոհափը կուգայ մեր տօքթէօրին՝ որ բժշկապետին գրածին վստահ՝ մեծ օգուտ սպասեր էր աղին միաժամանակ գործածութենէն, և պահ մը խորհրդակցութիւն՝ հիւանդ ու բժիշկ թողով՝ կը սրանայ քովի խուցը՝ ուր իր հայրենակից բարեկամը կը քնանար տակաւին։ «Ելի՛ր, ելի՛ր», կ'ըսէ աշխուժիւ, կը թնդէ կարթնցնէ զան իր քունէն։ Սա աչքերը կը բանայ. «ի՞նչ կ'ըսես, տօքթէօր, ինչո՞ւ կ'արթնցնես զիս, ի՞նչու ելլեմ։—Աղին ճամբայ տուեր են։—Ի՞նչ ըսել է աղին ճամբայ տուեր են, ո՞ր աղին, ի՞նչ աղի։ — Աղին ճամբայ տուեր են, աղին ճամբայ տուեր են։—Խելքիդ զիա՞ն եկած է, ան ըսէ՛։—Աղին ճամբայ տուեր են, աղին ճամբայ տուեր են, զայս կրկնելով անդադար և առանց ուրիշ բացատրութեան մտնելու կը փութայ վերադառնալ խորհրդակցութեան սենեակը բժշկապետին քով՝ որ պահ մը կոբսնցուցեր էր զինք։ Բարեկամը ա՛լ քունը փախուցած, մուլտալով կ'ելլէ կը հագուի՝ հաստատ միտքը դրած որ բարի Տօքթէօրին խելքին ձիւն մ'եկած էր, ու բրօֆէսէօրին մեկնելէն ետք միայն կը հասկնայ թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզէ եղեր Տօքթէօր Թագուոր «Աղին ճամբայ տուեր են» ըսելով։ Ի՞նչ ընէր քունէն զրկուած այդ խեղճ բարեկամը՝ եթէ բրօֆէսէօրները «ճամբայ տուեր են աղին» զոր նախապէս օգտակար դատեր էին կաթին հետ խառնուած։

Մեր բարի Տօքթէօրը իր պզտի խորամանկութիւններն ալ ունի։ Ռուս տէրութեան չգիտեմ ի՞նչ ծառայութեան մէջ գտնուող խիստ պարծենկոտ երիտասարդ Հայ մը կը փառաւորուէր թէ քանի՞ քանի՞ պատերազմներու մէջ մտած ելած, մեծ քաջագործութիւններ ըրած և մարմինը ծածկուած ըլլար ստացած բազմաթիւ վէրքերովը՝ որոնց ոմանաելի ցաւերը մեղմելու համար կ'երթար բարեկամ ափիոնի վաճառականներէ այդ զերազանցապէս հանդարտիչ նիւթը կը խնդրէր ու կ'ստանար մեծ ու փոքր քա-

նակութեամբ։ Բոլոր Իգմիր գիտէր թէ կատարելապէս չինծու էին այդ հռչակած վէրքերը՝ որոնցմով կ'ուզէր պարծենալ։ Բարի տօքթ.ն ալ որ նոյնպէս բացարձակ համոզումն ունէր բանին ստութեան, կ'ուզէ ամօթանար ձգել թեթեւսօլիկ անապարծը։ Օրին մէկը անտարբեր ձեւով մը կը հրաւիրէ զինք բաղնիք երթալ միասին։ Կ'երթան և. Արէսի կարծեցեալ զուտակը մերկացած բաղանեաց սրահը մտնելուն՝ տօքթէօրն որ ծուռակ նեռած էր գան խորամանկութեամբ՝ մարմինը վերէն վար քննելով՝ «Մ՞ւբ են հապա այն քու ը. սած վէրքերդ. ես անոնց հետքն անգամ չեմ տեսներ։— «Է՜հ, ա՛լ հիմայ բժշկուեցան» կը պատասխանէ անձնագովը՝ կորանքի մատնուած։

Որոշուած էր ա՛լ. Թագաւոր Վարպանեան պիտի մեկնէր Իտալիա բժիշկ ըլլալու։ Իր մօր հետ Մանիսա կը գտնուի։ Ապագայ բարի տօքթէօրը այս անգամ ևս պզտի խորամանկութիւն մը կը բանեցնէ՝ որ կը յաջողի լիուլի։ Նա կ'ուզէ խիստ ուժան գնով մը նոյն իսկ Մանիսայէ ստանալ զինք Իտալիա տանելիք անցագիրը, ու խնդալ միանգամայն, և այս մասին իր վստահութիւնը մեծ է անցագրի տգէտ պաշտօնեային աշխարհագրական անհմտութեան վրայ։ «Ինձի մէկ անցագիր տուէ՛ք Ալիզուրնայի (Livourne) համար» կ'ըսէ։ Պաշտօնեան որ Ալիզուրնան Տանկիսատանի ներքին քաղաքի կամ գիւղի մ'անուն կը համարի, կարծեմ՝ այն ժամանակի սակագինով՝ 20 փարայ կը պահանջէ միայն ու կ'ստանայ այդ անցագրին համար՝ որ մինչև Իտալիա պիտի տանէր Իգմիրի ապագայ առաջին բժիշկը։

Պզտի գրուագ մ'ալ կը յայտնէ պարզմիտ Տօքթէօրի անպիտակից անփափկութիւնը՝ թէպէտ սիրան յուէտ գթոտ ու բարի։ Հիւծախտէ բռնուած տիկնոջ մը հետ կը ճամբորդէ դէպի Եւրոպա, (իր ամենաչափաւոր պահանջմանց պատճառաւ միշտ ինք կ'ընտրուէր այսպիսի պարապանեաց մէջ)։ Տօքթէօր խորապէս ցաւած է այդ հէք կնոջ անյոյս վիճակին վրայ։ Եթէ իրեն մնար՝ ճամբու պարապ ծախքը մտածելով՝ ամենեւին չպիտի խրատէր Եւրոպա ուղեւորելու, այլ միւս բժիշկներն այդպէս տնօրինած էին։ Շոգենաւին մէջ ի՛նպատատ ապրատ ուղեւորի մը անոր ոչխարին վիճակահանութիւն մը կը սարքեն, որուն կը մասնակցին բոլոր ճամբորդք։ Ժամանց մը շոգենաւի տապտուկ ժամերուն մէջ։ Հիւանդ տիկինը «Տօքթէ՛օր, կ'ըսէ, անուն մ'ալ ինձ համար գրուէ՛, եթէ բաղդ ունիմ ինձ կ'ելլէ»։ —Ա՜խ, տիկին, կ'ըսէ բարի Տօքթէօրը, եթէ բաղդ ունենայիր՝ այս հիւանդութեան տէր չէիր ըլլար . . .

Ի մանկութենէ նիհար ու տկար կազմութիւն մ'ունէինք և. չափազանց surmenageէ յառաջ եկած չիզերու խիստ քայքայուն վիճակ մը որ սաստնած հարուածած է մեր մտաւոր կարողութիւնն ալ՝ դժուարին ու դժնդակ ընծայելով որ և է շարադրութիւն, ինչ որ պատճառ եղած է որ թարգմանութեանց նուիրեմ իմ գրական խոնարհ ոյժս։ Բարի Տօքթէօրը որ կը սիրէր պիս սաստիկ և որ ատէպ հիւանդները մոռնալով՝ հեծեալ ու հետի շրջապատութիւններ կ'ընէր ինձ հետ, օր մը աչքերը վրաս յառած՝ երբ տեղ մը հանդիստ կ'առնէինք՝ «Մեռրոպ, ըսաւ, դուն շատ նեղութիւն պիտի քաշէիր եթէ ժառանգական պատճառ մ'ունենայիր ընտանեացդ մէջ»։ Բարի Տօքթէօրը պարզապէս ըսել կ'ուզէր — և մենք խիստ լաւ հասկցանք իր ըսածին նշանակութիւնը — թէ առանց այդ բարեբաղդ պատահականութեան պիտի փճանայինք թոքախտով։

Ա՜հ, պաշտելի Տօքթէօր . . .։

ՓՈԹՈՐԿԻ ՕՐ ՄԸ

Ամառուան այդ կիզիչ և բոցավառ օրերուն, երկինքը պրկուած անդուսի մը պէս անբիծ և լուսաւոր կապոյտով մը կը կամարանար. ոչ մէկ ամպի ծուէն . . . տափարակ շրջակայքը գիւղին՝ ուր դացեր էինք ամառը անցնելու կարմրորակ և լիրկ տարածութիւններ կը ներկայացնէին՝ սև ճեղքրտուկներով խաչաձևուած տեղ տեղ միայն, մացառուտ և չոր բոյսեր մթին արատներ կը կազմէին այնպիսի ուժգին մանիշակագոյն երանգ մը արտաշնչելով որ մուխի թանձրութեամբ սողոսկելով կը տարածուէր գետնին վրայ առանց երբէք բարձրանալու։ Հիւսիսէն և հարաւէն ոչ մէկ բարձրութիւն, ոչ մէկ ծառ, թուչունները կը սուրային մէկ վազքով առանց կայանք առնելու և կը կորսուէին հեռաւորութեանց մէջ. մարդ ալ չկար. ո՞վ պիտի ուզէր այդ ամուլ և հրաշէկ գետնին վրայ ոտք կոխել. երբեմն, խոշոր կանանչ մողէսներ իրենց ծուլութիւնը կ'երկարէին ճեղքուածներուն եզերքը, անկենդանային անշարժութեան մը մէջ։

Դիմացը Մարմարան էր. անոր կապոյտ մակերեսը ցոլեկուան այդ ժամուն ոչ մէկ սարսուռ, ոչ մէկ փրփուր ունէր։ ոչ մէկ առուգաստ իր նազելի սիլուէթը կ'օրօրէր հոն. անիկա շողշողուն թափանցկութեամբ մը կը համապատասխանէր երկինքին անամպ կապոյտին տեղ տեղ արտաւորուած դեղնորակ լուսաւորութեամբ մը իբր թէ ոսկի հեղուկ մը խառնուած ըլլար իր ջուրերուն. կղզիներն ալ ծածկուած էին ոսկեզօծ մշուշով մը և հորիզոնին գիծը կը շփոթուէր ճառագայթներուն բեկբեկ խաղերուն մէջ։

Գիւղին ետևէն միայն այս միօրինակ ընդարձակութիւնը կը խանգարուէր լեռներու հեռաւոր տողանցումով մը. բայց անոնք ալ այդ ժամուն գրեթէ անշմարելի կը դառնային արևին շլացուցիչ լոյսին մէջ և հազիւ թէ կոհակաձև շարժումի մը զգայնութիւնը կը ներշնչէին իրենց անօրորոյթ կորութիւններով։

Այսպէս ամէն բան անշարժ ու լռին էր հոն, երբեմն անմարդաբնակ վայրի մը տպաւորութիւնը կ'ընէր այդ գիւղը անսահմանելի խաղաղութեան մը մէջ թաղուած . . . օրը քանի մը անգամ միայն, շոգեկառքին սոյլը օդը կը պատռէր երկարօրէն արձա-

գանգուելով ու ամեն բան իր սովորական հանդարտութեան մէջ կը մնար։

Հունձքի եղանակն էր. ցորեկներէն ետք, երբ ամէնքը կը քնանային ես կուգայի ծովեզերք, մնդի մերձաւոր ցորենի արտի մը մէջէն ու հնձաններու կրթնած անշարժ ու կէս թմրութեան մէջ կը մնայի ժամերով։ Երբ արևը իր դանդաղ շրջանը ընելէ ետքը հակէր դէպի արևմուտք՝ գիւղացիները կ'արթննային իրենց խորունկ քունէն և կ'սկսէին աշխատիլ. նոր կտրուած հասկերուն սքանչելի բուրմունքը, դեռ չհնձուած ցորեններուն ներդաշնակ օրօրումը, գիւղացիներուն գործունէութիւնը, կալին ճռնչող երգը, եզերուն բարի ու մեղմամղձուտ նայուածքը զիս կ'զբաղեցնէին ու կամոքէին իմ քաղքենի, հիւանդկախ տղու խռովուած մտածումս։ Հոդ՝ այդ մթնոլորտին մէջ, տօթէն ջլատուած, երևակայութիւնս կը ծուլանար, կը թմրէր վերջապէս և հանգստաւէտ լռութիւն մը յառաջ կը բերէր իմ հոգիիս մէջ. ոչ մէկ այն վատառողջ տեսիլքներէն որ տենդագին ժամերու մէջ արագօրէն կ'անցնէին մտքէս զիս յիմարեցուցիչ սարսափի մը մատնելով և որոնց յիշատակովը՝ օրերով դողդոջուն և տժգոյն կը մնայի. մերժելով զբօսնուլ, մերժելով քնանալ, ուշադրութիւնս սևեռած ներքին անկայուն և խուսափուկ պատկերներու որոնց յարափոփոխ արագութիւնը արդէն բաւական եղած էր իմ նորահաս տղու աչխոյժս ու առողջութիւնս սպառելու։ Ուրկէ՞ և ինչպէ՞ս կը ծընէին այդ պատկերները . . . ինչ անհանդարտ և խռովուած երևակայութիւն էր այդ . . . տեսած էի երբէք անգիտակցութեան օրերու մէջ ինչ որ յանկարծակի կը վերազարթնուր իմ մտածումիս մէջ. ինչ ժառանգականութեամբ բեռնաւորուած էր արիւնս և ինչ վաղեմի, մոռցուած, անցեալին մէջ խեղդուած սարսափի և տրհաւիրքի օր մը կը վերապրէր իմ մտաղաչ ուղեղիս մէջ . . . ոչ ոք թափանցած էր իմ մտքիս տրամադրութիւններուն և ոչ ոք պիտի ուզէի յայտնել զիս վրդովող յոյզերը. անբացատրելի ամբէկոտութիւն մը զիս կ'արգիլէր խօսելու, որովհետև հակառակ այդ մղձաւանջներուն ինծի պատճառած սարսափին՝ սկսած էի տեսակ մը դառն հեշտանք զգալ. ժամանակի ընթացքին մէջ մոռցած էի ցաւիս հետ, կը սիրէի զայն բուռն զգայնումով մը ու ծարաւը ունէի յուզմունքի, խռովքի . . .

Այն տարին գնչուհիներու խումբ մը իրենց մշանջենական թափառումին մէջ կանգ առեր ու մնացեր էին գիւղին մէջ. օրն ի բուն, հակառակ տաքին սաստկութեան կը պտուտքէին անոնք փողոցները, դաշտերը, արտերը ու ինչ որ ժլատ գիւղացին կը մերժէր իրենց իբր ողորմութիւն, կը գողնային կամ կը յափշտակէին. գիւղացիները չէին համարձակեր գանգատիլ նախապաշարեալ վախէ մը բռնուած անոնց անօրինակ աչքերուն և անոնց ա-

ուեղծուածային շարժումներուն համար՝ որոնք կախարդութիւններ կը նկատէին։ Անոնք գիւղացիներուն պատուհասը և զուարճութիւնն էին միանգամայն, որովհետև երբեմն, իրիկունները, այդ չարունակ ապերախտ հողին կքած մարդիկը կը խնդացնէին ու կը խանդավառէին իրենց երգերով, խաղերով, պարերով։

Գնչուհիներուն ներկայութիւնը գիւղին մէջ՝ ինծի համար հրապուրիչ նորութիւն մըն էր, ձանձրոյթի երկար ժամերուս աչքերս կը հառնէին իրենց գունագեղ վերարկուներուն, իրենց դեղին եաղմանեռով ծածկուած գլուխներուն. երբ ծովեզերք կուգային լոգանք առնելու՝ հետաքրքրութեամբ կը դիտէին իրենց մարմիններուն երիտասարդ անասունի ճկունութիւնը, իրենց պղնձագոյն անդամներուն շնորհը՝ որոնք տարբեր ու ինծի օտար ներդաշնակութիւն մը ունէին իրենց շարժումներուն ու կեցուածքին մէջ. երբ ծովէն ելնելուն կուգային եղերքի աւազին վրայ ու կ'սպասէին պահ մը որ արևը չոգիացնէր լոգանքին խոնաւութիւնը։ Հակառակ իրենց նախնական բարքերուն ինծի ազդած տեսակ մը երկչոտութեան՝ զիս կը հրապուրէին, հետաքրքրութիւնս կը գրգռէին. իրենցմէ մէկը, մանաւանդ՝ խոշոր թխորակ աղջիկ մը մթին կանանչ աչքերով, իր կարմիր խոնաւ շրթունքներովը Ղուշադրութիւնս գրաւած էր. հակառակ իր երիտասարդութեանը՝ հասուն բան մը ունէր անիկա իր հասակին, իր քալուածքին և իր ձայնին տխրագին քաղցրութեանը մէջ։ Աստիէն անդիէն, կցկտուր լսուած խօսքերէ իր պատմութիւնը գիտէի . . . իր պատմութիւնը . . . տիեզերական նշանակութիւն մը ունէր ինծի համար։

Անիկա կը պարունակէր իր սեղմ համառօտութեան մէջ բոլոր արկածախնդրական ըղձանքները, բոլոր տարտամ խորհրդաւորութիւնը տնաս և անհաւասարակշիռ երևակայութեան մը յղացումներուն և որոնցմէ դուրս կը մնար սակայն ճշմարիտ ուժգնութիւնը գնչուհիին հրայրքին։ Անիկա չօշափելի և իրականացած այն անմատչելի և անսահմանելի զգայնութիւնն էր որուն խոստումը կ'զգայի իմ էութեանս կենսականութեան մէջ և որուն խորովքովը դղրդուած էի արդէն։

Իրիկուն մը երբ գնչուհին կը պարէր իր կախարդուած օձին հետ, խարտեաշ ձիաւոր մը, օտարական երիտասարդ մը անցեր էր ճամբուն վրայէն, ու վայրկեան մը ձին կեցնելով դիտեր էր գնչուհիին դիւային պարը. անկէ ի վեր ամեն իրիկուն թխորակ աղջիկը, մթին կանանչ նայուածքով, կ'երթար ճամբուն վրայ ու կ'սպասէր ձիաւորին անցնելուն։ Ինչպէ՞ս խորապէս կը սիրէին այդ ձիաւորը գնչուհիին հրայրքին մէջէն . . . երբէք չէի տեսած զայն . . . բայց անսահմանելի կապ մը կը միացնէր իմ ներքին խռովքներս գնչուհիին զգացումներուն՝ և ինքզինքս թրթռուն կզգայի նոյն հոգեկան տրամադրութիւններով երբ խիզախ աղջիկը ցնծուն

ուրախութեամբ մը կ՝անցնէր փողոցներէն պարելով և երգելով և կամ գլխիկոր ու վհատած, աչքերը աւելի մթին կը թափառէր երկաթ ատեն, մինչև գիշերուան յառաջացած ժամերուն, կուրծքը ուռած հառաչանքներով և ձայնը թրթռուն ողբագին քաղցրութեամբ մը, հեծեծագին լացի մը պէս . . .

❦

Այն օրը, հակառակ արևին շլացուցիչ փայլին, երկինքը կապարագոյն անթափանցութիւն մը ունէր, մօտաւոր պարտէզ մը՝ ուր վարդի թուփեր, ծարաւէն ուժգունած տերևներով հազիւ թէ կ՝ապրէին, բղէզներու երամներ կուգային և ուղեկորոյս, խոլ պարի մը մէջ դառնալով, իրարու զարնուելով աչքիս առաջք կ՝իյնային մէկիկ մէկիկ, սպառած ջերմութենէ։ Ոտքերուս տակ, կարծր հողին վրայ իրենց չոր պատեհանները կը փշրուէին պզտիկ ազմուկով մը... Ցորենի արտին մէջ ուր բոլոր հասկերը կտրուած էին այլ ևս, գիւղացիները երեսի վրայ տարածուած կը քնանային և իրենց հեգքոտ շնչառութիւնը կը ծածանէր, հազիւ երբեմն ընդհատուած օդին ճնշումէն անհանգիստ հորթի մը բառաչիւններէն։ Հեռուէն աքաղաղ մը կը գոչէր երբեմն ու իր ջինջ ձայնին արձագանգը կը թրթռար այս անսովոր ժամուն, զժրաղդութիւն մը կարծես ծանուցանելով։

Սովորականին պէս գացի նստեցայ հնձանի մը շուքին տակ, աչքերս քթթելով կը նայէի ծովուն, երկնքին, ճառագայթներուն. նոյն անայլայլ անշարժութիւնը ամէն կողմ, հեռագնեան, սակայն ինծի կը թուէր թէ ծովը կ՝ընկերանար իմ նայուածքիս ելևէջներուն, թէ ճառագայթներու խուրձեր թարթիչներուս կապուած հանգոյցներ կը կազմէին և կը քակուէին իմ արտևանունքիս յուրաքանչիւր շարժումին, թէ սերտ կապ մը, համաձայնութիւն մը կար իմ կամքիս ու բոլոր դիս շրջապատող տարրերուն մէջ ու ասիկա զիս կը լեցնէր հեշտագին արբեցութեամբ մը... իմ արիւնիս իւրաքանչիւր կայլակները կը պատասխանէին կարծես արագ շաչիւններով ոսկի անձրևին որ ծովի մակերեսին վրայ կը խաղար ու կապարագոյն երկնքին պէս մթնցած ուղեղիս մէջ մտածումի բեկ բեկ կայծակներ կ՝անցնէին, կ՝երկարաձգուէին, կը կապկպուէին... Երկու գիւղացի կիներ անցան բեռերու տակ ճնշուած. ահարեկած կը թուէին և խուսափուկ հայուածքներ կուղղէին քոմնտի դէպ ի երկինք ... յետոյ մշակները արթնցան մէկիկ մէկիկ ու թուլացած և մեղկ շարժումներով սկսան աշխատութեան. կալին կռնչիւնը աւելի երկարաձգուող էր այդ օրը ու եզներուն նայուածքը աւելի մելամաղձոտ և աւելի բարի կը թուէր. իրենց դիստերուն դանդաղ շարժումը տաժանելի բան մը ունէր այդ կիզիչ արևին տակ ու ամէն անգամ որ իրենց շրջանին

մէջ ինծի կը մօտիկնային բուրումնաւէտ շունչերնին կ'զգայի երեսիս վրայ գաղջ ծովի ալիքի մը պէս։

Հետզհետէ մեղմ թմրութիւն մը կ'զգայի. աչքերս կը գոցուէին և տենդագին ջերմութենէն ճակատս և քունքերս կը խոնաւնային. կարծես երազի մը մէջէն տեսայ գնչուները խումբով որ կուգային ծովեղերքէն, փոթորկոտ օդին պատճառաւ, անգործութեան մղուած մշակներ միացեր էին իրենց. արևը մայրը մանալու մօտ էր, բայց տաքութիւնը աւելի խեղդիչ կը դառնար։ Քանի կը մօտիկնային քրտինքի գարշելի հոտ մը կ'արտաշնչուէր բոլոր այդ վաստակաբեկ մարմիններէն։ Անկէց ետքը ինչ որ տեսայ այնքան չփոթուած է մգձաւանջային տեսիլքներու հետ որ կարելի չէ սահմանել իրականութիւնը, տարտամօրէն կը յիշեմ օձը կէսը օղակ օղակ և միւս կէսը ցցուած վեր պարելով սրնգի ձայնին. գնչուհիներու խումբ մը ձեռքերնին ճակատնուն, աչքերնին պատապարելու համար արևէն և սպասելով չեմ գիտեր ինչ բանի... յետոյ իրենցմէ ամենէն գեղեցիկը, կանանչ մի՛ն աչքերով աղջիկը որ գիւային պարով մը կը դառնար, սրինգին սուր նօթերէն մտրակուած օձը կը փաթթուէր մեղմօրէն իր տիրուհիին հասակին և երկուքն ալ կը դառնային այսպէս, ուժգին արագութեամբ մը մոլորուած իրենց խոյանքին մէջ, մինչև որ շնչասպառութենէն հեալով գնչուհին կը մեղմացնէր պարը ու իր կոչերուն համաչափ օրօրումով կը քակէր օձին օղակները ու ինքզինքը կ'ազատէր անոր սոսկալի գիրկընդխառնումէն։

Գիւղացիները անբացատրելի անհանգստութենէ մը բռնուած կը խաչակնքէին ու կը հեռանային աղօթքներ մրմնջելով։ Երկինքը հետզհետէ աւելի կապարագոյն կը ցածնար կարծես։ Կոխարդուած օձերը կը սուլէին ու գնչուհիներուն խումբը կամաց կամաց կը ցրուէր լերկ և կարմրորակ տարածութիւններուն վրայ սողունի ճկունութեամբ և արագութեամբ։ Ուշ ատեն սթափեցայ թմրութենէս. ծանր քունով մը քնացեր էի խառնված գէշ երազներով. երբ աչքերս բարձրացուցի հորիզոնին վրայ տեսայ հեռուն կապարեայ երկինքին տակ ձիաւորը որ կը սուրար... մօտս ոտնաձայներ ուշադրութիւնս գրաւեցին, ետիս դարձայ, գնչուհին էր. երբէք այսքան մօտէն տեսած չէի գինքը, մտրակի հարուածներ կ'արիւնոտէին իր դէմքը որ արեան խառնումէն ուռած և մանիշակագոյն դարձած էր, իր աչքերը որոնք մեռած կը թուէին՝ ալ աւելի կանանչուած և լճացած էին... վայրագ ուրախութիւն մը կը ծամածռէր իր դէմքը որ անանային արտայայտութիւն մը ունէր, շրթունքը խոնաւ, մազերուն հիւսկէնները խանգարուած և դէպ ի ճակատը հակած, իր ամբողջ անձին վրայ կը կրէր նուաղկոտ մեղկութիւն մը, անմաքուր և ատելի իմ բնազդիս։ Տարօրինակ ու տաժանելի յայտնութիւն մը եղաւ ինծի ասիկա, ուրեմն ա՞յս

էր սերը... ա՛յս էր մեծ խոստումը որուն յոյսովը օրօրուած էի և սրուն բոցբոջումը իմ սրտիս մէջ իր անդրանիկ ծիլը արձակած էր գրեթէ...

Անբացատրելի չփոթութենէ մը դրդուած սկսայ փախչիլ հեռի հեռ խեչակորոյս՝ արտերուն մէջէն, նորահաս բոյսերը կոխոտելով և կամ անմշակ դաշտերուն մէջ մոլորուն, մացառներէն շրջապատուր պատուատուն, ուրեքիս վիրաւորուած, ու չանալով ոչ մէկ ցաւի, ոչ մէկ երկիւղի, միայն ցանկալով մուտնալ գնչուհին և իր անանցային դիմակը...։

Երբ կէս գիշերին անկողնիս մէջ արթնցայ ամենքը անձկութեամբ շրջապատած էին զիս... անձրևը մեծ չառաչիւնով կը տեղար և կայծակը կը փայլատակէր գրեթէ առանց դադրելու. որոտման ազմուկը, ալեկոծուած ծովին մռնչիւնը, քանդումի, խորտակումի զգացումներ կը ներշնչէին ինծի. կարծես երկինքը կը փլչէր մեր վրայ... մինչև առաւօտ այսպէս տևեց...։ Քանի մը օր ետքը միայն յիշեցի գնչուհին... իր սարսափելի դիմակը... ձիաւորը... միանգամ ընդ միշտ հեռացեր, անյայտացեր էր մտածումիս մէջէն։ Ինձի թուեցաւ սակայն որ իմ նայուածքիս մէջ բան մը դրոշմուած մնացած էր գնչուհիին կանանչ և թանձրաստուր աչքերէն որ ճախճախուտ և կայուն ջուրերու լպրծուն անթափանցութիւնը ունէին... և որոնց ընդմէջէն, երկար ատեն, տարիներով պիտի տեսնէի ու զգայի այն զգացումը որ ուրիշ երիտասարդ աղջիկներուն երջանկութիւնը կը կազմէ, իրենց պատրանքները կ'ոսկեզօծէ և իրենց երազներուն թռիչք կուտայ։

ԶԻՏԹԻԷ - ՍԱՐԱՖ

ԵՐԱՁ ԹԷ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

(ՆՈՐԱՎԷՊ)

Անցեալները մէկ քանի բարեկամներ, տաքուկ անկիւն մը հաւաքուած, ներսէն դուրսէն կը խոտակցէինք։ Օդերուն, օրուան դէպքերուն, սիրոյ, կնկան և այդ օրինակ անխուսափելի նիւթերու կարգաչարէն վերջը, չեմ գիտեր ինչպէս խօսք բացուեցաւ հոգեխուութեան, հեռակրութեան, իշնոսացումի, թելադրութեան, բաղդի և առանց նման հոգեկան նորանոր վիճակներու, որոնք շատ հին ըլլալով հանդերձ, դեռ նոր առաստղի կարգէն ելլալով գիտական տեսմանները թեւակոխելու վրայ են և հիմա, ամեն տեսնէ աւելի հետաքրքրութեան, ուսումնասիրութեան, խօսակցութեան տարակոյ են դարձած։ Ամեն մարդ իր գիտցածը ու չը գիտցածը ըսելէն, իրականը ու անհաւատալին իրար խառնելէ վերջը, մեկնէ մէկը, մէկէն ի մէկ, գրասեղանին վրայ տեսնալով վերջին երկու տարուան տարեցոյցները, սկսաւ Յ. Գազանճեանի տիպչափ չահեկան յօդուածները կարդալ մեզի բարձրաձայն, մեր հաւանութիւնն ալ չը մոռնալով առնել նախապէս։ Ախորժով մտիկ ըրինք իրեն։ Յետոյ կարդը եկաւ միւնոյն հատորներուն մէջը, վերոյիշեալ յօդուածներէն անմիջապէս՝ վերջը եկող իմ երկու նորավէպերուս, որոնք զուգադիպութիւնով մը՝ դրեթէ միւնոյն նիւթերը կը շօշափէին, գիտական վարկածներ, իրապաշտ կեանքէ դրուագներու մէջ կիրարկութեան դրուած, յատուկ դիտումով կարծես։ Անոնց ալ կարդացուելէն վերջը, Ֆլիհաբանութիւնը ընդհանրանալով, թեր ու դէմ կարծիքներ յայտնուեցան. թէ՛ հետզհետէ, գիտական ձեւեր առնող այդ անշօշափելի ու խորհրդաւոր բաներուն և թէ անոնց գրականութեան մէջ կիրարկութիւնը որ ատիճան կարելի ու յաջողութիւնը հաւանական ըլլալու մասին։ Մեկնէ մէկը, ազգով յոյն, զարգացած երիտասարդ մը, մեզի դրացի, որ հայ թաղի մը մէջ մեծցած և հայերէնի մասնաւոր դասեր առած ըլլալուն, շատ լաւ կը հասկնար, կը խօսէր նոյնիսկ մեր գրական լեզուն, և գրեթէ ամեն օր մեզի հետ ըլլա-

լուն, կարծես մանաւոր հաճոյք մը կ'զգար, ձգելով իր սովորաբար լուռ ու ունկնդրող, աւելի խորհող քան թէ խօսող մտաւորականի վերապահութիւնը, խանդուեցաւ վիճաբանութեան, ունակ համոզուած ու կտրուկ եզանակով մը որ շուտով կ'ստեղծէր թէ, անձնական փորձառութեան մը հեղինակութիւնովն էր որ կը խօսէր և իր լեզուին ծայրը պատմութիւն մը կար զոր մեզ հաղորդելու մարմաջ մը և խնդոտ վերապահութիւն մը կ'զգար միևնոյն ատեն, և զոր սակայն մեր ստիպումներուն վրայ, ամեն նկատում մէկդի դնելով՝ հրամցուց մեզի յօժարակամ։

. . . . . .

— Ամենքդ ալ կը ճանչնաք Թիրօլատի ընտանիքը, որ մենէ երկու փողոց անդին կը նստի, մեր տղայութեան տարիներէն ի վեր, և որուն հետ սերտ ազգականութեան կապերով կապուած եմ ես այսօր։

Մոգական ազդեցութեան մը տակ, բոլոր շատախօս վիճողներուս լեզուն մէկէնիմէկ բռնուած էր կարծես և մեծարաց աչքերով կը հետևէինք իրեն՝ որ սենեակին մէջտեղը կանգնած, իրեն անսովոր դերասանական շարժուձևերով կարծես կ'ստենաբանէր, անտարբեր՝ մեր հաւանութեան գլխու նշաններուն՝ որոնցմով կը յայտնէինք թէ արդարև կը ճանչնայինք Թիրօլատի ընտանիքը, որուն հետ իր ինչ կարգի ազգականութիւն մը ունենալը ոչ մէկերնիս կրնայինք անգիտանալ։

— Պ. Թիրօլատի՝ Ծանօթ Հելլենացի վաճառականը, երեք աղջիկ և մէկ մանչ մը ունէր, որոնց անդրանիկը, աղջիկը, Օր. Էլէնի, երկու տարու մեծ էր ինէ և հիմա ամուսնացած՝ զաւակներու ալ տէր է. տղան՝ Գոնսթանթին, ինծի տարեկից և դպրոցական ընկերս էր. շատ անգամներ կը յիշեմ, Թիրօլատիներու դիմացի մեծ ու ծաւաշատ պարտէզին մէջ. իրիկունները խաղալիս տղայական խաղեր, Էլէնիի և Գոնսթանթինոսի հետ Հինաւուրց ու տղայ պարտէզ մրն էր ան, որուն պատերը անխնամ մնացած, ժամանակէ մը ի վեր մաս մաս քայքայելուն, ամեն մարդ կրնար մտնալ ներս և այդպէսով հանրային պարտէզի մը երևոյթը տուած էր։ Գոնսթանթէնի պզտիկ քոյրը, Էօթէրրի, երեք տարու աւելի պզտիկ մենէ, երբեմն կուգար խառնուիլ մեր խաղերուն, երբ իր ուժերէն վեր չգտնար զանոնք. իսկ էն պզտիկը որ հազիւ եօթը տարու կար այն ատեն, մանկապարտէզ նոր սկսած էր յահախել և իրիկունները երբ օդը աղէոր ըլլար՝ տատային հետ կուգար հեռուէն մեր վրայ նայելով խնդալու ու զբօսնելու։ Ան ալ Վիքթորիան էր որ . . .

— Բայց, ձայնեց մենէ մէկը անհամբեր, ընդմիջելով . . .

Այն միջոցին ատենաբանը, անանկ նայուածք մը շանթեց դէպի ընդմիջողին կողմը, մատը բերնին տանելով լռութիւն պատուիրելու

տնանկ ձև մը ըրաւ որ նորէն խոր լռութիւն տիրեց։

— Աս ալ Վիքթորիան էր որ այն ատեն սուր թուշով, ճերմակ մորթով, խարտեաշ մազերով ու թացուկ աչքերով, նուրբ ու ճըկուն աղջնակ մըն էր, զոր ամեն խաղէն վերջը կ'երթայինք քիչ մը զբօսցնելու, թոթօրելու ու համբուրելու։ Երեք տարիի չափ տևեց այս կեանքը, դասերով ու զբօսանքով, աշխատութիւնով ու զուարթութիւնով խառն այս կեանքը։ Այեն օր, ես Թիրօլատինեռուն փողոցէն կ'անցնէի դպրոց երթալու համար, շատ անգամ Գոնսթանթէնին հանդիպելով և զայն միասին առնելով. նմանապէս Թիրօլատի երեք օրիորդները մենք կ'անցնէին աղջիկներու վարժարանը երթալու համար և անպատճառ այսպէս կամ այնպէս զիրար կը տեսնայինք։ Բայց հիմա աւելի լուրջ էինք. տղայական խաղեր չէինք խաղար, աղջիկներուն հետ խառն. իրարու հանդէպ վերապահութիւններ, ամչնալներ, կարմրելներ ունէինք, և նոյն իսկ գլուխի թեթեւ բարև մը տալէ կը խուսափէինք շատ անգամ։ Յետոյ, ես դպրոցէն ելլալով սկսայ յաճախել հօրս վաճառատունը, որ զիս իր տեղը դնելով հանգիստ ընելու պէտքը կ'զգար։ Գրեթէ միևնոյն տարիին մէջ Գոնսթանթէն Եւրոպա զրկուեցաւ բժշկութեան հետևելու համար, Էլէնի հարսնցու աղջիկ մը կը դառնար և երկու պզտիկ Թիրօլատի օրիորդները, գիշերօթիկ կ'ելլային տարբեր թաղի մը անգլիական վարժարանին մէջ։

Տարիներ անցան նորէն, և ա՛լ բնաւ չը տեսայ անոնց երեսը. իմացայ միայն թէ Օր. Էլէնի ամուսնացած էր և Տօքթօր Թիրօլատի իր թեզը անցընելու վրայ էր Բարիզի մէջ ու երկու պզտիկները Էօթէրբի և Վիքթորիա շրջանաւարտ ելլալով՝ հարսնցու աղջիկներ էին դարձած իրենց կարգին։

Մինչև հոս, ինչպէս տեսաք, որ և է հետաքրքրական բան չի կայ. սակէ վերջն է սակայն զարմանալին։ Գործերնուս պատճառով դպրոցէն կանուխ ելլալուս հանդերձ, չէք անգ՝ տանար որչափ ընթերցասէր ըլլալս և մասնաւորաբար գրական ու գիտական նորութիւններու հետամուտ ուսումնասիրող մը ըլլալս։ Իսկ ինչ որ կը գրուի ու կը հրատարակուի ըլլայ Ֆրանսերէն, գերմաներէն, յունարէն կամ հայերէն, մոգական ու ծածուկ գիտութիւններու վրայ, պարզապէս կը լափեմ, և այսօր այդ նիւթերուն վրայ կը կարծեմ թէ կրնամ բաւական հեղինակօրէն խօսիլ ու գրել, ինչպէս ըրած եմ արդէն յոյն թերթերուն մէջ, ինչ որ Գաղանճեան կ'ընէ ձեր թերթերուն մէջ։ Եւ միևնոյն ատեն, մեր կեանքի պարագաներէն շատերը կը դիտեմ ու կը գտնեմ այնպէս ինչպէս շատ քիչեր պիտի ընէին թերևս և որ մեծամասնութեան՝ անկարելի, կախարդական, երևակայական պիտի թուէր։

— Վերադառնանք մեր պատմութեան, ըսելով սիկար մը հանեց ու վառեց՝ ինչպէս կ'ընեն բոլոր լաւ պատմողները, երբ հետա-

քըրքրական մէկ իրագործութեանը համար, իրենց նկարագրած դրուագին։

Անցածները Բամիկ Ֆլամարիոնի նոր գիրքը հագիւ կարդացած էի Բնական անծանոթ ուժերու վրայ, երբ մէկ քանի օր վերջը ուրիշ գիտունի մը նմանօրինակ նիւթի մը վրայ ըրած մէկ քննիչ էրանսին տեղեկութիւնը կարդացի. ընդհանրապէս արդէն գիտցուած ու աւելորդապաշտութիւն նկատուած բաներ, գիտական աւելի որոշ ձեւի տակ, աւելի վճռական փորձերու մէջէն յաջող ելած կը յայտնուէին. մասնաւորապէս հեռակրութեան, հոգեխօսութեան, թելադրութեան փորձեր, հակափորձեր, մէկզմէկէ աւելի զարմանալի ու համոզիչ։ Այդ ընթերցումներուն ազդեցութեան տակն էի և միշտ կը սիրէի միտքով զբաղուիլ անոնցմով, ինքնիրենս ուսումնասիրութիւններ ընել, իրական կեանքի վրայէն և եզրակացութիւններ հանելով, համաձայն կամ հակառակ ըլլալ ընթերցումներուս հետ։

Ես սովորաբար քիչ երազ տեսնող մէն եմ, բայց տարօրինակը հոն է որ ամէն անգամ որ երազ մը կը տեսնամ, ան՝ կամ եղած բան մէն է,— զոր անդիտացած եմ,— և կամ ըլլալիք, ինչ որ չուշանար հաստատուելու։ Նմանապէս զարմանալի է երբ մէկէն-մէկ բոլորովին մոռցուած դէմք մը, անակնկալ կերպով միտքերնիդ կ'իյնայ և երկարօրէն ձեր ուշադրութիւնը գրաւած կը պահէ հակառակ ձեր կամքին ու ջանքերուն, կ'ուզէք մէկդի ընել այդ պատկերը ձեր միտքին առջևէն և չէք կրնար ու դուք ալ կը զարմանաք թէ ինչ յարաբերութիւն կրնայ կենալ ձեր և անոր միջև, որ մէկէնմէկ յիշողութիւններդ արթնցնելով չուզէր հեռանալ անկէ. ապահովաբար պատճառ մը կայ և ան ալ խիստ հաւանօրէն սա է թէ այդ դէմքին տէր անձը նոյն պահուն ձեզ կը խորհի ով գիտէ ինչ պատճառներէ դրդուած և իր միտքի բոլոր կարողութիւնները ձեր վրայ սևեռած և դուք նոյն պահուն այդ հեռաւոր խորհրդածութեան առաջ բերած հոսանուտին ազդեցութեան տակն էք։

Այդ օրերուն, առտու մը հայր Թիրօլատին տեսայ Էօթէրբին ու Վիքթորիայէն հետ, որոնք շոգենաւ կը փութային կոր, Պոլիս իջնալու համար։ Ձեզ գիտեր ինչու Վիքթորիա անմիջապէս գրաւեց բոլոր ուշադրութիւնս։ Տարիներէ ի վեր որ չէի տեսած զինքը, անհամեմատ կերպով մեծցած ըլլալը, իր աչքերուն անդիմադրելի խառնվանքը, թէ ուրիշ թաքուն զգացում մը զոր մինչև այն ատեն չէի ճանչցած, չէի վերլուծած։ Փայլակի տեսողութիւնով նայուածք մը փոխանակեցինք. ինք ալ իր տղու յիշողութեանը մէջ գտաւ կ'երևայ իմ պատկերս և ճանչցաւ զիս. իր նայուածքը հաճոյքի ու զարմացումի միանգամայն խառնուրդ մըն էր։ Ես՝ առանց իր հօրը կամ քրոջը ներկայութեանը՝ անմիջապէս պիտի կրնայի ճանչնալ զինքը իր սուրթուշէն, իր թացուկ նայուածքէն, նուրբ իրանէն ու

դեղնած մազերէն. հասակը միայն չափազանց երկնցած էր և արդէն իսկ չափահաս աղջկան մը պատանքը կուտար հեռուէն, հակառակ տասնուչորս տարու հազիւ դեռ ըլլալուն։ Հասակին այդ գերազանց աճումին և փոխանցումի տարիքին մէջ ըլլալուն պատճառով անշուշտ, խիստ նիհար կ'երևար, և արդարև անանկ էր։ Նուրբ ու ճկուն ոսկորներու դիւրաբեկ կառոյցք մը, որուն վրայ անցած թափանցիկ ու վարդագոյն մորթ մը նեղ ձեռնոցի մը պէս փակած ու վայլած էր իրեն։ Գունատ մազերը աւելի երազային կ'ընծայէին դէմքը և բացղոյն թաց աչուքները միշտ խոնաւ իրիկուններու վերջալուսային տպաւորութիւնը կ'ընէին վրայ։ Սրածայր անկիւնաւոր ծնօտն ալ ներգաշնակուելով ճապուկ իրանին, փափուկ մորթին ու խաժուկ աչուքներուն, ընդհանուր կերպով իրեն կուտար կանացի այն հազուագիւտ, ինքնատիպ, գրաւիչ ազնուութիւնը որ նորածին այծերու զգլխէն, գմայլելի գեղեցկութիւնը կը յիշեցնէ մեզի։ Իր տղայութեան վիճակին բաղդատումով որչա՜փ քիչ փոխուած էր անկէ ի վեր, բայց իր հասակը, նազանքը ու նայուածքը որչա՜փ կանխահասօրէն կանացի քնքշութիւն մը ու քաշողութիւն մը բերած էին իրեն։

Անոնք գացին շոգենաւ. Քատրքէօյի հիւանդուրց ու համբաւաւոր 4 թիւն էր։ Որչա՜փ ուզեցի ես ալ երթալ իրենց հետ և մօտէն տեսնալ զիրենք. ինչ նայուածք էր ան. Աստուած իմ. մինչև հիմա որ կը խորհիմ անոր վրայ, սիրտս կը թփռտայ դեռ ներսէս։ Բայց ստիպուած էի Հայտար Փաշայի շոգենաւով՝ երթալ, ուր մէկը պէտք էի տեսնալ անպատճառ։ Մինչև իրիկուն, օրը տասն անգամ միտքս ինկաւ Վիքթորիան, իր կէս-երկայն շրջազգեստով, որ փակած էր ձիգ հասակին, ու կոչնակաձև լայն գլխարկով՝ որ իր այծի պաչտելի նայուածքը և դիմագիծերը կը հովանաւորէր։

Իրիկուան վերջին շոգենաւը նորէն 4 թիւն է. քովի քաժարային մէջ ուր հազուագէպ կերպով լոյս կը վառի, լրագիր կարդալէ հրաժարելով, մօտաւորապէս քառասուն վայրկեան կը մրափեմ մութին մէջ, շոգենաւին սարսուռներէն ու խուլ աղմուկէն օրօրուած։ Ելած ատենիս, դուրսը վառուած լապտերի մը ազօտ լոյսովը կը տեսնամ որ հայր Թիրօլատի և երկու օրիորդները, մեր հանդիպակաց քամարային դուրս ելլալու վրայ են։ Մեղք. հոն չեմ գացեր։ Նորէն առտուանցուան կարճ ու նշանակալից նայուածքը՝ թեթև ժպիտով մը ընկերացած։ Կ'անցնին։ Քիչ ետքը կառք կը նստին ու կ'անհետանան։ Տարակոյս չիկայ որ այն գիշերը բաւական խորհեցայ այդ հանդիպումներուն ու փոխանակուած նայուածքներուն վրայ. նոյն իսկ ճաշէն վերջը, պզտիկ պտոյտ մը ընելու պատրուակով, երկու անգամ անցայ անոնց տունին առաջքէն, երթալու ու վերադարձի ատեն։ Դաշնակի ու երգի ձայներ վայրկեան մը սիրտս զարկը երագեցին։ Վերջապէս գացի պատկեցայ։

Կէս գիշերը բաւական անցած էր երբ մէկէնիմէկ արթնցայ. լուկը յիշեմ թէ արթնցայ, կամ նոյնիսկ արթնցուցին զիս. ասիկա կ'ըսեմ որպէսզի գիտնաք թէ երազ մը չէ ձեզի պատմածս. միտքով արթնցած էի սակայն և կը ջանայի աչքերս զոց պահել միշտ, որպէսզի քունս բոլորովին չը փախչի, ինչպէս կ'ըլլայ յաճախ։ Ամբողջ այն օրուան կեանքս նորէն ապրեցայ, յիշողութիւնով, և պատկերները անօրինակ յստակութիւնով ու կանոնաւորութիւնով կը սահէին միտքիս առջևէն և ես, մէկէ մը դրդուած կարծես, կամ մէկու մը հաշիւ տալու պէս, միևնոյն խոհրդածութիւնները

կ'ընէի ինչ որ ըրած էի օրուան ընթացքին մէջ, միևնոյն պարագաներուն հանդէպ։ Ցետոյ տեսայ որ խնդիրը փոխուեցաւ. 4 թիւին քովի խուցն էինք թէև նորէն, բայց հս ու Վիքթորիա քով քովի էինք այս անգամ. մութին մէջ չէի տեսնար բայց կ'զգայի զայն. իսկ հայրը ու քոյրը բոլորովին անտեսանելի կը մնային քիչ մը անդին։ Չեմ գիտեր որչափ ատենէ ի վեր սկսած էր մեր գնացքը և սակայն կարծես ժամերով կը տևէր, կը տևէր և վերջանալիք ալ չունէր բարեբաղդաբար։ Թիւս թիւին ու ծունկս ծունկին դպած էր, և շոգենաւը իր անկարգ ղղանգութիւններով անանկ կը սարսէր մեզի որ այդ ջերմահրաւէր ու ախորժարար հպումէն, մեր զգացած սարսուռները կը կորսուէին ընդհանուր ու յարատև երերումին մէջ։ Միջոց մը եղաւ որ ձեռնոցապատ ու նուրբ բանի մը հանդիպեցաւ ձեռքս և սեղմեցի. ոսկորներու չոր չթրտուկ մը որոշապէս լսուեցաւ, և վախ պատճառեց թէև երկուքնուս ալ, բայց ձեռքը մինչև մնաց ձեռքիս մէջ, չնորհիւ մութին անտեսանելի մնալով։ Շոգենաւը մինչև իր սովորականին պէս խուլ հընդիմներով կը թրթռար և քամարային մէջ ամենքս ալ գլուխնիս կուրծքերնուս վրայ հակած, թմրած կը մրափէինք. այս անգամ կ'երևայ իրաւ կը մրափէի անկողնիս խակ մէջ, ինչպես որ ասկէ անդին միայն երազի պէս կը յիշեմ եղածը. կը յիշեմ որ իմ և Վիքթորիային գլուխները այնչափ մօտեցած էին իրարու որ, շրթունքներս թաւիշի պէս հպեցան տաք, բարակ, խնկաբոյր բանի մը որ այտի մը տպաւորութիւնը տուաւ ինծի և վախկոտ եռ թաչուեցայ. քիչ ետքը իրերու բնական ընթացքով նորէն նոյն դիրքին մէջ ինկած էինք և հիմա ուրիշ հեշտական շրթունքներ, իմ այտերուս կը քսուէին թեթև կծկումներ կազմակերպելով։ Նորէն ցնցում մը և այս անգամ աչքերս ալ բացի ու անկողինիս մէջ սկսայ խորհըրդածել։ Անպատճառ Վիքթորիա այս պահուս, պինդ իմ վրաս կը խորհի, և իր մտածումն էր որ եկաւ անհանգիստ ըրաւ զիս, մինչև որ արթնցուց քունէս։ Ցետոյ հաւանօրէն ինք կը մտածէր այն բաները զորոնք շոգենաւին մէջ պիտի կարենայինք զգալ ու ընել, եթէ քով քովի ինկած ըլլայինք միևնոյն խուցին մէջ, իր մտաբերած այդ պատկերները կարդով կ'անցնէին միտքիս առջևէն հեռակրութեան օրէնքով։ Մինչև առաւու ալ չը կրցայ քնանալ և օրօրուեցայ այդ տարօրինակ մտածումներով։ Թերևս հիմա ալ իմ մտածումներս էին որ կ'երթային բանաձգուիլ անոր վրայ։

Ամիս մը վերջը Թիրօլատիներու գիմացի միշտ անխնամ ձգուած լայնարձակ պարտէզին մէջ ման կուգայի երբ Օր. Վիքթորիա իր ընկերին հետ պարտած պահուն դէմս ելաւ. մենք զատ մարդ չէր երևար ծառերուն տակն։ Բոլոր համարձակութիւնս ժողվեցի ու իրեն մօտենալով գլուխով բարև տուի, ան՝ վախնալով իմ առած համարձակութենէս շուարեցաւ, անդին դարձաւ ու խուսափեցաւ զիս փոխադարձ բարևելէ։ Ես չը յուսահատեցայ սակայն. եռ դարձայ և քովէն սկսայ քալել. կացութեան դժուարութիւնը վհատեցնելու տեղ, սրտապնդեց զիս։

— Օրիորդ, ի՞նչ շուտ մոռցաք, ըսի, որոշ ծրագիր մը կազմակերպելով յանկարծ միտքիս մէջ։

— Ի՞նչ բանը, վրայ բերաւ ան, յանկարծակիի եկած ու նեղացած մէկու մը խիստ չեշտովը։

— Բայց առջի գիշերուան շոգենաւին մէջ քով քովի նստելնիս ու փոխանակած համբոյրնիս . . .

— Օ՜հ, անիկա երազ էր, պատասխանեց կակուղնալով ու ժպտելով։

— Ինչ կ՚ըսէք, ինչ երազ, վրայ բերի սիրտ առնելով և ամբողջ յաջողութիւն մը գուշակելով։

— Երազ մը զոր ես տեսայ։

— Լա՛ւ, ես ինչպէ՞ս կրնամ գիտնալ ձեր տեսած մէկ երազը։ Քիչ մը մտածելէն ետքը.

— Օ՜հ, հասկցայ, ըսաւ, բոլորովին հաշտարար ու մեղմ եղանակով մը, քուզինս ըսած ըլլալու է ձեզ. որովհետև մինակ անոր պատմած եմ։

— Կ՚երդնում որ ոչ, սիրելիս Վիքթորիա, ձեր օրիորդ քոյրինը ճանչնալու պատիւը չեմ ունեցած բնաւ, հաւատացէք։

— Ինչ կըսէք, ուրեմն այդ բաները իրաւ էին, հիմա կը խենթենամ, հապա հայրս ու քո՞յրս, կ՚ըսէր վախէն ու ամօթէն բունի կարմրած երեսները ծածկելով, երբ շնիկը տիրուհիս յուզումը ու շուարանքը տեսնալով կը հաչէր երեսս ի վեր, կարծես կուտհիլով թէ ես եմ անոնց պատճառը։

— Բայց հարկաւ, կը շարունակեմ և ծայրէ ծայր կը պատմեմ իրեն այն իրիկուան անցքերը, երբ խեղճ աղջիկը, աչքերը վայրահակ, արցունքով լեցուն, ձեռքերը դողդողուն, ակամայ մտիկ կ՚ընէր ըսածներս և գլուխը հառաստական նշաններով կ՚ընդունէր ըսածներուս ճշտութիւնը։ Ես վստահութեանս տիրացած կէսառակէս կը պատմէի ինչ որ անցած էր միտքէս և ուրախութենէս ինքզինքս չէի կրնար բռնել, երբ կը տեսնայի վարկածներուս հաստատուիլը։

Մենաւոր ծառերուն իրիկուան սուսերներուն տակ մեր այդ առաջին պտոյտը, վերջինը չեղաւ բարեբաղդաբար։ Ու մեր այդ պտոյտները, սիրաբանութեան ձևին տակ, այնչափ առաջ տարինք որ, վերջապէս օր մըն ալ, Վիքթորիա կինս եկաւ պաշտօնապէս, ինչ որ ըսելու համար էր անշուշտ որ քիչ առաջ, մեր անհամբեր ընկերը ընդմիջեց զիս։

Վեց ամիս եղած է անկէ ի վեր և Տիկին Քանթորուլ միշտ նոյն նրբահասակ, սուր դէմքով, թաց աչքերով այծենման աղջիկն է, նուազ ճապուկ, նուազ նիհար, նուազ թեթևոտն թերևս. ինչու որ այծերու կանխահաս բեղմնաւորութիւնով բեռնաւորուած է արդէն ատենէ մը ի վեր, ըսաւ շարունակելով իր պատմութիւնը խիստ համարձակ ու իրապաշտ նմանութիւններով, ու նկարագրութիւններով, իր կնկանը մասին, որ յոյներուն ասպետական ու ազատ բարքերուն մէջ ներելի դարձած է քիչ մը։

Բայց խնդիրը հոս չէ, ըսաւ վերջացնելու համար. կինս որ բարեպաշտ մըն է ու նոյնիսկ աւելորդապաշտ մը, միշտ կը կարծէ ու կը պնդէ թէ երազ մըն էր մեր միևնոյն ատեն տեսածը, խորհածը, իմացածը, անընդունելի, խորհրդաւոր բան մը, հմայեկութիւն մը, սատանային մէկ արարքը թերևս, մինչդեռ ես հաւատի եմ որ իրականութիւնն էր ան, պարզ իրականութիւնը, մտածումներու ու բաղձանքներու հաղորդակցութիւնովը ու մերձակցութիւնովը առաջ եկած իրականութիւնը, մեր կամքին ու ձգտումներուն ազդեցութիւնովը ու թելադրութիւնովը կազմուած պարզ իրականութիւնը... Չէ՞։

Գ. ՉԱՐՈՒՔԻ

ԻՆԿԱԾՆԵՐԸ

Հսկայ կին մը կ'անցնի. առոյգ մարմնով. կէս գիշեր է. ու ինք առանձին է փողոցին մէջ տեղ, իր Թափառոտ քայլերուն բաշխշուկը մայթին վրայ, դուրսը մնացած անոթ, լքուած կնոջ մը տպաւորութիւնը կը ձգէ վրաս։ Հագուստները կանոնաւոր են. ու իր ուսերէն մինչեւ ծուն կերը իջնող մուշտակը, նոյն իսկ զինքը տաքցնելու պատրանքը չի տար ինծի։ Անհանգիստ երևոյթով բան մը փնտռելու ձեւն ունի, ներս կը նայի շաբաթեղինաց վաճառատուններէն. Թատրոններէն ու նուագահանդէսներէ դարձած զոյգեր կը խայտան, կիներն իրենց կէս հոլանի գեղեցիկ հագուստներուն մէջ, ու ամէնքն ալ ադուոր կ'երեւան, բայց իրեն սրտին հետ բան մը չեն խօսիր անոնք. կանոնաւոր ու անմեղ հաճոյքներու համար բԹացած է իր հոգին։ Կ'անցնի կ'երԹայ սլքտալու համար այն լուսացայտ ու շողշողուն ապակիներէրուն և դուռներուն առջեւ, որոց սրահներուն կեդրոնը, անկանոն գրօսանք մը կը պտոյտայ, բոլոր այն լուսաւոր սրահներէն ներս, ուր գարեջուրի փրփուրներու շողիացումը խառնուած ծխախոտի մխեղէն ամպերու, մԹնոլորտ մը կը հիւսէ ամուրի դատարկ ու վատառոյզ հաճոյքներու։ Ցայտնի կերպով բան մը կը փնտռեն իր աչքերը, կը նայի շուրջը, կը տարտամի, անհանգիստ է, անօԹի է Թերևս, որս մը կը փնտռէ յարձակելու համար։ Սեղմիրանին կանգուն բռնուածքը մէջքին վրայ, չի ձգեր որ խոնարհի, քանի մը մարդիկ կ'անցնին բովէն, կը հետաքրքրուի անոնցմով, բայց անոնք վրան չեն նայիր անգամ, ինքը սակայն կը հետեւի քիչ մը անոնց· լքուած մուրացկանի մը պէս։ Մեծ հուատը չունի այլ ևս իր մսին վրայ, որովհետև Թուլնալ և խորշոմիլ սկսած են իր այտերը. աչքերուն փայլը մարած է, ու չհամարձակիր ներս մտնել այդ լուսաւոր սրահներէն, կը չափէ շիտակ ճամբան յոգնած քայլերով, և կ'սպասէ դուռներուն տակ՝ որ դուրս ելնեն իր ակնկալած որսերը։ Երկու հոգի կը խօսին իրեն հետ, բայց մտերիմը չեն իրեն. զոլով մը, զգուանք մը չէ որ կը փնտռէ անոնց աչքին մէջ, ստակը՝ դրամն է որ կ'ուզէ քաշել անոնց գրպանէն։ Կ'անցնին կ'երԹան այդ մարդերը, ու ինք առանձին է նորէն, գիշերուան այս յառաջացած ժամուն, քանի մը ադտոտ մարդիկ կ'անցնին բովէն ու կը հրեն զինքը, առնական կորով մը ունի ու հաստ խռպոտած ձայնով մը կը պատասխանէ անոնց, և կը Թափառի, կը Թափառի անընդհատ։ Ո՞վ գիտէ քանի՛ ժամէ ի վեր կը պտտի այսպէս, զրպանը եղած քանի մը ղրուշը հատցուցած է տարնալու համար օղի.մը, գարեջուր մը խմելով խանութի մը անկիւնը· և հիմայ յուսահատ կը դառնայ փողոցները՝ Թերևս վաղուան հացը ճարելու համար։

Ու կը նայիմ իրեն, ժամերով կը դիտեմ իր դժբախտ գնացքը մայթերուն վրայ. կանացի մարմին մըն է ասիկա, իր բոլոր Թարուն հրապոյրները, իր շնորհները ծախած՝ ու հիմայ աւելի յառաջացած տարիքի մը մէջ կ'զգայ իր գեղեցկութեան կորուստը, իր մարմնոյն աւերը, և մութին կ'սպասէ գիշերուան՝ տարիքը ծածկելու իր մսին։ Սարսուռ մը կ'անցնի ամբողջ հոգիիս մէջէն, արցունք մը կը կաթի աչքէս

իրեն համար, և կը մսիմ ամբողջ ոսկորներուս խորունկէն, կծու հովը և տխուր անձրեւը իմ երեսիս կը դպի կարծէք, ու կը դողամ իրեն համար:

Թշուառ մը, դժբաղդ մըն է այդ կինը, լքուած մը բառին ամենէն ընդարձակ առումով. ի՞նչ գիտնամ ո՞ր անգութ ճակատագիրը, ի՞նչ սև բախտ մը դրած է զինքը այդ ճամբուն մէջ, ո՞վ գիտէ ի՞նչ ահռելի հարուած մը սորվեցուցած է իրեն հացը մուրալու այդ ձևը։ Արհամարհանքով չէ որ մտքիս մէջէն կ'ընեմ այս կնոջ կեանքին պատմութիւնը՝ այլ սոսկումով խառն արգահատանք մը կզգամ իրեն համար. արցունք մը կախուած է արտևանունքէս որ չիյնար, և չթելադրեր զիս բնաւ թևերս բանալ թշուառութեան մը համար, որուն կզգամ թէ անկարող եմ մօտենալ փրկելու համար զինքը։

Բարեկենդանի խրախճանութեան գիշերներ են. ու բաւական ոգևորուած են փողոցները, քիչ մը վարը մանրիկ գնչու տղաքներ՝ աղտոտ պզտիկ լապտեր մը ձեռքերնուն մէջ, և հին կողով մը ուսերնուն վրայ՝ փողոց նետուած աղբիւսներուն մէջ իրենց համար օգտակար նիւթեր կը փնտռեն. պահ մը առաջ շուներու խումբ մը յարձակած էր այդ աղբիւսներուն վրայ և իրենց ստամոքսը յագեցնող ոսկորի և հացի կտորները կերած հատցուցած էին, և հիմայ պզտիկ գնչուները կը հասնին իրենց կարգին; բոպիկ են անոնք ու աղտոտ իրենց հագուստները արգահատելի հնութիւնով մը պատռած գրգեակներ կը թափթփին իրենց կապուտցած անդամներուն վրայէն. ու կ'արգահատիս ասոնց վրայ, բոյն մը, թևեր կուզեմ ունենալ սիրելու համար զանոնք, փոխադրելու համար զիրենք տաքուկ մթնոլորտի մը մէջ, ուր սէր ու գորով պիտի գտնեն, ուր չպիտի մսին։ Սակայն միւս առոյգ կինը, իր զարդարուն հագուստին մէջ, կ'զգամ որ չեմ կրնար սիրել. ու կը գոհանամ պատուհանէս նետուած ցաւալի ակնարկով մը։

Մինակ հոգի մը չէ որ կը տեսնեմ այդ կնոջ մէջ, ակնարկ մը բոլոր տիեզերքին վրայ, ու այս կարգի ինկածներու, անարգուած կիներու խումբեր կ'անցնին աչքիս առջևէն, հոգիի մեծ կորսուածներ, չսիրուած կիներու, արհամարհուած աղջիկներու մեծ խումբ մը, որք ո՞վ գիտէ ինչ մեծ ճգնաժամներու մէջ, անօթութեան և ցուրտի ի՞նչ մեծ զրկանքներու մէջ, ի՞նչ տեսակ խարող ու գեռաձ հոգիներու առջև կորսընցուցած են կանացի միակ հրապոյրը, կանացի միակ պչրանքն ու շնորհը, իրենց անմեղութիւնը։ Ասոնք ինկած են ցեխին մէջ, աղտոտ ու քաշքշուկ կեանքով մը, չունին իրենց եսին գիտակցութիւնը, իրենց ժպիտը անմեղ չէ, նայուածքնին չունի կանացի թաքուն շնորհը, ինկած են ասոնք ստորին միջավայրի մը, աղտոտութեան մը մէջ, խառնուած են ամբոխին, աղմուկին, ուրկէ զիրենք բարձրացնելու համար քիչ անգամ կը հանդարձակի փորձ մ'ընել մարդկային սրտի գորով մը։ Այդ ինկածները կ'ապրին թերևս անգիտակից իրենց ծնունդին, անխպատակ վաղուան կեանքին համար. սենեակ մը, հագուստներու, ժանեակներու և ժապաւէններու առատութիւն մը, բոլոր նպատակը կը կազմէ իրենց կեանքին։

Մինչև իրենց մեռած օրը, կեղծ ժպիտ մը պիտի ունենան անոնք. սուտ զգացումներ իրենց կուրծքին տակ. ատելութիւն մը, արհամարհանք մը, դժոխային ոխակալութիւն մը, բոլոր անոնց համար, որ դրամի փոխարէն սէր գտնալ կարծեցին անոնց սրտին մէջ։ Ո՞վ գիտէ, քանի՞ լացողներ, քանի՞ տառապողներ գտնուած են անոնց մէջ, մինչև որ եկած հասած են կեանքի ճամբուն այս եզերքը, որ մահն է իրենց հոգիին։

Մերենօրէն վար կը քաշեմ վարագոյրը, կը հեռանամ պատուհանին առջևէն. վառարանին ջերմութիւնը անոյշ տաքութիւն մը կուտայ մարմնոյս և կուզեմ մոռնալ այդ տխուր պատկերը, որուն ազդեցութեան ներքև սկսեր էի դողալ։

Գ. ԽՕՐԱՍԱՆՃԵԱՆ

Ա՛Հ, ՍԱ ՏԱՓԸ

(ՖԱՆԹԷԶԻ)

Երկու մարդ նստարանի մը վրայ։ Քսան եւ ութ աստիճան շուքի տակ, անանկ հեղձուցիչ տաք մը՝ որու համար Ալֆոնս Ալէ սա բացագանչութիւնը հանած է. «Զեմ գիտեր թէ դուք ալ ինծի պէս էք, բայց իրաւ որ պզտի քաղաքի մը համար շատ մեծ տաք կ'ընէ»։

Նստարանի վրայի երկու մարդերէն մին նիհար ու չոր մէկն է։ Մէջը ճերմակ ինկած կիսամօրուսով, եւ չորս դին պրպտող միսկնոցով։ Սեւ փողպատ կը կրէ եւ թաւն կ'կարդայ։ Միւսը բաջառողջ, փորը ծնկուած, երեսը կաս կարմիր, փեղոյրը ծոծրակին վրայ, բաճկոնին կոճակները քակած է։ Կեցուածքը եւ հոգեբանական վիճակը անպատկառ եւ համարձակ։

ԳԷՐԸ.— *Փոշի՛, փոշի՛, ամեն ինչ փոշի է։*

ՆԻՀԱՐԸ.— *Արդեօք փիլիսոփա՞յ էք պարոն։*

ԳԷՐԸ.— *Ո՛չ, պարոն, ես ոտքով քալող մ'եմ եւ կ'բարկանամ սա ինքնաշարժ կառքերուն հանած կիզիչ աւազի թանձրամպին եւ չորցած տիղմին, որ շարունակ մեզ կ'պատէ։*

ՆԻՀԱՐԸ.— *Ասոնք ամառնային զուարճութիւններ են պարոն։ Եղանակներն ալ մարդոց պէս են, ասոնք իրենց յատկութեանց թերութիւնները ունին։ Այո՛ ամառը սա անտանելի փոշին ունինք, բայց ասոր փոխարէն ալ կ'վայելենք արեւուն զուարթ լոյսը եւ կենսատու ջերմութիւնը։*

ԳԷՐԸ.— *Ադ ալ խօսք է, կենսատո՛ւ . . . ընդհակառակն սա տաքը սոսկալի է, զիս կընդարմացնէ եւ կ'ճնշէ։ Ոչ շարժում մ'ընելու ոյժ ունիմ եւ ո՛չ ալ մտածելու։*

ՆԻՀԱՐԸ.— *Բայց ասոր փոխարէն բարեսրտութիւն մ'ունիս։ Ամառը մեր ոյժը եւ կորովը նուազցնելով՝ կ'նուազցնէ նաեւ մեր բնական չարութիւնը որ մեր գործունէութեան գլխաւոր մէկ արգիլունքն է։ Տարակոյս չկայ թէ մարդիկ ամառուան եղանակին լաւագոյն են, եւ ասոր ալ պատճառը սա է որ ամառը աւելի ծոյլ կ'ըլլան։ Օրհնենք ուրեմն ամառը, պարոն։*

ԳԷՐԸ.— (*Երեսին քրտինքը արբեցով*). *Այդ ի՞նչ խոշոր խոշոր կը ջարդես։ Կ'յուսա՞ս մինթէ որ այդչափ հաճելի է փոկի պէս չնչել եւ գետի պէս ջուրի մէջ թոթխուիլ։ Միշտ ժողովուրդին քրտինքին համար կը խօսին։ Ի՞նչ անիրաւութիւն։ Ժողովուրդը շատ քիչ կը քրտնի, վասն զի ծանր աշխատութեանց եւ յոգնութեան վարժուած է։ Աւելի ուղիղ եւ օրինաւոր կ'ըլլայ միջին դասակարգին համար ըսել թէ կ'քրտնի, վասն զի ան է որ հողը կ'ողողէ եւ թաշկինակները կ'թրջէ։*

ՆԻՀԱՐԸ.— *Սիրելի դրացիս, ձեր այդ խօսքերը շատ անիրաւ կ'գտնեմ։ Ամառուան վրայ պէշ խօսելէ առաջ մտածէ անգամ մը թէ ի՞նչ հաճոյքներ կ'հայթայթէ մեզի։ Շատ պատուհաններ բաց*

են, և սենեակներու մէջ անցած դարձածներուն, գաղտնիկ տեսարաններու ներքին ականատես կ'ըլլանք։ Ցարդի ծեղով մը զովացուցիչ ըմպելիներ խմելու հաճոյքը կ'վայելենք, — վասնզի յարդը՝ որ ատեն մը ստորերկրեայ բանտերու յատկացուած էր, այսօր ամերիկեան զովարար ըմպելիներու սեպհականութիւնը և պաղպաղակ ճաշակելու գործիքը եղած է։ Հիմա՛ տես թէ մարդիկ որչա՞փ հակասական ընթացք մ'ունին։ Դեկտեմբեր ամսոյն՝ երբ կրնան պաղ ըմպելի մը կամ ջուր խմելու համար իրենց պատշգամին դուրսը աման մը դնել, չեն ուզեր պաղ խմել, բայց Ցուլիս կամ Օգոստոս ամսոյն երբ ըմպելին պաղեցնելու համար անպատճառ արուեստական միջոցներ, կամ քիմիական սուղ կերպեր գործածել պէտք կ'ըլլայ, այն ատեն ամեն մարդ պաղ ըմպելի կ'պահանջէ թէ կերակուրի և թէ որ և է ժամուն։

Ասկէ զատ՝ եթէ լաւ մտածենք ամառը իրեն յատուկ խել մը առաւելութիւններն ունի։ Օրինակի աղագաւ, չես կրնար ուրանալ թէ ձմեռ ատեն շապիկ մը փոխելը փորձանք մ'է, այնինչ ամառը մեծ հաճոյք մ'է։

Ամառը՝ միակ եղանակն է ուր երկիրը՝ երկրային դրախտին կ'նմանի, վասնզի կամովին Ադամ Եւայի պէս գրեթէ կիսամերկ կը շրջինք։ Ամառը՝ մեր բոլոր յարաբերութիւնները կ'ցրուէ, և մեր ազգականները ծովեզրեայ քաղաքները և լեռները կ'ճամբէ։ Հետաւաբար ո՛չ այցելութիւն ունինք, և ո՛չ ուրիշ որ և է պարտաւորութիւն, որ մեր ամենէ սիրելի թշնամիներն են։ Ամ եղանակին հնձիւռնցան և սեղանի հրաւէրները մէկ քանի ամիս դադար կ'ընեն։ Թատրոնները կ'գոցուին, և միայն դաշտային զուարճութիւնները կը մնան, ուստի կրնանք անմտութեան cure մ'ընել որ ինչպէս օդի cureը օգտակար է մարմնոյն՝ նոյնչափ ալ աս cureը օգտակար է մտքին։ Կ'տեսնե՞ս, սիրելի դրացիս, թէ ի՞նչ օգուտներ ունի ամառը։

ԳԷՐԸ.— (Աւելի եւս frsինիր արբելով) Ափսո՛ս, կ'ըսեմ թէ ինծի շատ կ'քրանցնէ։

ՆԻՀԱՐԸ.— Ծովը գնա՛։

ԳԷՐԸ.— Շատ մեծ է։

ՆԻՀԱՐԸ.— Լեռը գնա՛։

ԳԷՐԸ.— Շատ բարձր է։

ՆԻՀԱՐԸ.— Անապատը գնա՛։

ԳԷՐԸ.— Շատ բազմութիւն կայ։

ՆԻՀԱՐԸ.— Հանքային ջուրերը գնա՛։

ԳԷՐԸ.— Ափսո՛ս, տաղջութիւնս շատ տեղն է։

ՆԻՀԱՐԸ.— Եւ ասոր համար կը գանգատի՞ս։

ԳԷՐԸ.— Անշուշտ։ Եթէ արձակուրդի ժամանակ մարդս որ և է հիւանդութիւն մը չ'ունենայ դարմանելու՝ ի՞նչ ընել պէտք է . . . Մարդիկ պէտք է որ հիւանդութիւն մ'ունենան։ Տարուոյն այս եղանակին ամբողջ բարեկամներս նպատակ մ'ունին։ Ոմանք էքս կ'երթան իրենց յօդատապը դարմանելու, ուրիշներն ալ Քօթրատէ կ'երթան իրենց կոկորդը դարմանելու։ Բախտաւորներ ալ կան որ իրենց աւազախտը մոռնալու համար Քոնթրէքսըվիլ կ'երթան։ Իսկ ես այս միջոցին կ'երթամ տխուր գիւղերու մէջ կ'թաղուիմ, և քրանելով քրանելով հոգիս կ'ելնէ։

ՆԻՀԱՐԸ.— Կեցիր նայինք . . . Այդչափ մի՛ տրամիր . . . Ձեզ կրնա՞ր արդեօք լաւ մը փնտռելով՝ վրադ սա պզտիկ հիւանդու-

թիւն մը գտնել։

ԳԷՐԸ.— Անկարելի . . . Տասը հատ բժշկի գացի, և սա տասը բժշկն ալ ամենափոքրիկ հիւանդութիւն մը, կամ ախտի մը անունն հետը անգամ չկրցան գտնել։ Եւ երես ունին և կ'ելնեն կ'պնդեն թէ բժշկութիւնը շատ յառաջացած է . . . Այս ինչ ցաւալի վիճակ է . . . պէտք է որ համակերպիմ սա առողջութեան, մշտնջենաւոր . . . անշօշափելի . . . և յաղթական առողջութեան։

ՆԻՀԱՐԸ.— Զարմանալի բան։ Ընդհակառակն ես ընկեր մ'ունիմ որ ամեն տեսն ցրատոպ (bronchite) ունի։ Ասոնք իւր բնական վիճակը։ Արդէն եօթն հատ ունեցաւ։ Երբեմն ալ . . . — ո՜հ, սա ալ շատ հաղուադէպ է— չունենար, այն տեսն հիւանդ կ'ըլլայ։

ԳԷՐԸ.— Ահա՛ պատուական մարդ մը, ահա՛ շնորհքով մարդ մը, զոր պէտք է միշտ շոյել, գգուել և փայփայել։ Ես մարդու տարիքը թիւակոխելէս ի վեր որչափ որ կ'յիշեմ երբէք լսած չեմ որ մէկը ինծի ըսէ սա յուզիչ, փաղաքշիչ պարբերութիւնը, զոր ամենուն ալ կ'ուղղեն «Ինչպէ՞ս էք, աղէկ է՞ք»։

ՆԻՀԱՐԸ.— Ի՞նչ կ'ըսեն քեզի։

ԳԷՐԸ.— Ինչ կ'ըսեն . . . էհ, միշտ երբ մէկը հանդիպի կ'ըսեն թէ «Ձեր որպիսութիւնը չեմ հարցներ, վասն զի կ'տեսնեմ որ աղէկ է.ք»։ Կարելի՞ է միթէ ասոնէ աւելի նուաստացուցիչ և արհամարհական բանաձև մը գտնել։ Ասոր աղատ թարգմանութիւնն է.

«Քեզ հաշուի չեմ առնուր . . .
Դուն գոյութիւն անգամ չունիս . . .
Քեզ բանի տեղ չեմ դներ».

Հետևաբար՝ կանանց քով բնաւ յաջողութիւն չունիմ։ Սայլանները կ'յաճախեմ, խօսքս մտիկ ընող կամ լսող չկայ։ Անշուշտ ասասկ քաջողջ մէկը անպատճառ պէտք է որ ապուշ ըլլայ։ Կ'ուզեմ դիրք մը գտնել . . . անկարելի է՝ և ամեն տեղ, միշտ, անորոշ, banal, արհամարհական ժպիտ մը կ'տեսնեմ։ Ա՜հ, առողջութիւն։ Միակ բանն է զոր անկարելի է խնամել։ Եւ ասոր ապացոյց ահա՛ երեք տարի շարունակ Վիշի գացի, կ'յուսայի թէ հոն լեարդի հիւանդութիւն մը ձեռք կ'ձգեմ. ունայն ձիգ։ Եւ վերադարձայ պարարայի մէջ խոշոր գումարներ կորսնցնելով, բայց առաջուընէ աւելի առողջ։ Եւ կ'ըսես թէ ասի աղէկ բան մ'է։

ՆԻՀԱՐԸ.— Ուրեմն ի՞նչ կ'յուսաս ըլլալ։

ԳԷՐԸ. — Չեմ գիտեր։ Ամառը խենդի պէս կ'ըլլամ։ Անցեալ իրիկուն այնչափ յուսահատած էի, որ կ'մտածէի ծայրայեղ միջոցներու դիմել։

ՆԻՀԱՐԸ.—Անձնասպա՞ն ըլլալ ուզեցիր . . .

ԳԷՐԸ.— Ո՛չ . . . բայց մտածեցի . . . կարդուիլ։

ՆԻՀԱՐԸ.— Եւ հիմա հրաժարեցա՞ր այս դիտաւորութենէդ . . .։

ԳԷՐԸ.— Ակամայ . . . վասն զի խաղակից մը չգտայ . . .։

ՆԻՀԱՐԸ.— Միթէ՞ կարելի է . . .։

ԳԷՐԸ.— Շատ մը աղջիկներու խօսք եղաւ, շատերուն ալ ներկայացուցեցայ, բայց ուր որ գացի չյաջողեցայ։ Մին ըսաւ. «Շատ աղէկ, կ'ընդունիմ, բայց պայմանաւ որ բաւական տարիներ կանոնաւոր ռեժիմի մը հետևիս։» Ուրիշ աղջկան մ'ալ մայրը ըսաւ. «Աստուած չընէ, թերի պէս քաջառողջ մարդուն աղջիկ չեմ տար։» Հիմա ինծի կ'մնայ կամ խափշիկուհիի մը հետ կարդուիլ . . . կամ հարիւր քիլօնոց աղջկան մը հետ . . . կամ մինչև ցմահ ամուրի մնալ։

ՆԻՀԱՐԸ.— Շատ կը ցաւիմ վիճակիդ։

ԳԷՐԸ. — Լաւ, ահաւասիկ կ'տեսնես ... որ վրաս կ'ցաւիս... կրնաս վրաս ցաւիլ, վասն զի նիհար եմ։ Ուրիշի վրայ ցաւելն ալ, փոքրիկ հաճոյք մ'է, անոր գլխուն եկած մեծ փորձանք մը տեսնելու չափ հաճելի։ Ես այս հաճոյքն ալ չունիմ։ Իմ դիրութիւնս ունեցող մէկը, ուրիշներուն վրայ ցաւելու, գթալու, իրաւունք չունի, թէ ո՛չ իբր կեղծաւոր պիտի կարծուի, վասն զի ես սիրտ չունիմ, ա՛ս յայտնի է։ Քանի որ կրցած եմ այսչափ գէր ըլլալ, տարակոյս չկայ թէ սիրտ չունիմ... Ամէն մարդ ասանկ կ'կարծէ, ես ալ վերջապէս ստիպուեցայ համոզուիլ ... Սիրտ չունիմ ... և ա՛ս ինծի հոգ կ'ազդէ և ահա այս պատճառաւ է որ կ'ատեմ տաքը և ամառը որ երեսիս այնչափ զուարթութիւն և իմ ամբուժելի առողջութեանս այնչափ փայլ կուտայ։

ՀԱՅԿԱՆՈՑԾ ՄԱՌՔ

ԳԱՅԼ ՄԸ

Ցայլ օրերի թէյի սեղանին անուշաբոյր գոլորշիներէն պզտիկ մասնիկներ մը հազիւ ճնցեր էին պերճօրէն վիժակուած սրահին մէջ, որուն բազմականները տակաւ քաշեր էին իրենց հոտաւէտ թռանները, և ուր, տանտիրուհին կը մնար միայն վաղամենթ մտերմուհիի մը հետ, քով քովի։

— Այսպէս ուրեմն, Էմմա՛ս, քայլ մը առիր, հէ՞...

— Առնել տուին... տուա՜ւ...

— Ինչ կրաւորականութիւն, սիրելիս, սա աչքերս նայէ՛, կեղծիք չեմ կրնար, և սակէ զատ, վերջապէս քու զգացումդ ալ մաս ունի հարկաւ. կը հասկնանք զիրար, չէ՞ ... ։

Տիկին Էմմա Սերգովիչ բողոքելու հլօր շարժում մը ըրաւ, բայց իր խօսակիցը տանտիրուհին՝ աւելի համոզկեր ու տիրող ձայնով մը շարունակեց.

— Միւնոյն բանը երբ ինծի ալ պատահած էր քանի մը տարի առաջ,— 905ին, ահա կը ճշդեմ, — միւնոյն սկեպտականութիւնը ունեցար դուն ալ իմ մասիս. այն ատեն ես ալ բողոքեցի, բայց դուն պնդեցիր հոտառութեանդ վրայ, և, չէիր սխալեր։ Անկարելի է, սիրելի՛ս, անկարելի է որ կապուած ճնայ մարդ միայն մէկ հոգիի. կատարեալապէս համոզուած եմ որ, եթէ բազմակնութիւնը անբարոյականութիւն կը նկատուի, միակնութիւնը անկէ տա՛ն անգամ, հարիւր անգամ աւելի անբարոյութեան կ'առաջնորդէ մարդը, լատ որում կեղծիք մըն է ըսելը՝ թէ միշտ կրնայ մարդ միւնոյն կերակուրէն ուտել։ Կը պաշտէի իմ ամուսինս ատենօք, նո՛յն իսկ ա՛յնքան ալ կը սիրեմ այսօր, բայց ըսել թէ ուրիշ մը աւելի տարփանքով չեմ կրնար սիրել, ատիկա անաղնիւ ու անպարկեշտ հերքում մըն է, զոր դիմակաւոր հոգիները բերնէ բերան կը ծամ-ծմեն։

— Սիրա՛ն, Սիրա՛ն, նկատի չե՞ս առներ բնաւ թէ անձէ անձ

զգայնականութիւնները կը փոխուին և պէտք չէ՛ իրողութիւն մը, զգացում մը մանաւանդ, իր վրայ դատելով ուրիշի մը պատշաճեցնել։ Եթէ դուն քանի մը տարի առաջ դայթեցար, պատճառը այն բացարձակ անհերդաշնակութիւնն էր, որ կը տիրէր ձեր երկուքին,— քու և ամուսնոյդ,— միջև. դուք իրաւ է թէ կը սիրէր զիրար, բայց բոլորովին հակուղիղ էք իրարու. պարտգան բոլորովին տարբեր է մեզի համար, ու մինչ օրէ օր կը խորհիմ աւելի անձնուէր, աւելի նուիրուած կարելիութիւններու մէջ յայտնել երախտագիտութիւնս հանդէպ ամուսնոյս որ՝ դժուարին ու տագնապալի կացութենէ մը փրկեց զիս, տեսա՛ անդունդ մը ոտքերուս տակ։ Իրաւունք ունիս թէ կրնայ մարդ ուրիշ մըն ալ սիրել հեշտանքով, սակայն անդին խղճահարութեան պէս սոսկալի բան մը կայ որ կը տառապեցնէ, և որ ամէն հրապոյրէ մատ քաշել կուտայ։ Կրնա՞ս ըսել՝ թէ աւելի բացարձակ հոգիներու տրուած են խորհրդածութիւններն, զոր քիչ մը վերջը ըրիր.

— Բացարձա՛կ և անկեղծ հոգիներու.—«Toutes les femmes sont putains et celles qui ne sont pas pensent de l'être» կ'ըսէ առածը, որ դարաւոր ճշմարտութեան մը վրայ հիմնուած է անտարակոյս։

— Այս հաշուով ուրեմն, դո՛ւն ալ...։

— Այո՛, ես ալ, դո՛ւն ալ, միւսն ալ ... անկեղծ եղիր, Լեմ մա՛ս, էրիկ մարդու մը ականջը չկայ դրան ծերպին ետի դին. մենք մեզի ենք, խոստովանէ։

— Բոլոր հոգիովս կը պնդեմ որ չէ...

— Ա՜խ, եթէ էրիկմարդու մը մէջ ամէնէն աւելի առնական հզօրութիւնը կը նախընտրեմ, կնոջ մէջ ալ կը պաշտեմ իր զգացումներուն անվերապահ արտայայտութիւնը։ Սիրելի՛ս, գիտեմ թէ օ՛րքան կը տառապիս այդ առաջին քայլիդ համար, բայց վաղը երկու օր պիտի ըլլայ և իւրաքանչիւր օր իր մեղմացուցիչ քօղը պիտի ձգէ այսօրուան յանցանք կարծածիդ վրան։

— Ի՞նչ. այդչա՞փ յառաջդիմութիւն. կը խնայեմ յանցանք բառը ամուսնական դաշնադրութենէ հեռացողի մը համար, մինչ ես ոճիր մը, մեղք մը պիտի յորջորջէի զայն։ Հաւատա՛, Սիրանս, տասնըհինգ օրէ ի վեր բերանս պատտաս մը բան դրած չունիմ, և հակառակ իմ խուսափումներուս, իր հեռապնդումները հոգիս կ'ապրնտեն. ոյժ, կարողութիւն չունիմ ամուսնոյս երեսը նայելու . . . բայց, մի՞ղք որ, անգամ մը սայթաքեցայ, քայլ մը առի, քայլ մը . . . առա՛ջ . . . և կը կարծեմ որ աշխարհի բոլոր առաքինութիւններն ալ եթէ ի գործ դնեմ, նորէն չպիտի կրնամ նոյն բիծը սրբել անաղարտ ճակտէս։

— Կը հիանամ խորհրդածութիւններուդ վրան, սիրելի՛ս, որոնց սակայն, սրտէն գալերնուն համար, խնդրական է ճշտութիւնը. վաղը, երբ աւելի պաղ արիւնով, այսինքն բո՛ւն դլխովդ, ուղեղովդ խորհիս, կը կարծեմ թէ պիտի խնդաս այսօրուան պուպրիկի առաքինութիւններուդ վրայ։ Ա՜հ, բարեպաշտուհիս, այդ խղճահարութիւնները կեանքը կուրօրէն ու միակողմանի ըմբռնողի մը համար են միայն։ Եթէ խորհէիր անգամ մը թէ ի՞նչպէս պիտի փարէր պարոն ամուսինդ ցանկայարոյց ու մոլորեցուցիչ պէրուհիի մը, անոր մէկ ժպիտէն զգլխելով, այն ատեն կատաղութենէդ ակռաներդ պիտի կճրտէիր։

— Պիտի կճրտէի, բայց միւնոյն ատեն պիտի յանդիմանէի զինքը իր ուխտադրուժ ըլլալուն համար։ Եւ մարդ երբ չուզեր որ իր

չուզածը ուրիշները ընեն, պէտք է որ ինքն ալ նոյնը չընէ ուրիշի։

— Բարոյականի սիզբո՞ւնք մը. աղէ՛կ. բայց չե՞ս գիտեր թէ ի՞նչ կ՚ըսէ բարոյականի նման սկզբունք մըն ալ. «Սիրէ՛ ընկերդ անձիդ պէս.» այսինքն՝ անձիդ չափ, ո՛չ աւելի ո՛չ պակաս. ասիկա խի՛ստ բնական օրէնք մըն է. ու դուն սէրդ զոհելուն ինքզինքդ կը զոհես, խնայելով վիշտ մը ամուսնոյդ ...։ Իրա՛ւ որ, բարոյականի առաջին մրցանակը պիտի տար քեզի, ընկերային մեր անորոշ բարքերուն բարեշրջման խստակրօն ու անողոք յառաջապահը . . . Հորոյն։

— Բայց մէկդի ծաղրանքը. լրջօրէն, այո՛, լրջօրէ՛ն, պիտի կրնայի՞ր վայրի կամ հեշտական բնազդիդ անսալով՝ օտարի մը սիրոյ հոտանքին յանձնել ինքզինքդ առանց մտատանջութեան, ի՞նչ կ՚ըսեմ, առանց տառապանքը ունենալու ահագին զեղծումի մը...ըսէ՛։

— Բայց անշուշտ, ասիկա շատ բնական բան մըն է. ամուսնութեան մէջ սիրոյ հնութիւնը գինիին կամ բարեկամութեան հնութեան չի նմանիր. անիկա քանի հինցայ ա՛նքան կը տարակնայ, կը նոյնանայ ամէնէն հասարակ ու սովորական բաներու հետ. այն ատեն չի՞ տրոփեր սիրտդ ուրիշի մը համար՝ երբ անոր ու քու միջև իրերաձիգ այլ ներհակ հոսանքներու մը քաշողութիւնը կը ներգգաս։ Կը հասկնամ թէ սիրոյ առաջին և բուռն նոպայի մը մէջ մարդ չ՚երևար աչքիդ և օրերով ու ժամերով միայն նոյնը կ՚երազես, բայց երբ ալ յափրանքը գայ, այսինքն երբ սէրը հասարակ ու սովորական դառնայ, նոյն այն անձը աննշան իր մը կը դառնայ աչքիդ, և ասիկա, չի վերջացներ սէրը քու մէջդ, միայն ենթական փոխելով. նոյն այդ միջոցին, երբ բազդը քաղցրաՀպիա նազանքով մը քեզի մատնանշէ ուրիշ մը, սիրոյ հաղորդակցութիւնը վայրկենապէս կը լուծուի անոր կապոյտ կամ խաժուկ բոցավառ աչքերուն մէջը. ու կը սիրես աւելի՛ բուռն, աւելի սաստիկ. ու մի՛շտ այսպէս, մինչև որ զգայնական թմրութեան տարիքը գայ հասնի։ Սակայն սիրոյ բնականն ու ազատ օրէնքն է. կը մնայ միայն պայմանադրականը, որ համակ կեղծիք, համակ դիմակ է. ինչո՞ւ համար, ամուսնանալ որ տարիներէ վերջը նոյն պարապը պիտի զգայ սրտին մէջ, ինչո՞ւ համար բացայայտօրէն չխոստովանի նոյն բանը և ինչո՞ւ համար զիրար խաբենք յանուն բարոյականի, յանուն պայմանադրականութեան. այս պարագան իսկ չաղարտե՞ր բարոյականը։

— Կը նայիմ որ ազատ սիրոյ սահմանները կը թեւածես, սիրելի՛ս, և վախնամ որ մի գուցէ թեւիկներդ յոգնելով կէս ճամբան մնաս. քանի որ մեզի համար անհունապէս հեռու և օտար են այդ սահմանները. հարաւայինները ու արևմտեանները կրնան այդպէս մտածել ու գործադրել նոյն իսկ. վանդի հոն կեանքը հասարակաց բան մըն է և ընտանիքը այդպէս մտածողներուն քով գոյութիւն չունի։ Տարաշխարհի ազատախօս կինը իր գործին ասպարէզը ունի իր առջին, և սիրոյ քմայքներուն հետևելով կրնայ անոր մեղքի պտուղներն ալ ինք իր ձեռքով մարդացնել, պահանջել ճի՛շդ երիկմարդու մը պէս . և ասիկա ալ ի՛ր տուժելովը, իր վնասովը, մեզի համար դատապարտելի ու դժուար է այլասիրուած այդ բարքերուն ընդօրինակութիւնը։ Երևակայէ՛ որ առաջին անգամ քայլ մը առի դու, և եթէ խղճահարութիւնս չի դար զիս փրկելու, մեղքի պտուղով մըն ալ օժտուէի թերևս, ինչ որ ամօթի և խայտառակութեան ցեխերէն ընա՛ւ չպիտի կրնար ազատել զիս։

— Ցեխե՛ր, խայտառակութի՛ւն, ամօթ . . . Ի՞նչ ալ բառեր, սիրունի՛կս, եթէ ամօթի մը պատմութեան պիտի հաւատանք, ամօթը ամօթ է միշտ և փտուկ խղճահարութիւնով չի փրկուիր ան։

— Այդչափ առաջ մի՛ երթար, Սիրանո՛յշ, քիչ առաջ դուն ալ խոստովանեցար քու ամօթդ։

— Այո՛, և ճակատաբաց. ինչու որ ես չեմ սիրեր ուրիշներու պէս կեղծիքի քօղին ներքև պահուըտիլ։

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես։

— Ինչ որ չա՛տ լաւ կը հասկնաս . . .

— . . . . . .

Խօսակցութիւնը ընդհատուեցաւ Տիկին Սեգովիչի բարկաճայթ մէկ ոտտումով, որուն վրայ երկու մտերիմ մանկամարդուհիները իրարմէ բաժնուեցան առանց հրաժեշտ առնելու։

. . . . . .

Զորս տարի վերջը Սբլանտիա քաղքէն լայն ապակիներուն ետևէն ճանչցեր էին գիշերանց. Էմմա Սերգովիչի նուրբ սիլուէթը պերճ կիսաշխարհիկի մը ակնախտիղ արդուզարդերուն մէջ, նայելքան պերճ օտարականի մը ձախ բազուկին կրթնած, մինչ նոյն պահուն՝ Տիկին Սիրանոյշ, ընկերային ապատ բարքերու եռանդուն չատագովը՝ ամուսնոյն տարաժամ մահուանը վրայ սևերու մէջ պլլուած՝ ետ կը դառնար գլխիկոր մեծ դերձակատան մը մէջ աշխատութեան իր բաժինը լրացնելէ յետոյ։

Կ. ՆԱԼԲԱՆԴԱՐԴ

ՎԱՂՈՒԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ(*)

(NICOLAS SÉGURE)

Ասոյց նորագոյն տենդ մը պիտի սատակցնէր եւրոպական մտածումին ապա անհ ատապաշտ սանձարձակութիւնը։ Մինչդեռ մէկ կողմէն գրականութիւնը երիտասարդական կորով մը, տուգութիւն մը կ'ստանար, միւս կողմէն բարոյական ահագին տագնապ մը կ'պայթէր։ Հին աշխարհին հետ՝ մարդկային մտաւորականութիւնն ալ կ'զգար իր անկումը և կ'հարկադրուէր ինանկ հաշակուիլ։ Երբ տակաւին քաղաքական չփոթութիւններու խախտած չէին բանավարութեան հանդէպ տնուցուած վստահութիւնը, գերման խմաստասիրութիւնը արդէն մահացու հարուածը տուած էր անոր, այն հարուածը որուն արձագանգը պիտի զգացուէր բովանդակ մեր դարուն մէջէն։

Զուտ բանավարութեան բնաղատութիւնը աշխարհի մէջ կ'մոցրնէր տարակուսանքի այն տարրը որ անծանօթ մնացած էր հին եր ջանիկ դարերուն, և կ'կանգնէր Անճանաչելիին ահարկու պատնէշը որուն դէմ մարդկային միտքը՝ անկէ ի վեր չատ ու չատ անգամներ՝ պիտի դար բաղխիլ յուսահատօրէն։

Որովհետև, առանց վարանելու պէտք է ըսել թէ վիպական-ու-

(*) Տես Բ. Եռամսեայ, էջ 265։

թեան գեղեցկագիտութեան մասին մեծ բան մը չենք պարտիր Գերմանիոյ։ Ռուսօ և Անկլիացիք ճշմարիտ նախաձեռնարկները եղան այս մասին։ Ընդհակառակը՝ Գերմանիոյ ընձեռած մեծագոյն բաժինը եղան վարանքի սերմերը, իր առանձնայատուկ խմացականութեան դէմ մարդուն ընդվզումը և բացարձակը ըմբռնելու այն յուսահատութիւնը որուն դէմ Վերթերի հեղինակը ի զուր փորձեց հանել վաղնջական անխռովութիւնը և որ բովանդակ եւրոպական մտածումը պիտի գահավիժէր նախ մտամոլորումի և ապա՝ յուսահատութեան մէջ։

Ո՞ր քան գիտութիւնները յառաջդիմէին ԺԹ. դարուն մէջ, նո՛յնքան պիտի ճաճէր մեզ շրջապատող անքննելի խորհուրդը։

Իսկապէս ողբերգական հակադրութիւնով մը՝ գիտութեան ընձեռած լոյսը ա՛լ աւելի տագնապեցուցիչ կ՝դարձնէր արգիլուած վերնագաւառին խնդիրները։ Եւ որովհետև անծանօթը գանելու այս յարաճուն բաղձանքին՝ մարդկային բնութիւնը կ՝պատասխանէր հաւատքի երկատումով մը. զգացումի յորդութեամբ մը, հեռզհետէ աւելի խորհրդապաշտ ձգտումով մը, որովհետև անհունին մեկուսացումը մարդը կ՝նետէր աստուածութեան ոտքերուն, պայքար մը, նմանը չի տեսնուած ամէնէն գեղեցիկ և ամէնէն աղէտաւոր քնարերգական երկուութիւն մը պայթեցաւ։

Հոս պէտք է փնտռել դարուն մտածումին ճշգրիտ ուղղութիւնը։ Ստուգիւ, Ֆրանսայի, ինչպէս բովանդակ Եւրոպայի մէջ գրական շարժումին խմորը՝ քրիստոնէական ղգայականութիւն մըն է, անհրաժեշտ, անդիմադրելի վերադարձ մը դէպի ջերմեռանդ տենչանքները։

Եւ սրտառուչ ինքնատպութիւնը այն գրականութեան որուն վրայ կ՝խօսինք, կ՝կայանայ այն տրամադիր պայքարին մէջ որ կ՝տիրէ հաւատալու պէտքին և տարակուսանքներու միջև, տարակուսանքնե՛ր զորս հաւատքին դէմ կ՝հանեն նոր գիտութիւնը, մարդկային ծանօթութիւնը և համագրաւ յուեռեռութիւնը։

Ռուսօէն և Շատոպրիանէն ի վեր և մինչև Դոլսթօ, Հիւսման և Վէրլէն՝ մեր ժամանակի ոգին յատկանիշող բանն է բարոյական վարանքը։ Կարելի է անմիջապէս յայտարարել թէ հեղնող և թեթևամիտ Վոլթէր անգեալին կ՝պատկանի, որովհետև անիկա չունի այն թրթռուն և համոզուած շեշտը զոր խղճի պայքարները դրոշմեցին գրականութեան։

Ընդհակառակը ակնարկ մը նետեցէ՛ք վերջացող դարուն վրայ և տեսէք թէ ի՛նչ պայքարներ և տագնապի ինչ խմոր կայ բոլոր միտքերուն մէջ։ Արդէն Ռուսօ, Ցիսուսի խորհրդապաշտ առաքեալը, նշկոնող մրն է։ Շատոպրիան իր գիրքը կ՝գրէ՝ փոխնիփոխ խորհրդապաշտութեան և թերահաւատութեան միջև տարուբերող շրջանի մը մէջ որ իր կեանքին հետ միայն վերջ գտաւ։ Հիւկօ, որ իբր խոստովանահայր ունէր Լամընէն, կ՝յուզուի քրիստոնէական սարսափներով, տարտամ ըմբռստացումով, և ինչպէս կ՝ըսէր Ռենան ազօտ կերպով կ՝սանկծէ Տէրտուղիանոսին համանման տատուածարանութիւն մը։ Եւ եթէ Լամարթին աւելի մեղմ է և աւելի ներդաշնակօրէն քրիստոնեայ, Ժորժ Սան, Միսէ, Ալֆրէտ տը Վինեի կ՝կրեն կրօնական եռանգի ու սկեպտութեան բոլոր փոխնիփոխութիւնները։ Բայց կրօնական զգացումը աւելի զօրեղ կերպով կը ներգործէ անհաւատներուն վրայ, որպիսին է Ռենան որուն հաւատքի տագնապը և լքումը մեզի կերևայ իբր անխառն և գեղեցիկ

եղերգութիւն մը. յետոյ Սէնդ-Պէօվ, որ ինքն իսկ խոստովանելով իր «քրիստոնէական զգայականութիւնը» պահ մը կ'հեռանի Լամբնէին և իր Բոռ Ռուսեաղին մէջ կ'գրէ խորհրդապաշտութեան ներթափանց բոյրով մը խնկաւետուած էջեր։

Հապա ի՞նչ ըսել այն երկաբնութեան (dualisme), այն երկաստուածութեան (dithéisme) մասին որ կ'պայթի ամբողջ Իսլէնեան թատրոնին մէջ, ի՞նչ ըսել Դոլոթոի, դարավերջի այս տարօրինակ նոր Ռուսօին գալիլիական լուսակրօնութեան մասին, ի՞նչ ըսել այն բարոյական տագնապի մասին որմէ կ'ներշնչուի ամբողջ անկլիական գրականութիւնը և որ վերջերս մեզի առաւ Ֆոկացիո և Պ. Պուրժէ։

Նոյն ինքն Թէն՝ իր կեանքին վերջերը, Մէթերլէնկ՝ իր վերջին գրուածներուն մէջ վրդոված կ'երևան այս հարցերով։

Եւ— ինչ որ աւելի կ'հաստատէ կրօնական զգացումին ուժգնութիւնը և սաստկութիւնը— միայն քրիստոնեաներ կ'ամնորահաւատներ չէ որ ունինք, այլ նաև ալէտանջ ձկնորսներ, Հիւսման, Պարպէ տ'Օրվիլլի, Վէրլէն որոնք ԺԹ. դարու գրականութեան մէջ մեզի ներկայացին միջնադարեան տեսութիւններ, փորձութիւններ և շնորհէ ու ապնուութենէ յանկարծական վայրէջքներ։ Եւ տակաւին ունինք ամպարիշտներ կամ անտարբերներ որոնց միտքը ոչ նուազ գրաւուած է այս խնդիրներով, ինչպէս են Ֆլօպէր՝ Սուրբ Անտոնի փորձութիւնին մէջ, Տոսե՝ Աւեստարանիչին մէջ, տ'Անունցիո՝ Ժոռիոի աղջիկը ին մէջ։

Մեր դարուն մէջ է որ մեր վէպին և մեր բանաստեղծութեան, Վէրլէնի Իմաստութեան, Մատամ Ժերվեզեի քանի մը էջերուն շնորհիւ՝ միջին դարու վանք չեղաւերը, Նովալիսի անապակ և թեւազգեցիկ փթթումը իրենց հաւասարը գտան։

Սակայն միայն գրականութիւնը չէ որ անկեղծ ջերմեռանդութեան և գիտական հետազօտութեան այս ընդհարումը կամ համաձայնութիւնը, քրիստոնէական այս խորունկ դրոշմը մեզի կ'ներկայացնէ, այլ նոյնը կ'ընեն նաև արուեստը և իմաստասիրութիւնը։

Քանդ արդէն ամենէն առաջ կրած էր այն տագնապները զորս առաջ պիտի բերէր իր գործը, և իր վերջին գրուածներուն մէջ իր յարումը՝ անընդելի, անճանաչելի և սակայն յայտնի ու բացարձակ հրամայողի մը, դարձի կատարեալ օրինակ մը է։

Եւ չպիտի խօսիմ Սէն-Սիմոնիամի և ո՛չ ալ Լամբնէի տ'ինքան չահեկան հոգեբանութեան վրայ, ո՛չ իսկ Օկիւստ Գոնդի մտածումին բնաշրջութեան վրայ, այս մեծ խորհողին որ գրական փիլիսոփայութեան հիմնադիրը եղաւ, ինչպէս նաև ամենէն հոյակապ պաշտպանը ո՛չ թէ քրիստոնէութեան այլ կաթոլիկութեան և որ կրօնական փաստերու ճոխութեամբ և խորութեամբ մեծապէս գերազանցեց Շատոպրիանը։

Բայց միայն դիտել պիտի տամ թէ ամէն իսկալի ամենէն կատաղի քանդիչը, Ֆրէտէրիք Նիչէ, իր բովանդակ կեանքին մէջ քրիստոնէական մտածումով նախագրաւուած և Քրիստոսի դէմ մոլեգին զայրոյթով մը վառուած ըլլալով հանդերձ՝ դարձեալ իր միտքը ա՛նքան պաշարուած էր անով, որ իր յիմարութեան մէջ Քրիստոսի հետ կ'նոյնանար և իր վերջին գրուածները արդիւնք են միութիւք զառանցանքին։

Նոյնպէս արուեստը, դարուն առաջին կէսին Ֆրանսական նըկարչութիւնը, անկլիական նախառաֆայելականութիւնը, Վակնէրի

օբէրան՝ խորապէս կ'կրեն կրօնական մատնոգութիւններու դրոշմը։

Վերջապէս, հարկ է ետ երթալ դէպի ամենէն տագնապալից շրջանները, մանաւանդ դէպի Վերածնութեան սկիզբները, օրինակի համար Լօրան տը Մէտիչիսի արքունիքը, հանդիպելու համար այս-պիսի բարոյական մատանջութիւն մը, այսօրինակ խառնակութեան մը, հաւատալու ընազդին և փիլիսոփայական տարակուսանքներու միջև տիրող այս պայքարին նմանող բանի մը։

Մեր դարուն ինչ ինչ մտայնի վիճակներուն տարտամ մէկ նմանութիւնը կրնան տալ մեզ Մարսիլ Ֆիչէն, կանոնիկոս Սէն-Լօրանի, Ջերմեռանդ քրիստոնեայ որ միևնոյն ատեն գիշեր ցորեկ մշտավառ ճրագ մը անշէջ կ'պահէ Պղատոնի կիսանդրիին առջև. Պոթիչէլլի՝ որ հեթանոսական պատկերներ կը նկարէ և սակայն ա՛յնքան բուռն կերպով կ'յարի Սավոնարոլին որ այս վերջինին մահէն յետոյ այլևս չկրնար ապրիլ. վերջապէս նոյնինքն Լօրան Մէտիչիս որ զբօսամոլ կեանքի մը մէջ տեղ Ս. Կոյսին ուղղուած բացառանդ տաղեր կ'յօրինէ։

Այս անընդհատ հակադրութիւնը, տակաւին մեր բովանդակ էութիւնը գրաւող հաւատքի մը անանց բուրմունքը և հաղարամեակ խարկանքներու սերմերը, ահա ինչ որ խորապէս կ'յատկանիշեն ԺԹ. դարուն մտաւորականութիւնը։

Գ.

Գրականութիւն մը՝ որ այսքան փորձութիւններէ անցած է, քնարերգութիւն մը որուն արմատները կ'խորասուզուին ա՛յնքան եղերական պայքարներու մէջ, հոգի մը որ քանի մը տարուան միջոցին իր մէջ զգացած է բոլոր միացեալ դարերու դատապարտութիւնները, տենչանքները, տարակուսանքը, թիւր ս արժանի է ըստուի այն մակդիրին՝ զոր կէօթէ կուտայ անոր։

Նկատի առնելով վրդովալից, տենդայոյզ, յեղյեղուկ և խարխաբուն վիճակը ԺԹ. դարուն որ կրկին հրահրեց բոլոր խնդիրները և անոնցմով դառնացաւ, կարելի՞ է արդեօք հիւանդ դար կոչել զայն։

Զինք կարծեր։

Եւ ամենէն առաջ հարկ է դիտել թէ վերջացող դարը պատմութեան մէջ միակը չեղաւ իբր վրդովալից դար մը։ Պերիկլէսի կամ Լուի ԺԴ-ի դարերուն նման մէկ քանի զուգահեռաւոր թուականներու քով՝ պատմութիւնը մեզի ցոյց կուտայ ուրիշներ ալ՝ աւելի շահեկան, շատ աւելի անկեղծ և յուզումնալից։

Երկար պիտի ըլլար հոս վերջացող դարը բաղդատել յոնիական դարուն, Պիթագորի և Սոֆոյի, Անբէտոքլի և Սիմոնիտի դարուն հետ՝ որ մտայուզումի, տարակոյսի, կրօնական տագնապի և փիլիսոփայական հետազօտութեան դար մը եղաւ։

Բայց չէ՞ որ Ռոսարլէի և Մոնթէնեի դարը մեզի ցոյց կուտայ միևնոյն անհատաս պաշտ արտամադրութիւնները որոնց մէջէն անցանք, միևնոյն յոռետեսութիւնը, ինքզինքը քննելու, իր սեփական գիտակցութիւնը զբաղեցնելու միևնոյն պէտքը։ Վիպական բանաստեղծներէն ո՛չ մէկը գժբաղդօրէն այնքան մղուեցաւ ինքզինքը վերլուծելու՝ որքան Փորձերու հեղինակը, ո՛չ ալ այնքան ծանրացաւաւ, յեղյեղուկ և ծայրայեղ եղաւ՝ որքան Ֆաստրլէ։ Եւ հարկ է ասոնց մօտ գնել փոթորիկի այն միւս զուգակը, այն արտակարգ հանճարը, մրրկածուփ միջավայրի մը ծնունդը, Շէքսպիրը։

Եթէ ուզենք անպատճառ հիւանդ կոչել այն գրական շրջանը որ վիպականութեան հետ կ'սկսի, պէտք է ընդունիլ թէ այս հի-

ւանդութիւնը կ'նմանի ոստրէին մէջ մարգրիտ կոյացնող հիւանդութեան։ Անիկա ճոխացուց և կերպարանափոխեց Ֆրանսական լեզուն, ցայտեցուց ներդաշնակութեան ցամքած աղբիւրները՝ յորդաստ ու մշտանորոգ։

Քնարերգութեան, բանաստեղծութեան մասին ԺԹ. դարը Ֆրանսական մեծ դարն է։ Եթէ պերճախօսութիւնը, բանավարութեան հանդարտ և կանոնաւոր վարժքը չի փայլիր այս շրջանին մէջ, վէպը՝ ընդհակառակը՝ իւր բարձր կատարելութեան կ'հասնի, դիւցազներգութեան կ'յաջորդէ և գիտական եղանակները ու պատմութեան մէթոտները իւրացնելով՝ մեր ընկերական վիճակին յարմար նոր սեռ մը կ'ներկայէ՝ իբր ճշգրիտ արտադրութիւն մեր քաղաքակրթութեան։ Նոյն իսկ թատերգութեան փթթումը՝ հակառակ իր միջակութեան՝ մեզի տուաւ Միւսէի թատրոնը որ թէև ամէնէն զօրաւորը կամ ամէնէն կատարեալը չեղաւ, բայց ապահովապէս ամէնէն ինքնատիպը եղաւ Շէքսպիրէն ի վեր։

Գալով ընդհանուր նկարագրին, կարելի է ըսել թէ մինչև ԺԹ. դար՝ բոլոր դարերը աւելի կամ նուազ հետևող եղան Ե. դարուն Բ։ Ա. այն է Ամէնքի դարուն։ Ռուսօէն ի վեր է որ բոլորովին նոր ասպարէզներ բացուեցան մարդկային երևակայութեան համար։

Կրնայ ըլլալ որ այս վիպական գրականութիւնը ապագային մէջ նկատուի իբր ամէնէն նորը, ամէնէն ինքնատիպը, ամէնէն բարդաւաճը ամբողջ Ֆրանսական պատմութեան։ Ամէն պարագայի մէջ պէտք չէ ուրանալ թէ անիկա բարեբասիկ շրջան մը եղաւ։

Հակառակ զինքը կրծող բարոյական տագնապին՝ անիկա ունէր առոյգ երիտասարդութիւն, ինքնավստահութիւն և իր մէջ անծանօթ աշխարհ մը գտնող մարդուն ձայնը որ առաջին անգամ ըլլալով կ'լսուէր։

Շատոպրիան և Լամարթին, և աւելի ետքը Ժորժ Սան և Միւսէ թարմագեղ զգայութիւններու մաքրութիւնը ունին և իրենց գործերուն մէջ կ'երևայ զուարթութիւնը այն տեսաւոր լուրին զոր կ'բերին անոնք։ Արդարև, այդ գործերը կ'բերեն սիրտ մը և նոր զգայութիւններ։ Հին կարգերը, օրէնքները կ'կործանին, արիստոտէլեան հինաւուրց Պասթիլը կ տապալի, բանավարութեան ցուրտ տիրապետութիւնը կ'չնչուի, կենսատու աւիշ մը կ'յորդէ, և բնութեան բոլոր թաքուն աղբիւրները կ'թուին բացուիլ ու պոռթկալ։

Սկիզբները ասիկա արքչութեան մը կ'նմանէր և հեզահոգի մանկութեան մը շնորհը կստանար։

Ամէն ոյն ծանր ու մռայլուչ դաշնակութիւն մը կ'դառնար Շատոպրիանի շրթունքներուն վրայ, և Իտալիոյ դաշտանկարները, Նոր Էլոիզի մէկ նամակը՝ որուն մէջ լճակի մը վրայ կատարուած պտոյտի մը մասին կ'խօսուի, անմահ քերթուածներու կ'փոխուէին Լամարթինի գրչին տակ։

Այն սէրը զոր յոյն գրականութիւնը մուցած էր Սաֆոէն ի վեր, որուն հետ թերևսութեամբ վարուեցան Լատինները, և զոր Ռասին կուզէր ամէն կերպով զգաստացնել, իրեն համար չքեղ թագաւորութիւն մը կ'ստեղծէ, նոր կերպարանք մը կ'առնէ Ալֆրէտ տը Միւսէի գրչով։

Բոլոր այս սիրավառ ճոխութիւններուն, բոլոր այս բերկրանքներուն վրայ՝ զոր վերագտնուած ընութիւնը կ'ընձեռէ, կուգան կ'աւելցնան նպատակները այն ազգերուն որոնք իրենց գրականութեան ներշնչումները կ'ընծայեն այս շռայլ զաւակներուն։ Ֆրանսա

զէնքով հաղորդակցելէ յետոյ՝ մտածումով ալ կ՚հաղորդակցի Հաբաւի և Հիւսիսի հետ։

Սպանիա, աւանդութիւններու անչարժ պահապանը, յաւէտ միջին դարու խստամբերութեան անձնատուր, Հիւսիսին պիտի տայ իր աւանդավէպերը։ Շէքսպիրի անհատապաշտ Անկլիան, Մատամ տը Սթալի շնորհիւ յայտնուած Գերմանիան՝ ամէնուն առջև պիտի բանան նորանոր հեռապատկերներ, մինչդեռ Իտալիա՝ իր կարգին՝ իր պատկառելի կամ գեղազուարճ դաշտանկարներուն մէջ պիտի ապնջականէ վիպական կեղծիքները։

Այն աշխարհաքաղաքացիութիւնը, որմէ կ՚թուի թէ կ՚սկսինք խորշիլ, և որ ֆրանսական վերածնութիւններու անապատ աղբիւրը եղաւ, իր ամենէն գեղեցիկ հրաշքը կ՚արտադրէ։ Ֆրանսան, թեւազգեցիկ, ներշնչուած, խանդավառ, մշտաբոյգ՝ կ՚ազատագրուի, դպրութիւններու միջոցաւ նոր յեղաշրջում մը ստեղծելով և աշխարհակալելով, արշաւանքի պարտութիւններէն յետոյ իր վրէժը լուծելով։

Եթէ մտքի այս տոնախմբութիւնը կարճատեւ եղաւ, եթէ ծայրայեղութիւնները և նոյն իսկ ծաղրը գրեթէ իսկոյն խանթարեցին զայն, եթէ՝ մէկ խօսքով՝ վիպականութիւնը այնքան թերի կողմեր ունեցաւ և չարաչար գործածուեց իր գանձերը, ասիկա պէտք է վերագրել դարուն, պարագաներուն և այն ընդհանուր օրէնքին որ կ՚ուզէ որ ամէն նոր բան, ամէն կրօնք կամ ամէն գեղեցկապիտութիւն շուտով յոգնաբեկ ընէ իր սկզբունքները և երիտասարդութեան մէջ ցամքեցնէ մոլեռանդութիւնը։ Զգացումի և անկաշկանդ մտածումի վրայ հիմնուած, յեղաշրջումէ մը ծնած և խռովութիւններու մէջ մեծցած, վիպականութիւնը իր ինքնայատուկ ուժովը արբեցաւ։ Ինչ որ իրր ճշմարտութիւն կ՚բերէր, քիչ ժամանակէն սուտ թեան մը վերածեց զայն։ Անիկա Ռուսօի անկեղծութեան սկզբունքը ա՛յն աստիճան չարաչար գործածեց որ մինչև ծաղրանկարի մէջ կլորեցաւ։ Բայց՝ ի պաշտպանութիւն իրեն՝ կարելի է ըսել թէ արտաքին պարագաներն էին որ ճակատագրօրէն մղեցին զինք այս անկարգութեան մէջ։

Եւ ամէնէն առաջ, այս բանաստեղծական փթթումը սկիզբ առաւ ընկերական այնպիսի պայմաններու մէջտեղ որոնք անծանօթ էին ուրիշ դարերու գրականութեան։

Փոքրաթիւ ազնուապետութեան յաջորդած էր ամբողջ հասարակութիւն մը, անմշակ ժողովուրդ մը՝ հետամուտ դիւրին յուզումներու, ծարաւի նրբութեան, բազմաբարկու՝ հետևակութեան դէմ, թատրոնէն, բանաստեղծութենէն, վէպէն պահանջելով իր անձուկներուն և իր տարակուսանքներուն պատասխանը։

Մատենագիրը ամբողջ աշխարհ իրեն ունկնդիր ունենալով՝ գործի պիտի ձեռնարկէ, պիտի փորձէ ճակատագրօրէն ազդել հանրային կարծիքին վրայ։ Այն ատեն դպրութիւնները փառատենչ պիտի ըլլան, Շատոպրիանի և Լամարթինի միջոցաւ հանրային կեանքին պիտի խառնուին, գրիչը պիտի գործածեն իբրև սուր մը և իրենց քէներով, իրենց զայրոյթներով, իրենց գրավէճերով պիտի լեցնեն գիրքը, լրագիրը և թատրոնը։

Բանաստեղծութիւնը այլևս մեծամեծներէ ընծայուած պատիներուն տեղ՝ ամէնուն դրամին և պաշտպանութեան հետամտելով՝ պիտի վարժուի պայքարելու, արհեստ մը պիտի դառնայ, պիտի խոնարհի մրցումի բոլոր պահանջներուն առջև։

Ու հիմա եթէ մտածէք թէ այս վիճակը կ'զուգադիպի ցկանոնները ջնջուին, կատարի անհատապաշտութեան, բնազդի սիրապաշտութեան, տարփանքի վերապատուութեան, պիտի կրնաք բացատրել վիպականութեան բոլոր ծայրայեղութիւնները, բոլոր այլանդակութիւնները, բոլոր ծաղրելիութիւնները։

Վիկթոր Հիւկոն է որ, Միշլէէն և Ժորժ Սանէն ալ ուելի, գլխաւոր յատկութիւնները անձնաւորելով՝ կ'ամփոփէ նաև իր գրուն ծայրայեղութիւնները։

Կործանած աշխարհին խառնակութեան մէջ ծնած, բանաստեղծական փառքին տիրանալու հետամուտ հայ գիշխանած թուչուն, ան պիտի ստեղծէ նոր, հոյակապ, ցնորեցուցիչ և անկերպարան արուեստ մը։ Ոչինչ պիտի կրնայ կասեցնել զինքը, և ինչ որ ժէ. դարը ճաշակ կ'անուանէր, իրեն համար անծանօթ գաղափար մը պիտի ըլլայ։ Անիկա իր գործը պիտի սկսի հեղեղատաստ և որոտընդոստ, պիտի գայ՝ վերջին դատաստանի փողը ձեռքերուն մէջ և, զօրութիւնով յորդաղեղ՝ վերիվայր պիտի շրջէ բոլոր կանոնները, պիտի բռնաբարէ բոլոր յանգերը։ Իր ուղեղին մէջ ճնշման տակ ունենալով փիլիսոփայական երազները, վեհանձնական տենչանքները և ցնորքները, և յեղաշրջական գաղուն խանդաբորբութիւնը, իրր ամպրոպ մը պիտի անցնի դպրութիւններուն վրայէն և մելոտրամի մը նմանող կեանքէ մը յետոյ պիտի մեկնի, իր անցքի պահուն այն աստիճան խլացնելով աշխարհը որ պիտի կարծուի թէ անիկա հատուցած լինցուցած է դաշնակութիւնը և խօսքը և սպառած է մարդկութեան տրամադրելի գեղեցկութեան ամբողջութիւնը։

Բայց եթէ վիպականութեան առաջին թափը կ'մարի արիւնախառնութենէ և աշխարհը յոգնաբեկ ըրած ըլլալուն համար, Ռուսօի բերած սկզբունքները սակայն գործօն կ'մնան և կ'նորոգուին։

Քիչ ժամանակէն պիտի տեսնենք որ անոնք կրկին երևան պիտի գան ուելի մեղմացած, անհատապաշտ սանձարձակութիւններէ թեթևցած, փքանքէ մերկացած։

Արդէն Սթանտալ չափաւորութեան նախակարապետ մըն էր, և իր ժամանակակիցները իրեն դէմ ելան՝ գարուն մոլեգին հոսանքին հետևած չըլլալուն համար։ Դէպի 1850 թուականները Ֆրանսան գրաւող դրապաշտ և փարձառական արբշռութեան տակ և Պալզաքի հանճարին ազդեցութեան ներքև՝ Ժորժ Սանի վէպը պիտի վերածնի՝ ճոխացած նոր ճաշակով մը դէպի դիտողութիւն և դէպի այն հոգեբանութիւնը որ արդէն սիրելի էր Կարմիր ու Սեւի հեղինակին։ Ֆլօպէռ, թէև այնքան վիպական իր նախասիրութիւններուն և իր նիւթերու ընտրութեան մէջ, հանդարտ անայլայլութիւն մը և լրջութիւն մը պիտի մտցնէ վէպին մէջ, մինչդեռ Զօլա բնապաշտութիւն պիտի անուանէ նկարագրութեան չարաչար կիրարկումը և չափազանցելու մոլութիւնը որ ա՛նքան կ'մօտեցնէր զինքը Վիկթոր Հիւկոյին։ Շաթոպրիան պիտի վերակենդանանայ տարաշխարհիկ գրականութեան շնորհիւ, և տը Վինեիի և Կոթիէի քերթողականները զիրար պիտի գտնեն Պառնասի մէջ՝ ներդաշնակօրէն բնաշրջուած։

Ուելի եռաքը, գիտական եռանդը, ուրիշ մտայուզումներ, նոր ոյժ մը պիտի տան մեր տարակուսանքներուն, պահ մը հաւատալ պիտի տան մեզի՝ բանավարութեան գերիշխանութեան և ասոր պիտի հետևի առաջինէն ա՛լ ուելի զարտուղի վիպական նոր հոսանք

մը։ Ասիկա բանաստեղծութիւնն է Պօալէոն Վէուլէնի և սենպօլիտանիրուն որոնց մէջ կրօնական ձգտումները անհնարաւորին կ'անդամանին հնարքքութիւնէ, դիւապաշտութեան կը փոխուին, յուսութեան հետ կ'շփոթուին, և նոյն իսկ երբեմն սատանայապաշտ ճաշակի մը հետ կը հաշտուին։

Այս պահուն տակաւին կ'տեսնենք որ վիպական սերմերը չքեղ և հրաշալի վիթխարի մը կ'ունենան՝ այլեւս ո՛չ թէ Ֆրանսայի այլ օտար երկիրներու մէջ, շնորհիւ այն դպրոցին ուր իրապաշտութիւնը այնքան հաշտ կ'ընթանայ խորհրդապաշտութեան հետ, և որ Ռուսիոյ մէջ երեւան գալէ և Հիւսիսի մէջ շարունակուելէ յետոյ՝ իր կարգին կ'ազդէ Ֆրանսայի վրայ որմէ ազդուած էր ինքը։

Դ.

Այսպէս արդի գրական շարժումը իր ընդհանուր գիծերուն մէջ ներկայացնելու փորձ մը ընելէ յետոյ՝ կարելի՞ է արդեօք նախատեսել ապագայի ուղղութիւնը,

Եթէ վիպականութիւնը ապավարկ եղած է, պէտք է խոստովանիլ սակայն թէ յատակ և բացորոշ ոչինչ կ'տեսնուի հորիզոնին վրայ։ Մենք կ'զանուինք դադարի և վարանումի այն վաղանցուկ վայրկեանին մէջ ուր վերջալոյսը միահեծան կ'տարածուի ու կարծես ամէն բան կ'շլացնի, և անձկութիւնը կ'աւելնայ նոր արշալոյսի մը անստուգութեամբ։

Թերեւս ասիկա գոգաւ մրն է միայն։ Ֆրանսա օժտուած է ի բնէ վերածնելու ձիրքով, և այս քիչ մը խառնաշփոթ պահը աւելի կ'նմանի այն ժամանակին ուր սերմերը հողը ծակելով դուրս ելլելէ առաջ՝ զայն կ'ուռեցնեն ու կը բարձրացնեն։

Արդէն, ինչպէս կ'ըսէին, այս ուսումնասիրութեան սեղրը, կարելի է դասական վերադարձի մը քանի մը տարտամ նշաններ որոշել, և այս վերադարձը չատ բնական պիտի ըլլար այն հողին վրայ որ արտադրեց Ռոնսարը ու Ռասինը։ Երջանիկ ափունքէն փչող շունչի մը շնորհիւ՝ Ֆրանսական հանճարին յաւիտենական տարրերը կազմող կալիական թեթեւութիւնը և կեղտական ուժգնութիւնը կրկին պիտի ստանան կորսուած հանդարտութիւնը և երիտասարդութիւնը։

Ստուգիւ, մենք պէտք ունինք ներդաշնակութեան, չափէն աւելի կ'զգանք անհրաժեշտութիւնը այն չափաւորութեան զոր վիպականները անտես ըրած էին, և կ'փափաքինք մանաւանդ հանդարտած տեսնել այն տենդայուզութիւնը որով համակուած է ժամանակակից մտածումը։ Յուսա՞նք որ յաւնական Ժուվանսի աղբիւրը կարող է ամէն բան բուժել։

Բայց, ի՛նչ որ ալ ըլլայ ապագան, կարելի է գուշակել որ վիպական տարրը, զգացումի ձայնը զոր Ռուսօ բերաւ, բոլորովին չպիտի անհետանայ։ Անիկա պիտի բարեփոխուի, իր հանդարտութիւնը պիտի գտնէ խնկելի չափաւորութեան մէջ, բայց՝ վերջապէս՝ ինքն է որ դարձեալ ապագայի գրականութեան պիտի տայ ինքնատպութեան տարրը և այսուհետև բանաւորութիւնը պիտի արգասաւորէ ճշմարտութեամբ և կեանքով։

Մարդկային սիրտը, անգամ մը գրական ներշնչումի աղբիւր ըլլալէ յետոյ՝ նոյնը պիտի մնայ առ յաւէտ։

Խմբագիր-Տնօրէն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻ ✠ Տպագրութիւն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻ

ՄԱՄՈՒԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻՆ ԴԻՄԱՑ

ԳՐԱՏՈՒՆՍ մեջ կ'գտնուին ամեն տեսակ գրքեր, գրքոյկներ, Օրարերներ, գրպանի եւ պատի Օրացոյցներ եւն. եւն.

Կ'ընդունուին յանձնարարութիւններ: Գիները չափաւոր.

Հասցէ՝ Մ. ՄԱՄՈՒԵԱՆԻ ՕՐԱՏՈՒՆ

ԱՐՁԱՆ

ԿԱՐԴԱԼ ԱՔԵՆՏ

Ց. Գ. ՄԲ. ԷՔԻՆՆԻ

Ե. ԳԱԼԳՈՅ. ՀԱՅԱՏԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆՔՈՎ

Ա. Թուրքահայոց ազգաբնակութիւնը բաղկացած է—Հարիւր յիսուն, տարուան բոլորմեանց վերաբերութեան պատմութիւնը բոլորովին նոր իր տեսակին մէջ, ուր կը յիշատակուին 5 է աւելի բուրմահայ եւ անգրագիտական վանականք, մանաւանդ մանրամասնութեամբ ու սեղմաւոր, իրենց գործունէութեան, տնայնոյն եւ արուեստական ու քիրիստոնեական յանման բնաւորութիւնով եւ խորհրդաւորութիւնով կ'ուժգնի որ ոչնչով աւելի հայ վանականն՝ գիր չենք դնիր ձանկնալու համար Բրիստոնեական տարբերութեան հարցերը. Գին 12 դրշ.

Բ. Հին օրերու Խ. Գ. Վարդապետ— Միայնակեաց հանգուցեալ գրագէտ միաբանութիւն եւ Օսմանի ազգաբնակութեան մասին, միանգամայն վերնագրեալ՝ մանաւանդ փիլիսոփայական գրութիւնք. Գին 7 դրշ.

Գ. Վարդապետ Սիմ. դեմ Դարանաղեան պատմական մեծ հայ գիտնականի մասին մանրամասնագրեալ գրութիւն՝ ազգի, գրականութեան եւ աշխարհագրութեան եւ շարադրական ոճի գործածութեան գանձարան մեջ. Գին 5 դրշ.

Դ. Գրքոյկ տպագրեալ՝ Գարեգին Յովսեփեանցի՝ այս գիրքերը յանձնուր հանձնարարեցէք գրասենեակ մեր.

Կը գտնուի Գորիս գիւղի գրագիտարանի մէջ ինչպէս Բիւրեղ Գասնիկ Կիրակոսեանի մասին Տարու հոգեւոր ինքնակենսագրութիւն 30 մասեան (Գասնիկ) կ'ըլլայ 30 դրշ. գնով. գրաւ. պարտ. ինքնակենսագրի Գորիս. Զազմարգար՝ Պարեղ եւ Յոսի. Ալշանի գրասենեակներ:

ՊԱՅՄԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
«ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄԼՈՒՄ»

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄԼՈՒՄԻ բաժանորդագրութիւնը բացարձակապէս կանխիկ է։ Երբէք հաշտոցութեան չենք առնուիր առանց բաժանորդագրի ներփակման՝ եղած դիմումներու։

Բաժանեցիներ կրնան դրկուիլ Մանատ-բոսքով, փոխ-գրով և կամ Պոստատոմսերով. 20 հատ 1 դրուշնոց քուլը 20 դրուշի հաշուով։

Կորսուած թերթեր վերստանալ յափարող պէտք է որ վճարեն անոնց գիներ։

Հասցէի փոփոխութեան պարագային անհրաժեշտ է երկու դրուշ դրկել

Հրատարակուած յօդուածները ետ չեն տրուիր և առանց բացատրութեան ան պատասխանի կ'մնայ այս առթիւ խնդրուած որ և բացատրութիւն

Ա. Մամուլ կ'ընդունի նաեւ տարեկան, վեցամսեայ, եռամսեայ ամսական ծանուցումներ չափաւոր գիներով

Բաժանորդագին «Ա. Մամուլի»

ՏԱՐԵԿԱՆ	50 դրշ.	12 ֆր
ՎԵՑԱՄՍԵԱՅ	25 »	6 »

ՀԱՏԸ 40 փարա

Ա. Մամուլ ձեռքի կ'ծախուի ինչպէս յարգարիս նոյնպէս եւ կ Պոլսի մէջ և կեդրոնատեղին ու միակ գործակալն՝ Տիար ԽՈՍՐՈՎ ՀԱԼԱՃԵԱՆ ՃԷՅԱԼ ՊԷՅ խան թ. 42 Պահչէ Գապու։

Կ'ստանուի նաեւ բոլոր լրագրավաճառներու և գիրավաճառներու մօտ։

Ուզողին բաժանորդագրուիլ փափաքողը պէտք է դիմեն խմբագրութեան։

Հասցէ՝

م. مامورياں مخدومى — ارمر

آر ولين مامو غزتەسى صاحب امتياز مدير مسئولى

M. Mamourian Fils — Smyrne

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ 1882ԻՆ

Ժամանակիս պահանջումներուն լիուլի պատասխանելու համար շաբաթ մը առաջ ստացանք նոր տպագրական գործարանի մը արդիական նոր մեքենայ մ'ալ որ պիտի կրնայ լիովին գոհացնել իւր մարդուն ապարդութեամբ ամէնէ դժուարագոյն գործն ալ։

Խիստ դիւրամատչելի պայմաններով ստանալիս մէջ կ'ապահովեն Գիրքեր, Տետրակագիրներ, Մրագիրներ, Յայտարարութիւններ, Տոմսակներ, Հրաւիրագիրներ, Հարսանեաց, Նշանեաց թիւեր, Մենդեան և Կնունքի Զեկուցագիրներ, Լրագրատարներ Մատեաններ Ժապաւէններ, Վաճառականական և յատկապէս ամէն տեսակ գործեր (Հաշուեցոյցներ, Տոմարներ, Նամակագրութիւններ, Պահարաններ, Երշաբերականներ, Նամակներ Թիրեաներ, Բարեկենդաններ, Ընկերագրեր, Փոխ-գրեր եւն եւն) թէ սև և թէ տարբեր գոյներով ամէն տեսակ գործեր կ'ընդունուին։

Գաւառներէ նաեւ կ'ընդունուին յանձնարարութիւններ։

Գործեր գիներ, ճաշակաւոր և արագ։